

Kyrkorna i Varberg

Arkivex Ai

SVERIGES KYRKOR
HALLAND

ROBERT BENNETT
MARGIT FORSSTRÖM

Kyrkorna i Varberg

Kyrkorna i Varberg

HIMLE HÄRAD, HALLAND

Av ROBERT BENNETT
och MARGIT FORSSTRÖM

VOLYM 181 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIEÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1980

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

FOTO ROBERT BENNETT (där ej annat anges)

Beskrivningen av Varbergs kyrkor är avslutad i december 1978.

Excerperingen är utförd av fru Karin Ingvarson (†).

Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Albert Read.

Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger Varbergs hamn, oljemålning 1859 av Birger Sjöberg.

Foto G Dagåhs 1979.

På omstående sida Varbergs stads sigill 1621.

ALMQVIST & WIKSELL TRYCKERI AB, UPPSALA 1980

ISBN 91-7402-087-0 (inb)

ISBN 91-7402-085-4 (häft)

Innehåll

KYRKORNA I VARBERG		<i>Kyrkogården vid torget</i>	48
<i>Förord</i>	7	<i>Östra kyrkogården</i>	49
<i>Inledning av Robert Bennett</i>	9	<i>Nya kyrkogården</i>	51
GETAKÄRRS KYRKA		VARBERGS NUVARANDE KYRKA	
av Margit Forsström		av Robert Bennett	
<i>Inledning</i>	12	<i>Kyrkobyggnaden</i>	55
<i>Kyrkobyggnaden</i>	13	<i>Byggnadshistoria</i>	64
<i>Byggnadshistoria</i>	17	<i>Glasmålningar</i>	72
KYRKORNA I NY VARBERG		<i>Inredning och inventarier</i>	74
<i>Inledning av Margit Forsström</i>	18	BRUNNSBERGSKYRKAN	
NY VARBERGS STADSKYRKA		av Robert Bennett	
av Margit Forsström		<i>Kyrkobyggnaden</i>	102
<i>Kyrkobyggnaden</i>	18	<i>Inventarier</i>	105
<i>Byggnadshistoria</i>	23	NOTER	106
KARMEILTERKLOSTRET I NY VARBERG		KÄLLOR OCH LITTERATUR	111
av Margit Forsström		FÖRKORTNINGAR	113
<i>Inledning</i>	25	SUMMARY	113
<i>Kyrkobyggnaden</i>	27		
<i>Byggnadshistoria</i>	33		
S JÖRGENS KAPELL			
av Margit Forsström	35		
SLOTTSKYRKAN			
av Robert Bennett			
<i>Kyrkobyggnaden</i>	36		
<i>Inredning och inventarier</i>	39		
KYRKAN I VARBERG PÅ PLATSARNA			
av Robert Bennett	43		
CAROLIKYRKAN			
av Robert Bennett	45		
KYRKOGÅRDAR			
av Robert Bennett			
<i>Inledning</i>	47		
<i>Södra kyrkogården (S Jörgens kyrkogård)</i>	47		

Förord

Initiativet till publicering i Sveriges Kyrkor av kyrkorna i Varberg togs 1975 av chefen för Varbergs museum, Bengt-Arne Person, som kontaktade Varbergs församlings kyrkoråd i ärendet. Kyrkorådet ställde samma år ett belopp på 12 000 kronor till Sveriges Kyrkors förfogande för utgivning av beskrivningen och har sedermera utökat anslaget genom ett bidrag till de färgbilder som ingår i boken. För denna betydande ekonomiska hjälp till publiceringen framför härmed utgivarna av Sveriges Kyrkor sitt uppriktiga tack.

Beskrivningen av Varbergs medeltida kyrkor har författats av antikvarie Margit Forsström, som åren 1964–65 ledde utgrävningen av karmeliterklostret i Ny Varberg. Detta avsnitt har granskats av fil dr Albert Sandklef, under en lång följd av år chef för Varbergs museum och ansvarig för de utgrävningar som på 1930-talet företogs av Getakärns kyrkoruin och Ny Varbergs stadskyrka. Som författare till övriga delar av volymen står Sveriges Kyrkors ordinarie medarbetare, antikvarie Robert Bennett.

Vid beskrivningen av Varbergs nuvarande kyrka har specialister medverkat i ett par fall. Förste antikvarie Inger Estham har granskat textilavsnittet och undertecknad R Axel Unnerbäck bearbetat orgelavsnittet. Värdefull hjälp under arbetets gång har lämnats av tjänstemän vid Varbergs museum och av förutvarande kyrkoherden Gösta Backlund, Varberg, vilka tackas varmt för sin medverkan.

Stockholm i december 1979

Aron Andersson
Sten Karling

Evald Gustafsson
R Axel Unnerbäck

Getterön

KYRKORNA I VARBERG

Halland, Hallands län, Göteborgs stift
Varbergs kontrakt, Varbergs pastorat

Inledning

Staden Varberg är belägen där den nordhalländska klippkusten övergår i mellersta och södra Hallands flacka sandstränder. Den nuvarande kommunen hade 1978 43 500 invånare. Inom kommunen finns 13 tätorter av vilka förutom Varberg, Bua, Veddige, Träslövs-läge och Tvååker är de största. Till den nuvarande platsen flyttades Varberg på kunglig befallning efter en förhärjande eldsvåda 1666. Staden som den nu ter sig är alltså relativt ung, men Varberg har haft flera föregångare och dess äldsta historia går tillbaka till tidigare medeltiden.¹ Vid Gamla Köpstad, 7 km söder om nuvarande centrala Varberg, låg under vikingatiden en handelsplats (fig 2). Om dess närmare utseende är inte mycket känt och man vet inte om där funnits någon kyrka. Samhället vid Gamla Köpstad tycks ha gått starkt tillbaka under medeltidens första århundraden och hade mot slutet av 1200-talet som hamn och handelsplats ersatts av staden Getakärr, belägen nordost om Varbergs fästning. Vid samma tid påbörjades bygget av slottet, som fick namnet Varberg efter den plats där det är uppfört, ett gammalt vårdkaseberg. Som stad nämns Getakärr 1309 (Erikskrönikan) och 1343 (Dipl Dan 3: 1 nr 392). Närheten till slottet gjorde att namnet Getakärr så småningom försvann och att även staden kom att kallas Varberg. Av den kyrka som uppfördes i Getakärr under 1300-talet finns en ruin, utgrävd 1937–38, bevarad. Platsen för kyrkan och den förmodade utsträckningen av staden framgår av fig 4.

Sannolikt som en följd av att hamnen vid Getakärr började slammas igen anlades under 1400-talet en ny stad, ett stycke nordväst om den tidigare staden, som

från denna tid kom att kallas Gamleby. Den nya staden nämns för första gången 1443 (Rep. R. I nr 7320) och hade då borgmästare och råd, vilket innebar stadsrättigheter. Ny Varberg eller Nyby, som den uppväxande staden kom att kallas, låg på den mark där nu Lindhovs kungsgård är belägen, ca 4 km från det nuvarande Varberg. Staden hade ett typiskt medeltida läge vid sammanflödet av två vattendrag, Himleån och Munkån. Under senare medeltiden växte den till ganska betydande storlek och försågs med två parallella försvarsvallar. Invånarna drev en livlig handel med främst olika nordtyska städer. De viktigaste exportprodukterna utgjordes av tjära, ekvirke och olika boskapsprodukter, importen av salt, öl, vin och spannmål. En stor årlig marknad hölls i samband med Larmässan den 10 augusti. Stadskyrkans utseende är delvis känt genom de utgrävningar som dåvarande chefen för Varbergs museum, Albert Sandklef, företog 1936. Lämningar av klosterkyrkan i ett på 1460- eller 1470-talet grundat karmeliterkloster i Ny Varberg undersöktes 1964–65 och några husgrunder 1968.² Om de nämnda kyrkobyggnaderna och undersökningarna se vidare nedan.

Gamleby kom som stad att existera parallellt med Ny Varberg till slutet av 1500-talet. Båda städerna led svårt av de många krigen mellan Danmark och Sverige. 1565 – under det nordiska sjuårskriget – stormades Ny Varberg av svenskarna och brändes. För att påskynda återuppbyggnaden befalldes borgarna i Gamleby 1578 att inflytta och den äldre stadens privilegier indrogs 1584. Slutgiltigt upphörde Ny Varberg att existera när det under det sk Kalmarskriget brändes av svenskarna

Fig 1. Carolikyrkan från sydöst. Detalj av vy över Varbergs stad omkr år 1750. Ur J Richardson, *Hollandia Antiqua et Hodierna*.

Charles Church from southeast. Detail from a view of Varberg c 1750. From J Richardson, Hollandia Antiqua et Hodierna.

Fig 2. Varbergsstäderna. Orienteringsplan med huvudvägar under äldre tider.

The towns of Varberg. Plan showing main roads in olden times.

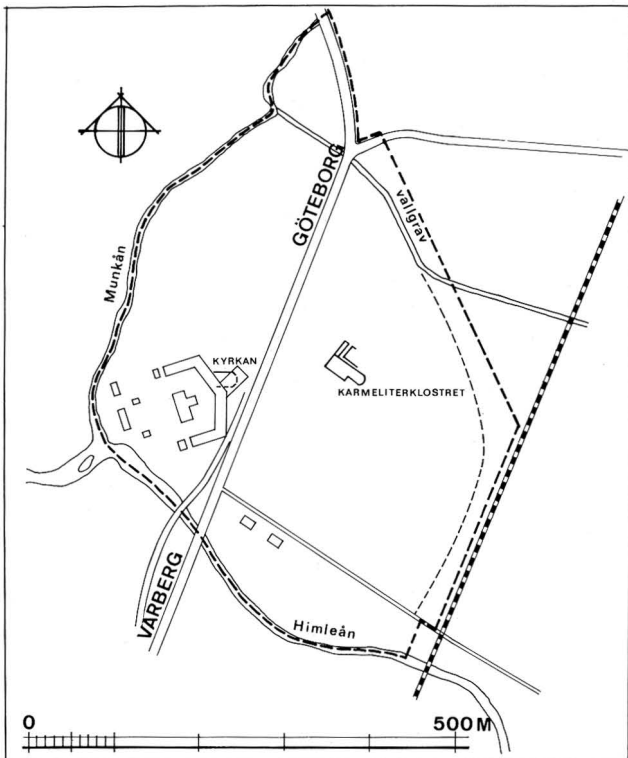

Fig 3. Plan över Lindhovs kungsgård med Ny Varbergs stadsområde markerat (streckad linje). Skala 1:8000.

Plan of the royal manor of Lindhov with the area of New Varberg town. Scale 1:8000.

år 1612. Christian IV befallde påföljande år att staden skulle återuppbyggas i omedelbar anslutning till fästningen, på de sk Platsarna (den plats som i nuvarande Varberg upptas av Societetsparken och dessutom det söder därom belägna berget; bebyggelsen där kallas ännu Platsarna). Så skedde också men redan 1666 förstördes den nyanlagda staden helt vid en eldsvåda (se vidare s 44). Nådigt beslut om anläggande av Varbergs stad inom vallgatorna – det nuvarande centrala Varberg – meddelades av Kungl maj:t i november samma år. 1600-talsstaden flyttades ett stycke inåt land (fig 4) och fästningen – som milsvitt behärskar kustbilden – kom inte längre att utgöra ett dominerande inslag i stadsmiljön. Fram till slutet av 1800-talet växte Varberg mycket långsamt. Ett uppsving kom i och med byggandet av Västkustbanan och från och med 1880-talet har staden utvecklats ganska snabbt. Redan under förra delen av 1800-talet började det badortsliv som senare kom att ge Varberg rykte som Västkustens fashionablaste rekreationsort. Under 1900-talet har tillkomsten av flera industrier varit den viktigaste anledningen till den snabba ökningen av invånarantalet.

Staden Varbergs växlande öden återspeglas i dess kyrkors historia. Den nuvarande stadskyrkan bevarar ganska få minnen av sina föregångare och går i sig själv inte tillbaka till tiden för 1600-talsstadens grundläggning. Den kyrka som då uppfördes – den sk Caroli-kyrkan – förstördes vid en stadsbrand 1767. Av kyrkoarkivet är nästan ingenting bevarat vad beträffar tiden före 1800. Förhållandena kompliceras också av den omständigheten att Varbergs stad och Varbergs slott i äldre tider var skilda åt i både kommunalt och kyrkligt hänseende. Fästningen hade ända till dess den 1830 utdömdes som militär förläggning en egen slottskaplan och en slottskyrka. Fram till slutet av 1600-talet hade slottet patronatsrätt till Träslövs pastorat och det blev regel att slottskaplanen också utsågs till kyrkoherde i Träslöv.³ Genom ett kungligt beslut 1693 blev förhållandet det omvända: Träslöv förklarades regalt och förenat med Varbergs slott till ett pastorat där Träslöv var moderförsamling. Efter garnisomens nedläggning 1830 existerade slotts församlingen ytterligare några år som annex till Träslöv. De inventarier från slottskyrkan som bedömdes värda att tillvara-

Fig 4. Varberg. Orienteringsplan, 1 : 15 000. 1. Getakärr eller Gamleby 2. Varberg på Platsarna 3. Varberg inom vallgatorna.
Varberg, town plan, scale 1 : 15 000. 1. Getakärr (Gamleby) 2. Varberg at Platsarna 3. The town built after the fire in 1666.

ta överflyttades till kyrkan i den nyanlagda Vanäs fästning – senare Karlsborg.

Varbergs kontrakt omfattar numera 6 pastorat med tillsammans 20 församlingar. I Varbergs pastorat ingår sedan 1881 endast Varbergs församling. Från senare

delen av 1500-talet fram till det nämnda året utgjorde Lindbergs och Torpa socknar annex till staden. Den nuvarande stadsförsamlingen omfattade 1979 en areal av 20,2 km² med en folkmängd av 18 242 personer.

GETAKÄRRS KYRKA

I Getakärr eller Gamla Varberg eller Gamleby, som var stad eventuellt från 1256 och säkert från 1343 till 1584, då privilegierna drogs in, fanns åtminstone en kyrka (jfr ovan Inledning). Kyrkan är känd genom de utgrävningar, som företogs av Albert Sandklef 1937–38 och som publicerats av honom.⁴ Efter undersökningen restaurerades och i viss mån rekonstruerades grundmurarna. Ruinen ligger idag i ett öppet grönområde, den sk Getakärrsplatsen, som är lätt tillgänglig för besökare. Namnet Getakärr, som är besläktat med Getterön, består av djurnamnet get och kärr. Lokaliseringen av det kärr, som avses, kan vara vanskelig. Idag är alla tidigare strandängar utfyllda, men staden har ursprungligen legat vid stranden och kärrmark skall ha funnits söder om kyrkan i form av en sank strandäng och två bäckar.⁵

På 1920-talet påträffades vid flera tillfällen öster om kyrkoruinen en mängd mindre metallbitar och en hel gryta av en kopparlegering, som påminde om malm. Några smältdeglar eller andra verkstadsspår påträffades ej. Både under och över grytan fanns stampade golv av jordblandad lera. I båda dessa och mellan dem fanns mycket metallskrot. I det övre golvet påträffades dessutom mynt från tiden före 1400. Likadana mynt hittades även i kyrkan. Någon omfattande arkeologisk undersökning, som med säkerhet kunnat avgöra om det rörde sig om en verkstad eller ej, företogs aldrig innan kulturlagren i området bortschaktades.⁶

I övrigt har inga arkeologiska undersökningar gjorts inom stadsområdet och dess utbredning är inte exakt känd. Kring kyrkan går berget i dagen på flera ställen och berggrunden påträffades även inne i kyrkan vid utgrävningen, ca 1,2–1,5 m under den förmodade golv-nivån.

Undersökningen 1937–38 koncentrerades till själva kyrkan, där närmare 300 gravlagda individer påträffades. Om någon kyrkogård med begravingar funnits utanför kyrkan har sålunda ej konstaterats. Bexell omnämner dock i sin historia eller landskapsbeskrivning från 1817–1818 att de enda lämningar, som syns av

Varberg vid Gamleby, är ruinerna efter en kyrka, omgiven av kyrkogårdsmurar. Vidare säger Bexell att slottet hade egen kyrkogård, men att »ännu sedan staden var flyttad till de så kallade platsarne begrofwos de döde ifrån staden på Gamlebys kyrkogård.»⁷

Framställningen nedan bygger på Sandklefs redogörelse och uppmättningsritningar. Anledning till utgrävningen var en önskan från Sandklefs sida, som riksantikvarieämbetet och Varbergs stadsfullmäktige ställde sig bakom, att dokumentera kyrkan, som enligt traditionen skulle finnas under den övervuxna kulle, som tidigare var den enda antydning om en eventuell kyrkobyggnad.

Genom undersökningen klarlades dels att det verkliga var resterna av en kyrka, dels dess planform och mått samt en del detaljer beträffande utseendet i övrigt. Av kyrkan återstod grundmuren och delar av högmuren av gråsten till varierande höjd i olika delar av kyrkan. Rester av portalomfattningar av tegel fanns också kvar. Vid den konservering, som sedan gjordes, byggdes muren på till en jämn nivå, som avtäcktes med grästorg. I bruket lades en markering av små stenar för att visa vad som var ursprungligt och vad som tillfogats vid restaureringen.

Utöver det stora antal gravar (ca 300), som framgrävdes i kyrkan, påträffades många fynd av olika material, bl a metall och keramik samt en påfallande stor mängd mynt och brakteater (ca 1 000). De flesta fynden är lösfynd och en hel del påträffades i gravarna. Man kan dock skilja på fynd ovan och under golvet. Av tegelsten påträffades sedvanliga valvstenar och portalomfattningsstenar. Flera fragment av gravstenar med text påträffades samt en vigvattenskål (fig 6) av granit med största mått 60×60 cm, diam 40 cm, djup 16 cm och höjd 25 cm.⁸ Samtliga fynd förvaras på Varbergs museum.

Något bevarat källmaterial i form av brev, räkenskapsböcker eller liknande, som rör Getakärrs kyrka, är inte känt.

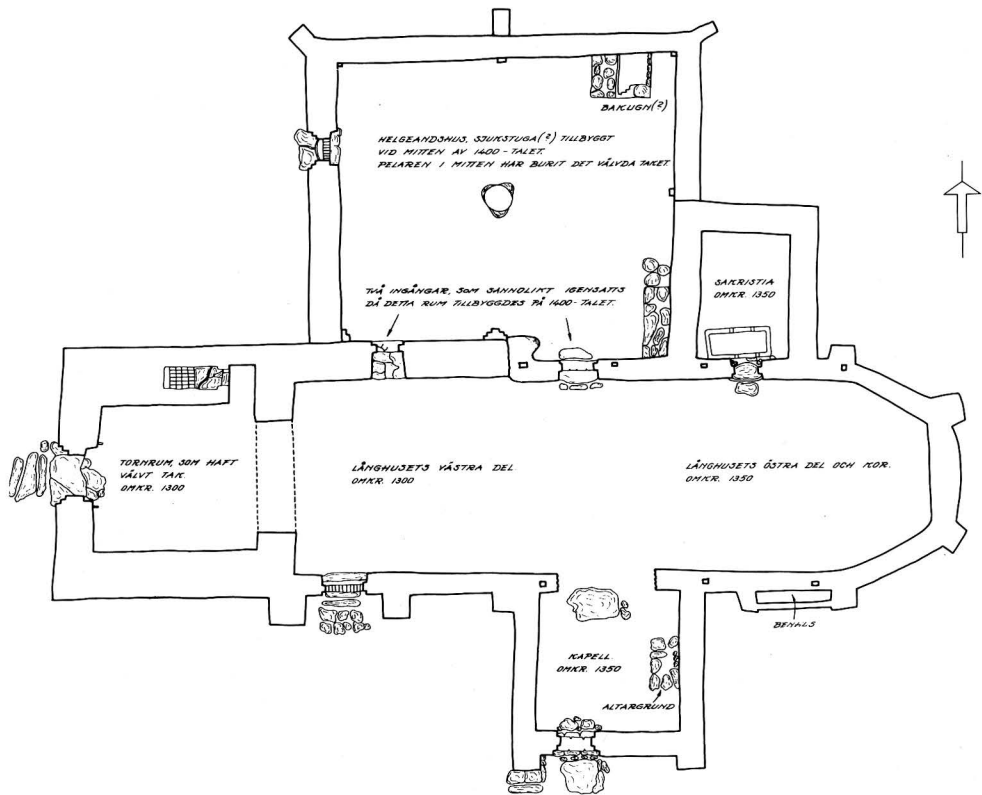

Fig 5. Getakärns kyrka. Plan 1:300. Uppm 1937 av A Sandklef.

Getakär Church. Plan, scale 1:300.

Kyrkobyggnaden

Kyrkan var i sitt mest utbyggda skick enskeppig med ett tresidigt avslutat kor (fig 5). Väster om långhuset fanns i förband med långhuset ett torn med en i det närmaste kvadratisk grundplan. Söder om långhuset, vid dess östra del, låg en utbyggnad, förmodligen ett kapell, även det nästan kvadratisk. Vid utgrävningen visade det sig att det på långhusets norra sida funnits ett större, tillfogat rum samt ett mindre utrymme öster därom i förband med långhuset. Det större rummet, som är ca 12×12,5 m stort och ej byggt i förband med långhuset, förmodas ha använts som helgeandshus. Det mindre utrymmet har med största sannolikhet varit sakristia.

Kyrkans mått går att utläsa direkt på platsen, eftersom byggnaden står kvar som ruin (fig 7). Kyrkans längd från tornets västmur till korets östmur uppgår till

ca 33 m och långhusets bredd till ca 8 m. Tornets sidor har varit ca 6 m långa. Samtliga dessa mått är innermått. Västfasaden är ca 10 m. Den del av den äldsta norra långhusmuren som är bevarad är ca 8,5 m lång.

Material och murverk

Tornet och långhusets murar, som bestod av större obearbetade markstenar lagda i kalkbruk, var uppbyggda kring en fyllning av mindre, runda stenar och kalkbruk. Murarnas tjocklek i tornet varierade något. 1,4–1,5 m uppmättes i väster, 1,6 m i söder och 2,3 m i norr.

Långhusets norra mur har varierande tjocklek beroende på att den byggts i olika etapper. Muren är i sin västra del ca 1,4 m bred på en sträcka av ca 8 m, men blir öster därom betydligt tunnare. Långhusets syd-

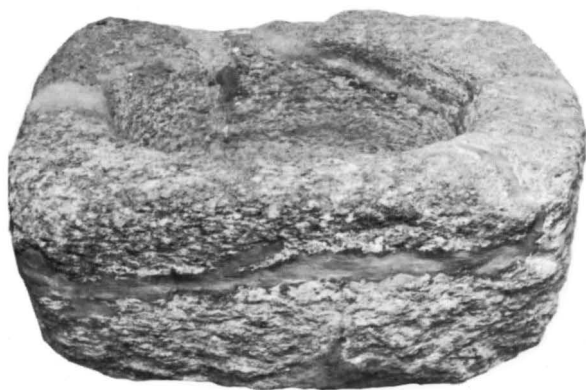

Fig 6. Vigvattenskål av granit, påträffad i Getakärns kyrko-ruin. Nu i Varbergs museum. Foto Varbergs museum 1978.

Granite Holy Water basin, found in the ruin of Getakärn Church. Now in the Varberg Museum.

mur, som också är byggd av gråsten, är endast ca 0,8–0,9 m tjock. Som stöd för sydmuren, koret och den stora tillbyggnaden åt norr fanns strävpelare av gråsten. De som finns i hörnen åt norr är snedställda. I den östra delen av långhusmuren finns flera stolphål, 23×30 cm stora, tre på den södra och fyra på den norra muren, som har rymt trästolpar. De har sannolikt fungerat som armering i de tämligen tunna murarna. Alla kyrkans portaler har tegelomfattningar med ett eller två språng. På ingångarna till långhuset i norr och söder är teglet i omfattningarna fasat med ett språng.

Innertak

Vid utgrävningen påträffades i fyllnadsmassorna tegel från valvribbor. Sandklef menar att kyrkorummet ursprungligen varit välvt, men att valven vid långhusets utvidgning åt öster ersatts av ett plant innertak av trä, eftersom murarna då blivit för tunna. Eventuellt kan de ha burit ett tunnvalv av trä. Med tanke på att muren förstärkts med strävpelare är det dock sannolikt att man i alla fall avsett att kyrkan skulle förses med murade valv. Tornet har med säkerhet varit välvt. I rummet norr om kyrkan finns rester av pilastrar av tegel i hörnen samt en rund kolonn mitt i rummet, vilket tyder på att rummet varit välvt.

Yttertak

Att döma av de taktegel, som fanns bland rasmassorna, har taket täckts av långa kupiga tegel av munk- och nunnetyp. De var 46 cm långa och ljus gulaktiga. Underpannorna vägde 4 kg och överpannorna ca 2 kg.

Ingångar

Kyrkan har haft ett flertal ingångar, åtminstone i sitt sista, mest utbyggda skede.

I väster fanns en portal, ca 1,6 m bred och med en dörröppningsbredd av 0,8 m, mitt på fasaden. Portalen hade en omfattning av tegel i två språng och till ingången ledde en trappa av obearbetade hållar. Västportalen i tornet har den rikaste omfattningen, vilket understryker att den varit huvudportal.

På norra sidan av långhuset har funnits två ingångar, varav en i den västra delen i det något kraftigare murverket. Portalomfattningen var av odekorerat tegel och utåt avtrappad med endast ett språng. Dörröppningens bredd var ca 0,5 m. Sandklef menar att detta var den gamla kvinnoingången, eftersom den ligger åt norr och att den satts igen i samband med att långhuset förlängdes åt öster. I denna nya mur, som är tunnare, upptogs en ny ingång, som var tegelomfattad och avtrappad med ett språng. Dörröppningen var ca 0,6 m bred, dvs något bredare än den gamla. Båda ingångarna tycks ha murats igen då den norra tillbyggnaden tillkom. Öppningen mellan långhuset och sakristian var tegelomfattad med odekorerat murtegel i ett språng.

Enligt Sandklef är den ursprungliga sydmuren till kyrkan inte bevarad utan ombyggd samtidigt med den östra delen av långhusets nordmur. I västra delen av denna yngre sydmur påträffades en ingång, som var försedd med en ensprångig tegelomfattning av avfasat tegel. Här fanns även en tröskel av kantställda murtegel.

På den utbyggnad åt söder, som förmodas vara ett kapell, i förband med långhuset, fanns åt söder en ingång, tegelomfattad med två avtrappningar utan dekor. Kapellet har stått i förbindelse med kyrkorummet genom en vid bågöppning, ca 2 m bred. Mellan tornet och långhuset torde det ha funnits en tornbåge.

I den västra muren på den stora tillbyggnaden fanns en ingång, som lett utifrån direkt in till detta rum. Dörröppningen har varit ca 0,8 m bred och omfattad av murtegel med tre språng. En tröskel av vanliga kantställda murtegelstenar påträffades.

Fönster

Murarna var inte på något ställe bevarade till sådan höjd att några fönsteröppningar kunde iakttas.

Torn

Tornrummet var något större i öst–västlig utsträckning än i nord–sydlig. I öst–västlig riktning var längden ca 6 m. Avgränsningen mellan långhus och torn utgjordes

Fig 7. Getakärns kyrkoruin från sydöst. Foto Varbergs museum 1979.

The ruin of Getakärr Church from southeast.

av två murklackar av tegel, ca 1,3–1,5 m tjocka, från murarna i norr och söder. Öppningen mellan torn och långhus har troligen utgjorts av en välvd båge in till kyrkorummet. Tornet var byggt i förband med det äldsta långhuset, vars mur finns kvar på den norra sidan närmast tornet. I anslutning till tornet fanns en trappa i den norra yttermuren. Trappan, som var byggd av murtegel, ledde genom en ca 0,6 m bred dörröppning inne i muren upp till en övervåning ovanpå valvet.

Utbyggnaden i söder

Utbyggnaden söder om kyrkan, ca 6×6 m stor, har av Sandklef diskuterats som ett möjligt vapenhus. Med hänsyn till att en stengrund, sannolikt ett altarfundament, påträffades mitt på rummets östvägg, är det dock mera sannolikt att rummet är ett kapell. Öppningen mellan detta rum och kyrkan har sannolikt utgjorts av ett ca 2 m brett valv. Altarfundamentet var ca 0,6×1,1 m stort. Det bör dock påpekas att det finns vapenhus med altare på östväggen i andra kyrkor.⁹

Bengömma

I korets södra mur mellan två av strävpelarna påträffades ett benhus eller en bengömma (ossuarium), som enligt Sandklef troligen haft en öppning inåt kyrkan (fig 8). Benhuset användes till att lägga skelett i när dylika påträffades vid grävning av nya gravar inne i eller utanför kyrkan. Utrymmet var ca 0,6×1,1 m stort och det var vid utgrävningen fyllt av skelettdelar. Tillbyggnader med denna funktion har funnits vid många kyrkor.¹⁰

Interiör

Golv påträffades i långhusets västra del, nära tornet. Det var lagt dels av vanligt murtegel dels av valvribbor, som av Sandklef förmodas komma från de ursprungliga valv, som tagits bort vid utvidgningen av kyrkan. De förmodas ha använts till golv efter begravingar som ägt rum i kyrkan då det tidigare golvet rubbats.

Även i det stora rummet norr om långhuset fanns rester av golv bestående av murtegel lagt i enkelt möns-

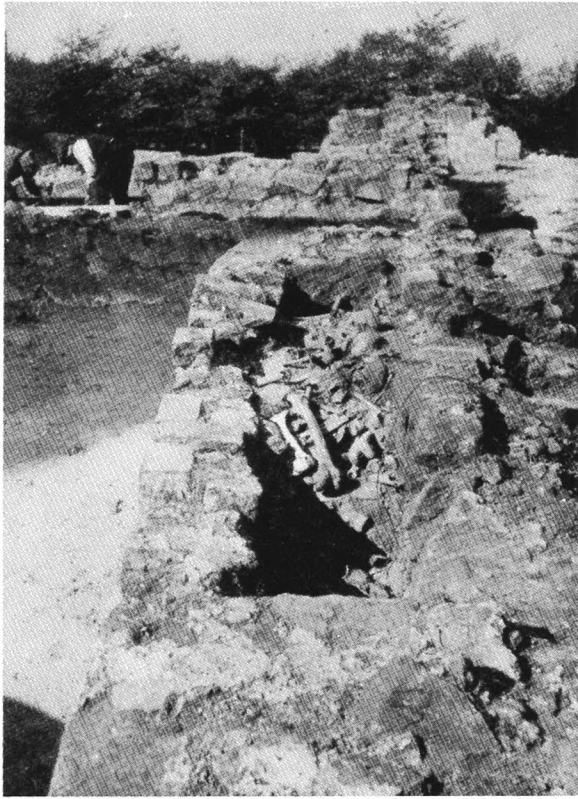

Fig 8. Getakärrs kyrkoruin. Bengömma i södra kormuren.
Foto A Sandklef 1936.

Getakärr Church ruin. Charnel house in the south wall of the chancel.

ter med stenarna lagda parvis i kryss. I detta stora rum påträffades partier av murverk dels nära det nordöstra hörnet, dels i det sydöstra hörnet. Det förstnämnda, som är ca $1,7 \times 2,4$ m stort, förmodas ha haft funktion som eldstad eftersom ett par skörbrända stenar och träkolsbitar och aska låg bland stenarna. Möjligen kan det ha varit en ugn. Det andra fundamentet, som är ca 1×4 m och består av gråstensblock utan murbruk, har haft en ännu oklar funktion.

I sakristian fanns en tegelmurad grav, som var ensam i sitt slag i kyrkan. Över den låg en gravhäll, $1,2 \times 2,2$ m, och norr om den låg ytterligare en stenhäll (fig 9) med en inskrift med året 1369 (ANNO DNI MCCCLXIX). Till tegelkistan hörde ett monogram och ytterligare inskrifter av tenn, vilka emellertid förstörts och blivit oläsliga då den inre kistan av trä multnat.

Många små putsfragment, målade med kalkfärger, påträffades vid utgrävningen, vilket visar att kyrkorummet varit putsat och dekorerat med kalkmålningar.

Även glasmålningar har förekommit att döma av de små glasbitar med målning och text som påträffades bland rasmassorna.

Gravar och fynd i kyrkan

Inne i kyrkan påträffades gravar i flera skikt ovanpå varandra. De var tämligen orörda och oskadade trots att de låg tätt. Det översta lagret var endast 10–15 cm under golvnivån. Omgrävningar har skett i kyrkan i samband med begravningar och de fynd av mynt och keramik, som påträffades i gravarna ger därför ingen säker datering av kyrkans olika delar. Det är en ovanligt stor mängd mynt som hittats i denna kyrka och även ovanligt mycket skärvor av kärl av svartgods,

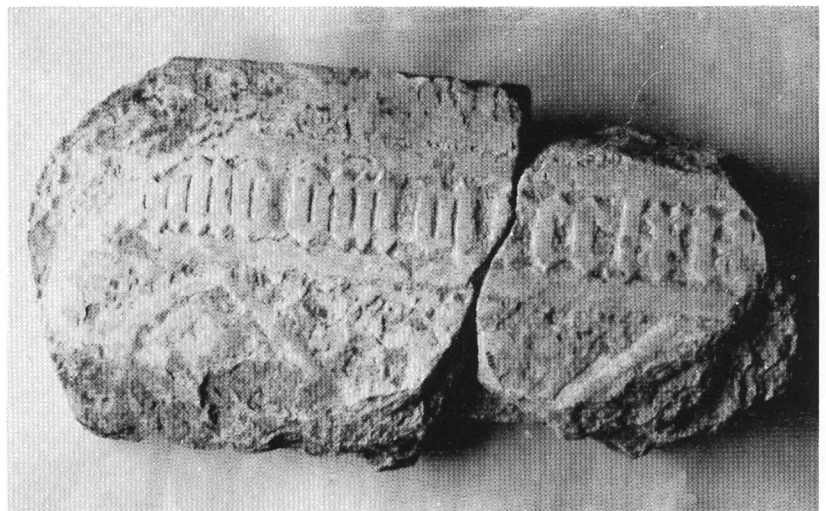

Fig 9. Gravstensfragment med
året 1369 i minuskler. På-
träffat i Getakärrs kyrkoruin.
Foto A Sandklef 1936.

*Fragment of a grave-
stone with the date 1369 in
miniscules. Found in the ruin of
Getakärr Church.*

rödgoods och stengods. Gravstenen i sakristian med årtalet 1369 är den enda fasta punkten för dateringen. I övrigt använder Sandklef mynten så att de äldsta mynten, som är från 1200-talets slut, får tas till intäkt för att kyrkans äldsta delar tillkom då. Utvidgningen av kyrkan sker under den stora expansionen på 1300-talet, då det finns rikligt med mynt. 1400- och 1500-talsmynten är få – endast ett tiotal. Från 1600-talet finns några mynt, som förmodas vara från rivningsperioden.

Av de ca 1000 mynten och brakteaterna är ungefär 300 från nordtyska städer, ca 300 svenska, varav de flesta från Magnus Erikssons tid (1319–1374) och ca 300 danska. Dessutom fanns ett 20-tal vardera från Norge, Gotland, Livländska Orden och Nederländer-

na. Någon spridningskarta, som visar var i kyrkan de olika mynten påträffats, finns tyvärr inte.

Bland övriga fynd kan nämnas en sanctusklocka och ett silverbeslag med Kristusbild, vilka båda dateras till 1200-talet, samt beslag och pincett från 1300-talet, ett fragmentariskt pilgrimsmärke och några blyplomber av senmedeltida typ.¹¹

I golvet under det stora tillbyggda rummet i norr påträffades också gravar med fynd, som dateras till 1400-talet. Eftersom det ej framgått vid utgrävningen om gravarna tillkommit före utbyggnaden eller efter är mynten ej till någon större hjälp för dateringen. Det anses ej uteslutet att detta rum tillkommit redan vid 1300-talets slut.

Byggnadshistoria

Den äldsta kyrkan

Den äldsta kyrkan har varit enskeppig med torn och troligen rakt avslutat kor. Den uppfördes sannolikt mellan 1287 och 1300, dvs samtidigt som slottet. Den hade en ingång genom västportalen i tornet samt en ingång från norr som senare satts igen men som har rekonstruerats på ruinen. Sannolikt har det funnits en portal även i söder, men detta kan ej sägas med säkerhet eftersom denna mur är av senare datum. Långhuset har sannolikt och tornet säkerligen varit välvat.

Det kan ej avgöras om kyrkan varit en salkyrka eller om den haft ett rakt avslutat kor.¹² Det kraftiga västtornet kan tyda på försvarsfunktion.

Kyrkan byggs om och förlängs

Sandklef förmodar att en om- och tillbyggnad har skett omkr 1350. Den medförde nedrivning av långhusets ursprungliga murar, bortsett från nordmurens västra del. Den nya muren var betydligt tunnare. Dateringen grundar sig bla på att staden var mycket blomstrande vid 1300-talets mitt och att behovet av en större kyrka därför vore rimligt vid denna tidpunkt, vilket även rikedomerna av myntfynd tyder på.

I denna utbyggnadsetapp förlängdes kyrkan och fick en tresidig avslutning åt öster. Samtidigt uppfördes strävpelare på den södra väggen och runt koret.

Bengömman i korets sydmur har sannolikt tillkommit senare genom att strävpelarnas ytterkanter förbands med varandra med en halvstens tegelmur.

I förband med koret på dess norra sida ligger sakristian, som sålunda också är byggd omkring 1350. Gravstenen från 1369 ger en tidpunkt före vilken sakristian bör ha tillkommit. På långhusets södra sida finns en utbyggnad från samma tid och i förband med kyrkans mur. Sannolikt är det ett kapell med tanke på den altargrund, som påträffades vid dess östmur. Genom kapellet finns direkt ingång till kyrkan från söder.

Kyrkans sista tillbyggnad är det stora rummet på långhusets norra sida. Detta rum är inte byggt i förband med långhuset. Det har haft direkt ingång från väster. I kyrkans norra mur finns spår av två ingångar, som sålunda leder från rummet in i kyrkan. Den västra ingången anses ha satts igen när långhusmuren förlängdes och byggdes om. I den nya muren gjordes en ny ingång. Sandklef har vid undersökningen iakttagit att även denna ingång var igenmurad. Detta skulle ha skett vid tillbyggnaden av det större rummet och skulle tyda på att tillbyggnaden ej haft kyrklig funktion.

Dateringen av rummet till tidigt 1400-tal eller sent 1300-tal görs utifrån de myntfynd, som påträffats i gravarna. Rummets funktion är oklar. Det har varit välvat och i dess nordöstra hörn finns resterna av en uppmurad grund som tolkas som resterna av en eldstad, eventuellt bakugn. Sandklef menar att rummet kan ha varit det helgeandshus, som nämns i ett brev av slottsherren Aage Axelsens hand 1468. Helgeandshus var tämligen vanliga i städerna under medeltiden som sjukhus och

liknande. Vanligtvis var de fristående byggnader, ofta belägna i utkanten av stadens centrum. Dock finns flera exempel på att dylika inrättningar byggts i anslutning till en kyrka.¹³

Staden Getakärr fick redan vid mitten av 1400-talet konkurrens av Ny Varberg, som första gången nämns i skriftliga källor 1443. Getakärr upphörde som stad 1584 (eller 1578) men fortsatte att existera som by fram till

1666. Sannolikt har kyrkan varit i bruk fram till denna tid. Sandklef har bla funnit mynt från 1600-talets början tillsammans med taktegel. Han tolkar rasmassorna som hörande till en mer eller mindre aktiv rivning av kyrkan. Denna kan ha ägt rum för att man därmed definitivt skulle förmå befolkningen att flytta in till den stad som anlades efter eldsvådan 1666.

KYRKORNA I NY VARBERG

Ny Varberg existerade som stad från förra hälften av 1400-talet och fram till 1612 samtidigt som dess föregångare Gamla Varberg eller Getakärr levde kvar. Först 1584 indrogs som ovan nämnts Getakärrens privilegier men redan tidigare hade borgarna fått befallning om att flytta till Ny Varberg. Sedan denna stad totalförstörts i samband med krigshändelserna 1612 skedde en förflyttning av befolkningen till den nyanlagda staden på Platsarna. Ny Varberg blev kronomark och i västra delen av det gamla stadsområdet uppfördes en kungsgård, som heter Lindhov och som idag förvaltas av domänverket. Den äldsta nu kvarvarande byggnad,

som ingår i kungsgårdsanläggningen, är ladugården från omkring 1790. Den nuvarande mangårdsbyggnaden är från 1838 och flygelbyggnaderna från 1806.

Två kyrkliga anläggningar är kända i Ny Varberg, dels en kyrka, som förmodas vara stadskyrkan, dels en klosteranläggning. Inga lämningar ovan jord finns av någon av dessa men genom att båda blivit föremål för arkeologiska undersökningar är en hel del uppgifter kända om deras planform, mått och material m.m.

Stadsområdet är mycket flackt bortsett från en svag förhöjning i terrängen där klostret legat samt i norr, där rester av stadsvallarna märks.¹⁴

NY VARBERGS STADSKYRKA

Kyrkobyggnaden

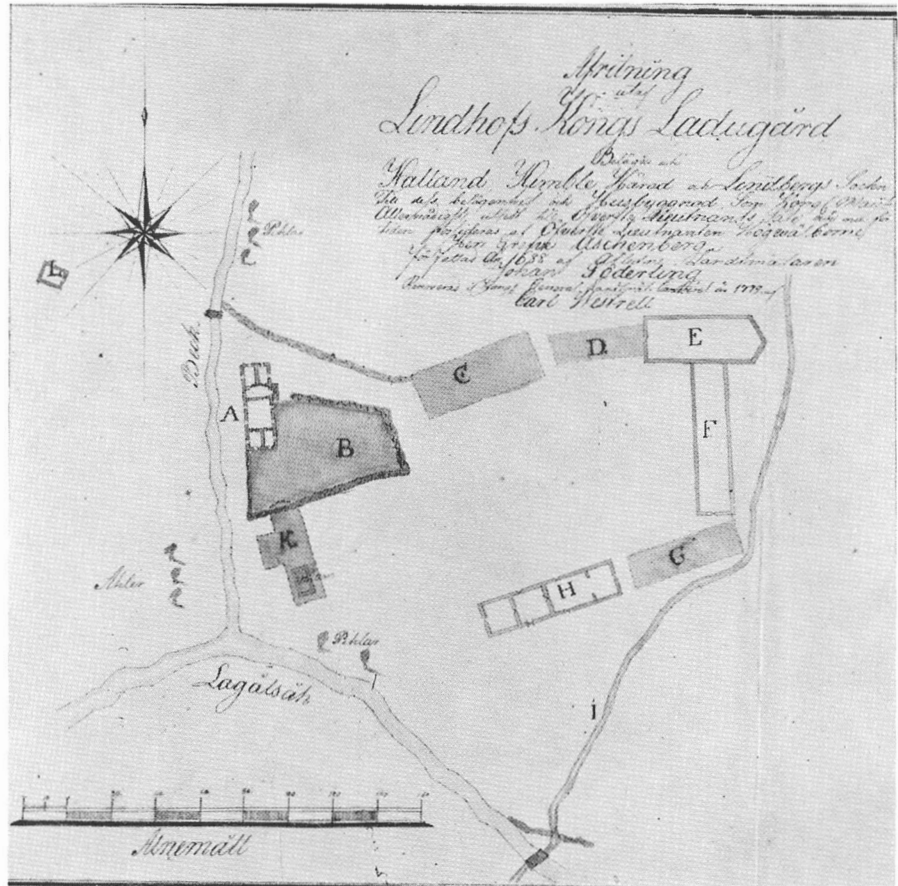
Det var 1936 i samband med schaktningarna för en ny lada i anslutning till den befintliga ladugården, som delar av grundmuren till den kyrka, som förmodas vara stadskyrkan i Ny Varberg, kom fram. Eftersom den till hälften var överbyggd redan vid 1700-talets slut av ladugården kunde endast dess östra delar bli föremål

för arkeologisk undersökning. En sådan utfördes av Albert Sandklef 1936 och den följande beskrivningen av kyrkan bygger på hans framställning, som publicerats i Varbergs historia.¹⁵

Vid utgrävningen påträffades strax under plogmyllan grundmurar av gråsten samt rester av tegelmurar

Fig 10. Lantmäterikarta över "Lindhofs Kungs Ladugård". Tillkommen 1688, omritad 1779.

Surveyor's map of the "Economy Buildings of the Royal Manor of Lindhof", drawn originally in 1688, redrawn in 1779.

ovanpå dessa till något varierande höjd. Endast östra delen av långhuset samt koret var ej överbyggda av ladugården och kunde därför undersökas närmare.

I kyrkan påträffades sammanlagt ca 140 gravar samt ett par gravstenar med inskrift. Om det har funnits någon kyrkogård i anslutning till kyrkan vet man ej, eftersom Sandklef ej hade tillfälle att utvidga undersökningen utanför kyrkans närområde.

Tre golvnivåer kunde iakttas i kyrkan. Den yngsta låg ca 25 cm från markytan och bestod av vanligt murtegel (8×13×26 cm). De mycket fragmentariska golvrester som påträffades på denna nivå låg på ett ca 35 cm kraftigt lager av rasmassor av kalkbruk, tegelrester och mindre naturstenar ovanpå en andra golvnivå, ca 60 cm från markytan. Här fanns rester av ett golv av kvadratiska oglaserade lergodsplattor (18–19×18–19×8 cm). Den tredje golvnivån låg ca 90 cm från markytan och utgjordes av större, glaserade tegelplattor i olika färger (25×25×3 cm).

Mellan de båda översta golven var rasmassor av kalkbruk, tegelrester och mindre naturstenar. Vid den

understa golvnivån steg grundvattnet. Sällning av rasmassorna var omöjligt att genomföra och de enda fynd som togs tillvara var gravstenarna. Profiltegel från valv, fönster eller portaler tycks ej ha påträffats bland rasmassorna. Däremot fanns sådana i de kvarvarande portalomfattningarna.

På en lantmäterikarta över "Lindhofs Kungs Ladugård", upprättad 1688 och kompletterad 1779, finns alla kungsgårdens byggnader utritade (fig 10). Kartan tillkom innan ladugården byggdes och kyrkan fanns tydligen vid denna tid ännu kvar ovan jord. Den är markerad med litt E på ett rektangulärt långhus med en egenomligt spetsig avslutning åt öster. I texten till kartan står att litt E markerar Gamla kyrkan och litt F »Hölada, som blef reparerat för 5 år sedan, hwilken tillföre varit oxestall och samma tid Kyrckan brukad til hölada.» Detta innebär med all sannolikhet att kyrkan användes till hölada så länge byggnaden F var stall för oxar. Kort därefter har kyrkan sannolikt rivits i samband med att den stora ladugården, som ännu finns, uppfördes.

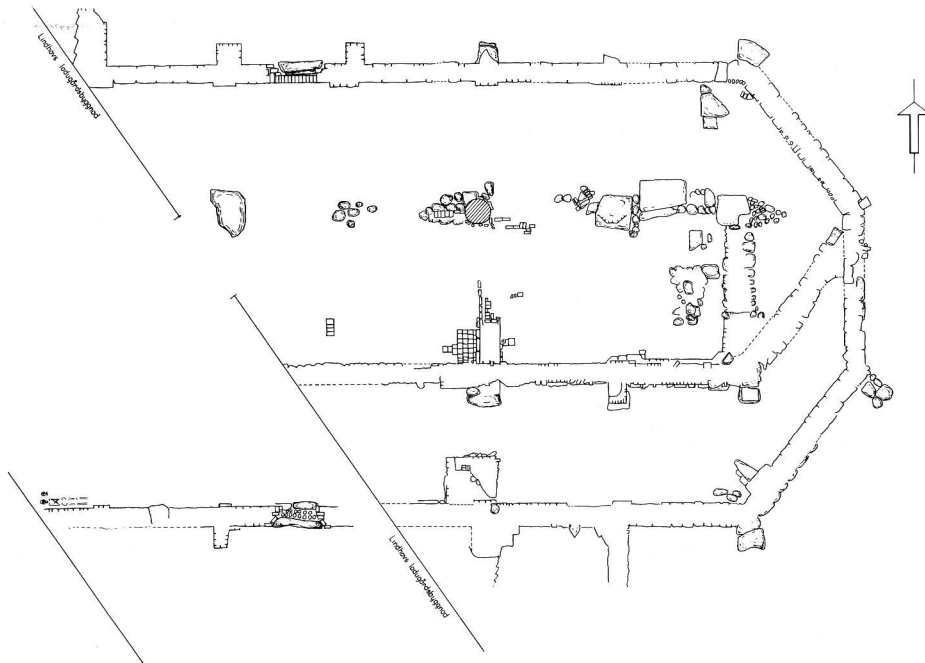

Fig 11. Ny Varbergs stadskyrka. Plan 1 : 300. Uppm av A Sandklef 1936.

The town church of New Varberg. Plan, scale 1 : 300.

Kyrkans plan och mått

Kyrkan har i sin ursprungliga form haft ett treskeppigt långhus med ett tresidigt avslutat korparti.¹⁶ Sannolikt har den södra muren i samband med krigshändelser skadats så mycket att det varit befogat att riva den. För att sluta kyrkorummet har man i stället byggt upp en vägg vid den södra pelarraden och förbundet den med det nordöstliga korhörnnet så att koret fått en spetsig avslutning. Resultatet blev en tvåskeppig kyrka med något olika breda skepp, eftersom det ursprungliga mitterskeppet varit något bredare. Det är denna byggnad som syns på lantmäterikartan. I denna form har den först tjänstgjort som kyrka och sedan kommit att användas som hölada.

Kyrkans totala längd går ej att konstatera men den norra muren från kyrkans nordöstra hörn till ladugårdens mur i väster var ca 27 m lång. Den sydligaste muren kunde dokumenteras längre åt väster även inne i ladugårdsbyggnaden. Dock påträffades inte kyrkans västmur. Kyrkans sannolika största längd från korets östvägg och till en tänkt begränsning i väster inne i ladugårdsbyggnaden uppgick till ca 35 m. Den treskeppiga kyrkans bredd mätt från murarnas utsidor uppgick

till 18,4 m. Kyrkans valv har burits upp av två rader pelare, som skilt skeppen åt. Mitterskeppet var ca 6 m brett och de båda sidoskeppen vardera ca 5 m, mätt från de inre murliven. Fem par pelare konstaterades. Avståndet mellan pelarna i en och samma rad var ca 5 m. Den enda avvikelserna var att mellan den östligaste och den närmast väster därom belägna pelaren var avståndet ca en meter kortare än mellan de övriga (fig 11).

Av pelarna återstod endast grunderna av gråsten utom i två fall. På den tredje pelaren från öster var tre tegelskift bevarade ovanpå ett kantställt grundskift (fig 12). Därav framgick att pelaren var rund och hade en diameter av ca 1,0 m. Den andra pelaren från öster hade kvar litet av det nedersta tegelskiftet, vilket räckte för att konstatera att denna pelare varit åttkantig och haft en diameter på 1,2 m. Möjligen har varannan pelare varit rund och varannan åttkantig. Mittför pelarna påträffades grunder till strävpelare vid kyrkans alla murar. Den enda utbyggnad från kyrkan som kunde iaktas var att den andra och tredje strävpelaren från öster på kyrkans sydsida byggts ut till murar. De fanns dock endast kvar till ca 2,5 m. Mellanrummet mellan

Fig 12. Ny Varbergs stadskyrka.
Tredje pelaren från öster. Foto A
Sandklef 1936.

*The town church of New Varberg.
The third pillar from the east.*

Fig 13. Ny Varbergs stadskyrka.
Västra sidan av norra portalen. Foto
A Sandklef 1936.

*The town church of New Var-
berg. The west side of the north
portal.*

dem var 4,5 m. Utrymmet föreslås av Sandklef ha varit benhus. Det är dock större än benhuset i sydmuren till Getakärrens kyrka. Formatet tyder snarare på vapenhus eller kapell. Mot en sådan funktion talar den omständigheten att det saknas spår av ingång till kyrkan härifrån. En annan möjlighet är att murarna är rester av den ovannämnda höladan, litt F, söder om kyrkan, litt E, på lantmäterikartan.

Material och murverk

Kyrkan har sannolikt varit uppförd i tegel på en grund av gråsten. Vid utgrävningen visade det sig att kyrkan var i det närmaste totalt raserad ner till grundmuren, bortsett från några skift tegel, som bevarats på vissa punkter. Den norra grundmuren var endast ca 75–80 cm bred. Strävpelarnas bredd var ca 70–80 cm. Den sekundära sydmuren omedelbart söder om mittskeppet

Fig 14. Ny Varbergs stadskyrka. Det äldsta tegelgolvet. Foto A Sandklef 1936.

The town church of New Varberg. The oldest brick floor.

hade samma tjocklek som den norra. Liksom beträffande kyrkan i Getakärr tyder den ringa bredden på att det snarare varit fullmurar än skalmurar. De två ingångar, som påträffades, hade båda rikt profilerade tegelomfattningar (se nedan).

Tak

Om yttertaket är inget säkert känt. – Av Sandklefs beskrivning framgår ej om det fanns taktegel med bland rasmassorna av tegelskärv som påträffades i kyrkan.

Ingångar

Två ingångar till kyrkan kunde iakttas, en på norra, och en på den södra väggen. De låg mitt emot varandra mellan den fjärde och femte strävpelaren från öster. Portalen på den norra sidan var ca 170 cm bred. Den hade en omfattning av profilerade tegelstenar med klöverbladsform och rundade hörn (fig 13). Tröskeln var lagd av kantställda murstenar av tegel. Ingången på den södra muren var endast ca 140 cm bred.

Interiör

Kyrkans inre har haft valv av tegel att döma av pelare och strävpelare. Det gäller såväl den ursprungliga treskeppiga kyrkan som den senare tvåskeppiga. Strävpelare har tillkommit vid dess sydmur. Mellan de båda pelarna längst åt öster påträffades en stengrund i nord-sydlig riktning. Dess bredd var ca 1,2–1,5 m (se uppmättningsplanen, fig 11). Den kan vara en rest av

grundmuren till en planerad rak koravslutning. Också vid den välbevarade tredje pelaren från öster fanns i mittskeppet, närmast den sekundära sydmuren en 80 cm bred tvärmur av tegel, lagd på gråstensblock i grus och sand. Eventuellt har den tillkommit som stöd för den sekundära långhusmuren i den enskeppiga kyrkan. Troligen har emellertid de murar, som påträffades mellan pelarna, utgjort sedvanlig förstärkning till valvbågarna. Murarna har legat under golvet mellan kyrkans pelare. Omedelbart väster om och delvis under denna tvärmur fanns det största sammanhängande golvparti, som påträffades i kyrkoruinen. Golvet var lagd av kvadratiske tegelplattor (fig 14). Tvärmuren hade uppenbarligen tillkommit senare än golvet. Det finns gravar som tillkommit efter denna murs tillkomst och som genom sitt läge talar mot att muren ingått i ett slutet rum.

Rakt söder om den nämnda tvärmuren fanns ytterligare en i nord-sydlig riktning, intill kyrkans ursprungliga sydmur. Den sistnämnda tvärmuren, som var ca 2 m bred, hade ingen förbindelse och inget samband med den som låg i den senare tvåskeppiga kyrkan (se plan, fig 11).

Som nämnts kunde tre olika golvnivåer konstateras. De rester som påträffades på olika nivåer kan knytas till kyrkans byggnadshistoria.

Fragment av gravstenar med minuskelinskrift från senmedeltiden (fig 15) påträffades inne i kyrkan bla i höjd med det undre golvsiktet av glaserat tegel. Även vid de båda andra golvnivåerna fanns rester av gravhäl-

Fig 15. Ny Varbergs stadskyrka.
Fragment av gravstenar. Foto A
Sandklef 1936.

*The town church of New Var-
berg. Fragments of grave-
stones.*

lar av kalksten, samtliga med inskrifter. Dessa är alltför fragmentariska för att kunna tydas och de ger därför ej någon närmare ledning för dateringen eller upplysning om vem som begravts under dem.

Inne i kyrkan har människor gravlagts under olika

tider, de flesta utan att någon gravhäll lagts över graven. 124 gravar påträffades och de flesta låg i marken under kyrkans äldsta golv. 13 gravar låg så pass högt att det understa golvet ej brutits upp vid nedgrävningen.¹⁷

Byggnadshistoria

Kyrkan har enligt Sandklef ursprungligen byggts som en treskeppig, välvd tegelkyrka av relativt stort format med tresidigt avslutat korparti (fig 16). Paralleller utgör bl a S Nicolai kyrka i Halmstad (ca 54 m lång och 21,5 m bred) och S Maria kyrka i Helsingborg (ca 53 m lång och 22,5 m bred), båda sannolikt från 1400-talets början. Till denna treskeppiga kyrka har hört ett golv av kvadratiska, glaserade tegel i olika färger, dvs det understa golvet, ca 90 cm från markytan. Under golvet har även människor gravlagts i viss utsträckning. Därvid har gravstenar av kalksten kommit till. Denna kyrka har sannolikt byggts i början av 1400-talet då Ny Varberg etablerades som stad.

Under det nordiska sjuårskriget ägde krigshändelser rum också i Ny Varberg och det är bekant att svensarna 1565 stormade staden. Därvid blev kyrkan illa åtgångnen, vilket bl a framgår av flera kungabrev, som befriar Varbergs invånare från skatt i flera år för att de

skall få tillfälle att bygga upp sin svårt skadade kyrka.

Utifrån iakttagelserna vid utgrävningen kan slutsatsen dragas att man trots allt ej mäktat att bygga upp kyrkan i dess ursprungliga skick. Den södra muren har måhända blivit helt sönderskjuten av artillerield och vid restaureringen, som bör ha ägt rum på 1570-talet, skulle man då i stället ha valt att bygga en ny sydmur längs den södra pelarraden, dvs ca 5 m norr om den ursprungliga sydväggen. Genom denna åtgärd blev kyrkan tvåskeppig med två något olika breda skepp. Den har då endast en ingång, nämligen den från norr. Gråstensmuren i nord-sydlig riktning mellan de östligaste pelarbaserna kan tyda på att planer på en ursprunglig rak koravslutning funnits. Koret fick emellertid en spetsig avslutning, vilket framgår bl a av lantmäterikartan från 1688. Till denna kyrka hör den mellersta golvnivån, som senare överlagrades med omfattande rasmassor. Även under denna period har begravingar

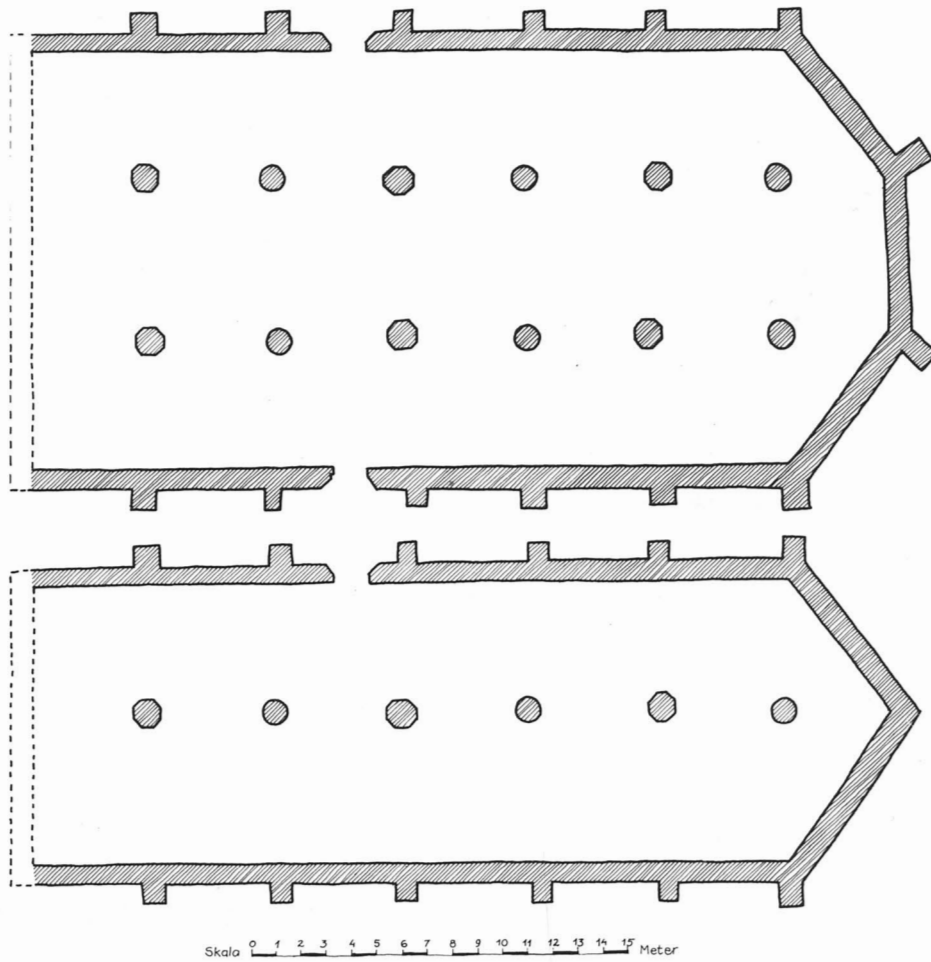

Fig 16. Ny Varbergs stadskyrka. Rekonstruktion i skala 1 : 300 av kyrkan i dess äldsta treskeppiga och dess yngre tvåskeppiga form. Efter teckning av A Sandklef 1936.

The town church of New Varberg. Reconstruction of the church in its original three-naved form and its later two-naved form. Scale 1 : 300.

ägt rum i kyrkan. Den översta golvnivån, som låg i höjd med de raserade murarna under plogmyllan, har sannolikt tillkommit efter kyrkans rasering.

Hur västpartiet varit utformat är inte känt under någon av de två perioderna.

Då Ny Varberg upphörde som stad 1612 övergick kyrkobyggnaden att döma av texten på lantmäterikartan till att bli hölad. Enligt ett brev från landshövdingen 1685 fick staden taga behövlig mursten av den ännu vid Ladugården stående kyrkan. Stenen skulle användas vid byggandet av den nya Carolikyrkan. I vilken utsträckning detta verkligen skett är oklart eftersom

kyrkan enligt kartan från 1688 (renoverad 1779) anges som hölada, åtminstone i dess tvåskeppiga form. Dock kan sten ha tagits från den i samband med krigshändelserna 1565 förstörda södra delen av kyrkan, dvs det södra skeppet, även medan övriga delar stod kvar. På Jacob Richardsons plan över Nyby i »Hallandia Antiqua et Hodierna» från 1752–53 markeras norr om Lindhovs kungsgård en plats »Hwar kyrckan stådt». Detta tyder närmast på att kyrkan var mer eller mindre utplånad redan vid 1700-talets mitt. Omkring 1790 då den nuvarande ladugården byggdes måste kyrkan ha raserats helt och hållet.¹⁸

KARMELITERKLOSTRET I NY VARBERG

Inledning

Karmeliterordens organisation

Ordo beatissimae genetricis semperque virginis Mariae de monte Carmelo – Den Heliga Jungfrun av berget Karmels orden – tillkom i slutet av 1100-talet då franska korsfarare grundade ett eremitsamfund kring ett Mariakapell på berget Karmel i det heliga landet.¹⁹ År 1210 erkändes samfundet av Jerusalems patriark och karmeliterna antog S Augustinus' regler. Ungefär 15 år senare stadfäste påven Honorius III karmeliterorden, vars kvinnliga gren tillkom först år 1452. Så småningom kom orden att genom den förste ordensgeneralen, engelsmannen Simon Stock, få en fast organisation i linje med tiggardordnarnas. Augustinerreglerna omformades till de mycket stränga karmeliterreglerna. Orden splittrades med tiden i flera fraktioner med olika stränghetskrav och mot medeltidens slut mildrades reglerna.

Till Danmark kom orden 1410, då det första karmeliterklostret instiftades i Södra Sæby, som tre år senare blev Landskrona. Både klostret och staden grundades på Erik av Pommerns initiativ. Sammanlagt tillkom åtta karmeliterkloster i provinsen Dacia. Förutom Varbergs-klostret och det i Landskrona låg ytterligare ett i Lunds stift, nämligen i Sølvesborg (grundat omkr 1486). Av de övriga fanns två på Själland: i Skelsör (1418) och i Helsingör (1430), två på Jylland: i Århus och i Sæby (båda tillkomna på 1460-talet) samt ett på Fyn: i Assens (omkr 1500). I det medeltida Sverige låg det enda klostret av karmeliterorden i Örebro (1450-talet).²⁰

I Danmark kallades munkarna för »de vita bröderna», vilket syftade på dräkten eller »Marianerna», därför att alla karmeliterkloster var vigda åt Jungfru Maria. Munkarna skulle predika armod och försakelse, i synnerhet i köpstäderna, samt ägna sig åt själavård och lära befolkningen att tillbedja Maria. Stor vikt lades också vid studier. Det skulle bli finnas en läroanstalt i varje provins. Först 1519 uppfylldes detta krav i pro-

vinsen Dacia genom upprättandet av ett kollegium i Köpenhamn. Många av den danska reformationens föregångsmän kom att utgå därifrån.

Bland ordens gynnare märktes kungar, högadel och kyrkans män samt städernas förnäma borgare. Eftersom karmeliterna i stort sett var egendomslösa bildades grundkapitalet till klostrens uppförande av medel, som stiftarna skänkte, och av allmosor och andra gåvor till klostrets byggnadskassa. Enligt klosterreglerna från 1200-talet fanns vissa bestämda föreskrifter för klostrets utformning. Bli skulle man lägga det utanför den profana bebyggelsen för att inte störas av pöbeln. Vidare skulle varje munk ha sin egen cell och kyrkan ligga lättåtkomlig för alla i klostret »in medio Cellularum», dvs mitt bland cellerna. Klosteranläggningen borde inte vara sluten, utan de olika byggnaderna skulle ligga spridda. Det fanns emellertid inte någon bestämd kloster- eller kyrkotyp. Byggnadsättet skulle vara ödmjukt och inte präglad av lyx. Det var dock tillåtet att ha klocktorn.

När karmeliterorden mot slutet av medeltiden nådde Danmark var kraven på klosteranläggningens utseende inte så stränga. En firsidig anläggning kring en öppen gård blev vanlig att döma av de rester som är kända. Liksom tiggarmunkarna önskade man kontakt med folket och kyrkornas utformning anpassades efter kravet att allmänheten skulle ha tillträde till dem. Karmeliterorden är närmast att räkna som en tiggardorden och det ligger därför nära till hands att jämföra dessa ordnars klostertyper med varandra. Tiggardordnarnas kyrkor, som i Skandinavien präglas av den nordtyska tegelgotiken, består primärt av ett munkkor utökat med ett rymligt åhörarrum. Tvärskepp och korkapell saknas liksom dekorativa inslag, som kunde distrahera kyrko-besökaren.²¹

Klostret i Ny Varberg

Genom skriftliga källor är det bekant att provinspriorn i Landskrona 1462 gav sin tillåtelse till att ett kloster uppfördes i Ny Varberg. Varbergsklostrets fundator var Aage Axelsen Tott, riddare och slottsherre i Varberg. Han avled 1477. I samband med reformationen upphörde klosterverksamheten och redan 1531 berättar borgmästare och råd i Varberg för kungen att det inte längre fanns någon kvar i »Vor Frues kloster».²²

Exakt när byggnaderna stod färdiga och klostret invigdes vet man ej. Totalt rör det sig om en tidrymd på knappt 70 år då verksamhet i anslutning till klostret varit aktuell. Av byggnadsresterna att döma förefaller det mycket troligt att klostret endast i begränsad omfattning blivit färdigbyggt.

I strid mot ordensreglerna ägde klostret i Ny Varberg ett gods. Det var Åby kvarn, bestående av en gård och en kvarn med ägor öster och söder om Ny Varberg, som skänktes till klostret 1481 av barnen till Aage Axelsen Tott och hans hustru som tack för de självmässor som lästes för föräldrarna.²³

Klostrets markinnehav nämns i ett stadfästelsebrev från 1565 då det talas om en förläning av kronans jord, som ligger söder om Varberg och öster om S Jörgens kapell och väster om Vårfruklostrets jord (jfr nedan i avsnittet om S Jörgen). Jordarna kan ju ha haft vidsträckt omfattning, men sannolikt rör det sig här om mark tillhörig Åby kvarn.

På den ekonomiska kartan från 1924 finns en gård kallad Kvarnagården i Träslövs socken söder om Himleån och ca 2 km sydost från klostret. På de ägor som hör till gården står också namnet Åby kvarn. Gården och namnet Kvarnagården återfinns även på den senare utgivna ekonomiska kartan, som karterades 1965. Benämningen Åby kvarn finns emellertid ej längre med.

I Lunds stifts landebok för år 1569 finns det en uppgift att den jordareal, som tillhörde klostret i Varberg omfattade 30 eller 40 tunnland.²⁴

Bexell²⁵ berättar i sin Hallands historia från 1800-talets början att Ny Varberg haft ett kloster, vars torn länge stod kvar bland lämningarna av den förstörda staden. Klostret skulle ha legat åt nordost i förhållande till stadskyrkan. Bexell bygger uppenbarligen på muntlig tradition och han har inte själv sett några spår ovan mark av klostret.

»Staden ägde äfwen ett kloster och man berättar, att Munken eller Tornet på Munkekyrkan i längre tider stod qvar ibland lämningarne af det förstörda och öfvergifna Nyby. Detta klostrets belägenhet har varit N.O. ifrån sjelfwa stadskyrkan, platsen utwisas ännu under namnet Munken. Klosterplanens nu mera upp-

odlade jord, likasom de öfrige hustomterne, är kalkblandad af murbruk.»

Utgrävningen av klostret

Sandklef hade 1937 efter undersökningen av Ny Varbergs stadskyrka långt framskridna planer på en utgrävning även av klostret, som då var känt endast genom skriftligt källmaterial. Planerna kunde emellertid ej förverkligas och inte förrän närmare trettio år senare avslöjades klostrets exakta läge, planform m m genom den arkeologiska undersökning, som ägde rum 1964 och 1965.²⁶

Vid den arkeologiska undersökningen av klostret visade det sig att detta legat ca 100 m nordost om stadskyrkan på en plats i den öppna åkermarken, som före undersökningen skilde sig från den omgivande terrängen endast genom en svag förhöjning och genom stark inblandning av tegelbitar i plogmyllan. Marken utgjordes av grus och sand och i viss mån torv.

Omedelbart under plogmyllan påträffades grundmurarna till klosterkyrkan och till delar av en klosteranläggning samt rester av andra byggnader och gator i klostrets närhet.²⁷

Såväl i som utanför kyrkan påträffades skeletten av sammanlagt ca 100 individer. Det var män, kvinnor och

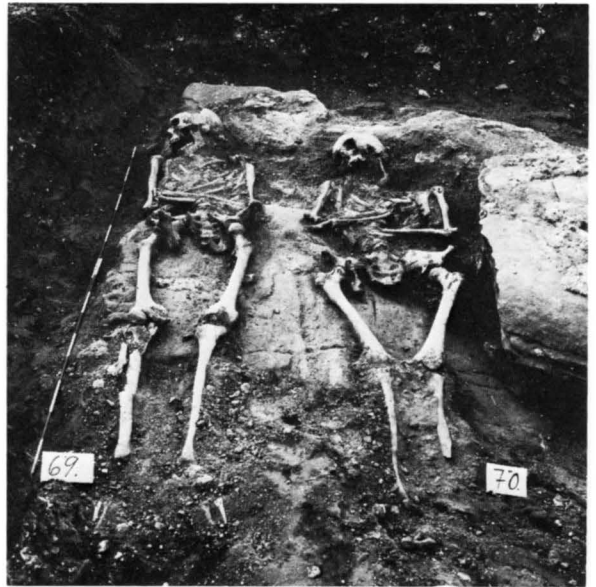

Fig 17. Ny Varberg. Karmeliterklostret. Två individer, gravlagda på en av pelarbaserna i kyrkan sedan denna raserats. Foto M Forsström 1964.

New Varberg. The Carmelite Friary. Two persons interred on the base of one of the piers in the church after it had been demolished.

barn, som gravlagts vid olika tider, att döma av läget. Ett 30-tal låg utanför kyrkan och de övriga inne i kyrkan. Av dessa hade flertalet tillkommit sedan kyrkan blivit ruin, vilket framgick av att de låg på de raserade murarna.

Bland gravlagda utanför kyrkan fanns skeletten av fyra kvinnor och ett barn. De låg omedelbart söder om koret och de har troligen begravts i träkistor. En hel träkista påträffades och fragment av ytterligare några, dels vissa trärester, dels spik från sammanfogningen av kistorna.

Kyrkogården inskränkte sig till detta parti i vinkeln öster om långhuset och söder om koret. Någon kyrkogårdsmur eller annan form för begränsning kunde ej iakttagas kring kyrkan eller klostret.

Kyrkans inre var så gott som helt uppgrävt. Endast i mycket begränsad omfattning påträffades golvtegel i ursprungligt läge. I viss mån täcktes ruinens inre av

rasmassor bestående av vanliga tegelstenar och formtegel från valvribbor, portalomfattningar, fönster och liknande. Fynd i någon större omfattning fanns i övrigt ej. Bland gravarna i koret hittades dock några brakteater från Mecklenburg samt några mynt från de danska kungarna Christian I:s (1448–81) och Hans' (1481–1513) regeringstid. Från hela klosterområdet påträffades fynd av keramik, glas, trä, textil och metall samt en stor mängd djurben. Benen av såväl människor som djur har undersökts av olika specialister.²⁸ Bl a observerades ett flertal skelett med spår av hugg och slag, ett med trepanerad hjässa samt flera med sjukliga förändringar. Sannolikt har klostret gjort tjänst som sjukhus både under freds- och ofärdstider. Flertalet gravläggningar var från klostertiden men det var uppenbart att kyrkan använts som begravningsplats även efter det att den blivit ruin (fig 17).

Kyrkobyggnaden

Kyrkans plan och mått

Klosterkyrkan var till skillnad från stadskyrkan inte orienterad i rakt öst–västlig riktning utan hade snarare en sydostlig–nordvästlig orientering (se översiktsbild, fig 3). Kyrkans långhus har haft två skepp, som skilts åt av fyra kraftiga pelare. Till huvudskeppet, som var det nordliga av de två, var fogat ett ganska långt korparti med tresidig avslutning åt öster. Vid västmuren fanns två strävpelarfundament, vid långhusets sydmur fyra, vid korets sydmur två och kring koravslutningen fyra.

Huvudskeppet var ca 28 m långt och ca 10 m brett. Koret, som var lika brett som huvudskeppet, var ca 19 m långt. Kyrkans totala längd var sålunda ca 47 m. Sidoskeppet var liksom huvudskeppet ca 28 m långt men endast ca 8 m brett (se principplanen, fig 18).

Vid utgrävningen påträffades ej några grundmurar till ett fristående torn eller ett separat torn sammanbyggt med kyrkan. Bexell nämner tornet som det enda kvarstående av kyrkan lång tid efter raseringen (se ovan). Möjligen kan kyrkans västparti ha stått kvar en längre tid som ruin. På håll kan det mycket väl ha sett ut som ett torn. Tänkbart är också att en takryttare funnits i likhet med den som finns på östflygeln till Helsingörs kloster.²⁹

Material och murverk

Kyrkan var så gott som helt raserad. Endast grundmurarna återstod under plogmyllan. På några få ställen

fanns fragment kvar av högmuren, så att det bl a gick att konstatera dess breddmått samt att kyrkan varit uppförd av tegel.

Grundmuren var lagd i kallmur, dvs utan bruk, av stora gråstenar. Den var ca 180 cm bred och har synts ovan markytan ca 50–60 cm. Från den dåvarande markytan var den nedgrävd ca 30–40 cm. Långhusets grundmur föreföll stabilare och omsorgsfullare lagd än korpartiets. Någon direkt skarv i själva muren kunde ej iakttas vid utgrävningen, men det var ändå påtagligt att kormuren var mindre solid – i synnerhet i dess allra östligaste del. Inte på någon del av kormuren fanns

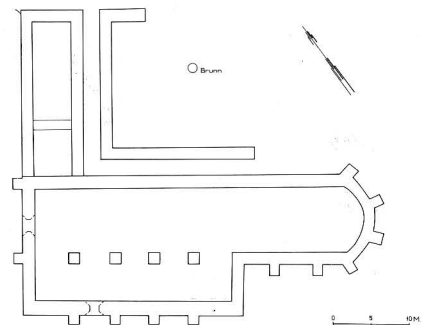

Fig 18. Ny Varberg. Karmeliterklostret. Principplan, 1 : 1 000 M Forsström 1973.

New Varberg. Plan of the Carmelite Friary, scale 1 : 1 000.

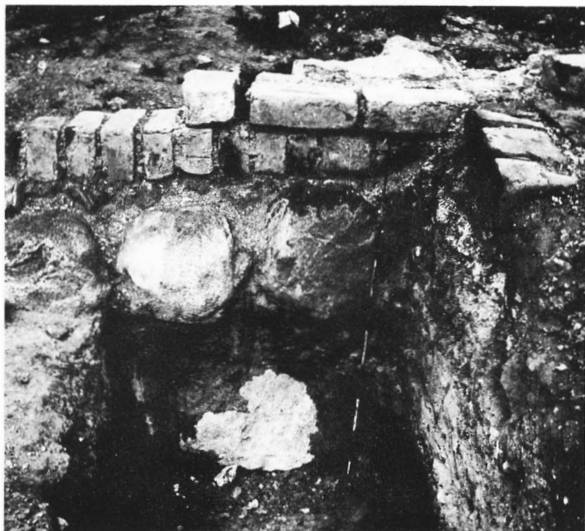

Fig 19. Ny Varberg. Klosterkyrkans västra gavelmur, sedd inifrån. På grundmuren av gråsten ligger ett rullskift och där-
efter ett skift tegel i munkförband. Foto M Forsström 1964.

New Varberg. The west gable wall of the friary chapel from the inside. There is a brick-on-edge course on the granite rubble foundation, and on it remains of the chapel walls.

Fig 20. Ny Varberg. Klosterkyrkans södra mur, sedd ifrån väster. Sydingången är markerad av kvarliggande tegelstenar med kalkbruk på, mellan de båda västligaste strävpelarna. Foto M Forsström 1964.

New Varberg. The south wall of the friary chapel, from west. The south entrance is marked by remaining bricks with traces of mortar, between the two westernmost buttresses.

spår av tegel eller kalkbruk. Det ligger nära till hands att tolka detta så att denna mur aldrig varit uppförd. En provisorisk östvägg av trä kan ha funnits. Anhoppningarna av stora gråstenar vid långhusets östparti skulle därvid ha kunnat tjäna som fundament.

På vissa ställen där tegelrester och spår efter murbruk fanns kunde högmurens dimensioner mätas. Den var 130–140 cm bred och byggd som skalmur med tegel på murens ut- och insidor samt en fyllning av gråsten. Tegelskiftet närmast grundmuren var ett rullskift. I övrigt var det munkförband (fig 19).

Kyrkans tak har troligen varit tegeltäckt. Bland rasmassorna påträffades nämligen mer eller mindre fragmentariska taktegel av munk- och nunnetyp, ca 40 cm långa och 10 cm breda. De var inte så flata som taktegelpannorna från Getakärrskyrkan utan mer kupade.

Bland rasmassorna påträffades också vanliga murtegelstenar, som i många fall bar spår av att ha bränts alltför hårt så att de blivit missformade och ytan sinttrat. Detta tyder på att teglet tillverkats på platsen, då man ej haft anledning att transportera felbränt tegel, som inte kunde användas vid bygget av kyrkan. Några rester av en tegelugn påträffades emellertid ej inom det område kring kyrkan och klostret som undersöktes.

Två ingångar till kyrkan direkt utifrån observerades. Huvudportalen på västgaveln mitt i huvudskeppet var ca 160 cm bred. Utanför den låg några stora flata gråstenar som tröskelstenar. Den andra, som var ca 125 cm bred, befann sig på sydmuren mellan de båda västligaste strävpelarna (se fig 20 och principplanen).

Någon ingång från klostret till kyrkan kunde ej ses då teglet var så gott som helt borta på kyrkans norra mur (fig 21). Från klostret bör ha funnits förbindelse med kyrkan såväl från bottenplanet som från våningen en trappa upp så som är fallet i Helsingörsklostret.

Kyrkans inre har varit välvt, troligen med enkla kryssvalv, fem travéer i långhusets huvudskepp och sidoskepp samt tre travéer i koret. Travéerna i huvudskeppet var rektangulära och i sidoskeppet kvadratiska. Fundamenten till pelarna mellan kyrkans skepp var av gråsten och ca 150×160 cm. Rester av tegel och kalkbruk fanns på dem, men ej så att pelarnas exakta utseende och mått kunde noteras.

Små fragment av målning på vitkalkade tegelstensbitar tyder på att kyrkan varit målad invändigt. Huruvida det varit enbart dekorationsmåleri eller även figurer framgick ej av de rester som påträffades. Att det funnits fönster med blyspröjsade rutor framgick av de många glasskärvorna och blyspröjsarna som påträffades i marken. Även glasskärvor med målning hittades bland den övriga mängden av skärvor i rasmassorna.

Fig 21. Ny Varberg. Klosterkyrkans norra mur, sedd från öster. I bakgrunden europaväg 6, som skär genom det flacka stadsområdet. Foto M Forsström 1964.

New Varberg. The north wall of the friary chapel, from east. In the background is European Highway 6, which cuts through the flat town area.

Klostret och övriga byggnader

På kyrkans norra sida låg de byggnader som ingått i klosteranläggningen och som samtidigt kunnat tjäna som försträvning åt kyrkan på denna sida där strävstöd saknas. Av klosterbyggnaderna påträffades grundmurarna till den västra längan samt till korsgången i huvudsak längs kyrkan och den västra längan. Den norra och östra längan hade uppenbarligen aldrig byggts och inte ens hunnit påbörjas eftersom inga spår av grundmurar till dem fanns. Klostergångens grundmur har därför inte heller lagts ut mer än i anslutning till kyrkan och den västra längan samt några meter i anslutning till en nordlig länga. Ungefär mitt i klostergården påträffades en brunn av tegel med stensatt botten på ca 1 m djup (fig 22).

Klostrets grundmurar var ej så kraftiga som kyrkans. Bredden var ca 110 cm och djupet från murens övre kant 40–50 cm. Västlängan, vars västra fasad låg i flykt med kyrkans västfasad, var ca 22 m lång och ca 8 m bred. Den var uppdelad med en tvärmur i två rum, varav det närmast kyrkan var det minsta, ca 7 m långt, och det andra, som upptog resten av längan, ungefär dubbelt så stort. Klosterlängans grundmur låg helt stumt mot kyrkans grundmur, vars nordvästra hörn utgjordes av ett stort tillhugget stenblock (fig 23).

På klostrets grundmurar fanns inga tegel- eller kalkbruksrester, som kunde ge någon uppfattning om hög-

Fig 22. Ny Varberg. Karmeliterklostret. Tegelbrunnen i klostergårdens mitt. I brunnen gjordes fynd av framför allt keramik. Foto M Forsström 1964.

New Varberg. The Carmelite Friary. Brick well in the middle of the cloister garth. Several fragments of pottery were found inside the well.

murens bredd, förekomsten av ingångar utifrån till klostret och eventuella förbindelser mellan kyrkan och klostret.

Av lagerföljden i det schakt, som skar över kyrkans norra mur strax väster om övergången mellan långhus och kor och korsgångsmuren, framgick att man då korsgångsmuren lades hade grävt igenom det lager, som hörde samman med uppförandet av kyrkan. Klosteranläggningen påbörjades sålunda först sedan åtminstone kyrkans långhus byggts upp. Raseringslagret från kyrkan överlagrade även korsgångsmuren och det tunnades snart av inåt den öppna klostergården.

Vanligtvis var den östra klosterlängan den viktigaste därför att den inrymde kapitelsal och dormitorium. Det kan i Varberg ha funnits ett provisoriskt hus av trä, som haft dessa funktioner under byggnadstiden. Omedelbart norr om koret låg nämligen i vinkel några rader av tämligen stora gråstenar, en stens bredd och en stens djup, som mycket väl skulle kunna ha fungerat som underlag för träsyllar. Stenraderna var inte helt slutna varför det eventuella husets dimensioner ej framgick.

Längre åt nordost utanför den planerade slutna klostergården fanns rester av tegelbyggnader i form av en stens breda tegelmurar på en grund av enkla rader av gråsten samt tegelgolv, som låg direkt på sanden. Golven var lagda såväl av mursten som av kvadratiska

Fig 23. Ny Varberg. Klosterkyrkan. Detalj av stenblocket i kyrkans nordvästra hörn. Foto M Forsström 1964.

New Varberg. The friary chapel. Detail of the stone block in the northwest corner of the chapel.

plattor. Byggnaderna hade samma orientering som kyrkan och troligen tillhörde de klosteranläggningen.

I anslutning till dessa byggnadsrester låg dels en träbrunn dels rester av kullerstenslagda gator från stadsbebyggelsen (fig 24). Det fanns emellertid ingen helt yttäckande gatubeläggning runt kyrkan och klosteranläggningen. Ett tiotal meter utanför anläggningen saknades på alla sidor så gott som helt spår av bebyggelse och verksamhet under äldre tider (se schaktplan, fig 26).

Någon direkt kontakt med den omgivande staden kunde sålunda ej påvisas. Stadsområdets utseende är följande endast i begränsad omfattning känt. Genom en arkeologisk undersökning 1968 i norra delen av stadsområdet påträffades flera husgrunder och hägnader samt en gatusträckning³⁰.

Inredning och inventarier

Någon fast inredning i form av altarfundament påträffades ej. Ej heller fanns det rester av altarskåp, predikstol, bänkar eller liknande. Däremot tillvaratogs en hel del formtegel av varierande utseende, bl a från valv, fönster och pelare samt golvtegel med stämpeldecor och även ett med en minuskel inristad (fig 25).

Bland de fynd som i övrigt påträffades i rasmassorna fanns några föremål, som mera påtagligt hörde till den kyrkliga verksamheten, t ex ett par sanctusklockor, ett

Fig 24. Ny Varberg. Träbrunn av liggande plankor, som vilar mot hörnstolpar, i området nordost om klostret. Foto M Forsström 1964.

New Varberg. Wooden well of horizontal planks resting on corner posts, in the region northeast of the friary.

Fig 25. Ny Varberg. Karmeliterklostret. Dekorerede golvtegel, påträffade i klosterkyrkan. Foto M Forsström 1964.

New Varberg. The Carmelite Friary. Decorated floor tiles found in the friary chapel.

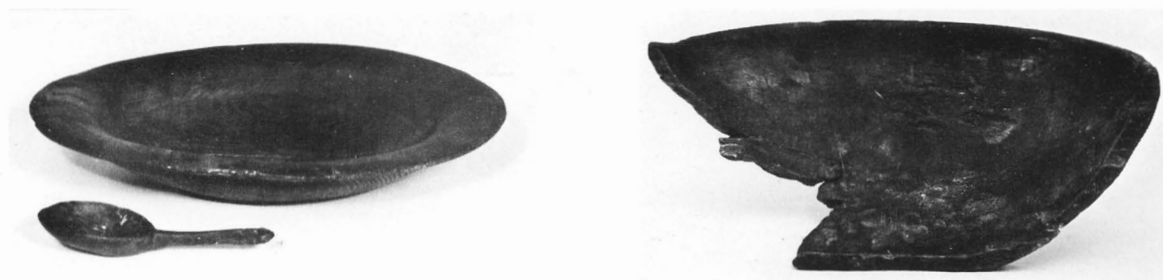

Fig 27. Ny Varberg. Fynd från utgrävningen av karmeliterklostret. Träföremål. Fat, diam ca 30 cm och sked, ca 13,5 cm lång samt fragmentarisk skål. Foto Varbergs museum.

New Varberg. Finds made during the excavations of the Carmelite Friary.

Fig 28. Ny Varberg. Fynd från utgrävningen av karmeliterklostret. Metallföremål. Tv ett bokspänne med majuskeln A, längd 3,5 cm. Th två sanctusklockor, ca 5,5 resp 6 cm höga, nyckel samt sporre.

New Varberg. Finds made during the excavations of the Carmelite Friary.

tillhört några andra boksamlingar innan de 1968 inköptes av Varbergs museum.

Böckerna är i folioformat, bundna i skinnband bestående av träskivor klädda med mörkbrunt skinn. Trots att skinnen är tämligen slitet syns spår av sk blindpressning med olika växtornament. Innehållet i böckerna är på latin och de utgör de två första i en serie på fyra. Anfängerna i båda böckerna är extra utsirade och målade i olika färger. Det finns ytterligare några texta-

de initialer i den för övrigt med gotiska bokstäver tryckta texten. Innehållet förmodas vara en bearbetning av och kommentar till kyrkofädernas och koncilienas utsagor, utförd av Bonaventura, skolastiker och mystiker som levde under 1200-talets första hälft. Dessa böcker är sannolikt från slutet av 1400-talet – det ena bandet ett original från Kobergers förlag i Nürnberg och det andra tillverkat i Lübeck efter förebild från Kobergers boktryckeri.

Byggnadshistoria

Slutsatserna kring kyrkans och klostrets byggnadshistoria bygger dels på arkivaliska uppgifter kring klostrets grundande och upphörande dels på iakttagelser av murverket. De myntfynd, som påträffades, är ej av större betydelse för dateringen då de faller inom de i övrigt kända ramarna för klostrets existens. Några andra fynd, som kan användas för en snävare datering, gjordes ej.

Kyrkan

Resterna av kyrkans långhus utgjordes av en grundmur, som var mycket kraftig och omsorgsfullt lagd. På den fanns även spår av tegel och kalkbruk, vilket tyder på att även högmuren uppförts på dessa grundmurar. Fynd av profiltegel från valv- och fönsterbågar och även av taktegel från yttertaket tyder på att denna del av kyrkan verkligen byggts färdig.

Den äldsta delen av kyrkan – och sannolikt den enda som byggts upp i sin helhet – har omfattat endast det tvåskeppiga långhuset, som i sin äldsta mer eller mindre provisoriska utformning haft ett rakt avslutat kor. Gråstenarna i partiet mellan kor och långhus kan ha tjänat som grund för en triumfbågmur. Bygget bör ha påbörjats vid mitten av 1460-talet.

Klosterbyggnaderna

Klosterbyggnaderna norr om kyrkan tycks inte ha kommit längre än till grundläggningsstadiet. Inga rester av tegel eller kalkbruk fanns på grundmurarna. Dessa var av ungefär samma karaktär som koret grundmurar, dvs något smalare och ej fullt så djupa som grundmurarna till kyrkans långhus. Grundmurarna till den västra längan och till korsgången har sannolikt tillkommit samtidigt som kormuren, dvs något efter långhusets uppförande. Det kan synas märkligt att man inte i ett svep lagt ut grundmurarna till en hel kringbyggd klosteranläggning, som man måste förmoda ha varit planerad från början i analogi med liknande anläggningar vid andra kloster. Bli tyder placeringen av tegelbrunnen mitt i den öppna klostergården på en sådan tänkt plan.

Övriga byggnader

Omedelbart norr om koret fanns några stenrader, som kan tolkas som underlag för syllar till träbyggnader. Dessa byggnader förmodas ha inrymt funktioner som dormitorium och kapitelsal och de bör i så fall ha tillkommit bland de första byggnaderna på platsen.

Även de rester av hus som låg något längre åt nordost bör ha hört till de äldsta och kan ha tjänat som bostäder åt de första munkarna och byggnadsarbetarna. I detta område fanns även en brunn av trä och det var också i denna del av utgrävningsområdet som den stora mängden djurben påträffades, vilka i många fall bar spår av att vara rester från måltider.

Klostrets raserande

1531 upphörde klosterverksamheten genom reformationen. Därefter kan de byggnader som fanns inom området ha använts exempelvis som sjukhus åtminstone fram till nordiska sjuårskriget. I samband med de våldsamma striderna har säkerligen klostret liksom stadskyrkan blivit svårt skadat och ev helt förstört. Skeletten på de raserade murarna tyder dock på att man ansett området invigt och därmed användbart som begravningsplats. Först 1612 lämnades staden helt och mest troligt är att klostret då lämnats att förfalla. Tegel- och stenmaterial kan ha kommit till användning vid uppförandet av Carolikyrkan 1685 och även till byggnadsverksamheten på fästningen (jfr not 18).

Jämförelser med andra kloster

I allmänhet förstördes karmeliterklostren vid reformationen. Av de nio karmeliterkloster, som funnits i Norden var tidigare endast klostren i Helsingör, Sæby, Sölvesborg och Örebro mer eller mindre kända till utseendet tack vare bevarade lämningar och arkeologiska undersökningar.

Klostret i Helsingör, som grundades av Erik av Pommern liksom det i Landskrona, står kvar fullständigt bevarat. Det består av kyrkan och tre klosterlängor norr därom, vilka tillsammans bildar en sluten enhet kring en öppen gård. Utanför denna anläggning ligger i trädgården nordost om kyrkan en mindre byggnad. Efter reformationen blev klostret sjukhus och kyrkan fick användas av de holländare och tyskar, som vid slutet av 1500-talet vistades i Helsingör. Kyrkan är ca 44 m lång och ca 21 m bred, dvs av ungefär samma dimensioner som klosterkyrkan i Ny Varberg.³³

Kyrkan är treskeppig med rektangulär grundplan och rakt avslutat kor. Mittskeppet är ungefär dubbelt så högt som de övriga skeppen men yttertaket är gemensamt över hela kyrkan, vilket är typiskt för tiggarmunkarnas kyrkor. Helsingör-kyrkan består av åtta genomgående travéer täckta av halvtstens kryssribbvalv i hela kyrkan. Det finns senmedeltida kalkmålningar bå-

de i kyrkan och i några av klosteralarna. De västra och östra längorna är båda 44 m långa och den norra ca 50 m lång. Samtliga är ca 8 m breda liksom den kända längan i Ny Varberg. Denna är emellertid endast ca 22 m lång, dvs hälften så stor som Helsingör-klostrets västlänga.

I Helsingör är alla klosterlängorna i två våningar. Parad- och samlingsrum samt kapitelsal ligger på traditionellt sätt på första våningen. I den västra flygeln finns tre rum, som bildar en enhet, av vilka två är stora tvåskeppiga, välvda rum. De är bland de största bevarade medeltida rummen i Danmark. Kapitelsalen låg alltid i östflygeln, som är förnämligast på grund av närheten till koret. Refektoriet låg i den norra flygeln. Dormitoriet var avskilt i små celler, vilka sannolikt legat över kapitelsalen i östflygeln, med bekväm ingång till kyrkans kor. På andra våningen i de norra och västra flyglarna låg brödernas celler. Mycket talar för att Varbergs-anläggningen skulle få samma utseende som klostret i Helsingör. Västlängan i Helsingör ligger till skillnad från den i Ny Varberg ej i flykt med kyrkans västfasad.

Av de båda andra till formen kända karmeliterklostret – i Sæby på Jylland och i Sølvesborg – står endast kyrkobyggnaderna kvar. Vissa kompletterande upplysningar har dock erhållits genom de arkeologiska undersökningar som gjorts.

Kyrkan i Sæby fanns före klostret och är inte ursprungligen byggd som klosterkyrka. Den följer dock det mönster, som återfinns hos tiggarmunkarna. Kyrkan är enskeppig, med rakt avslutat kor, som är lika brett som kyrkan. Den har sju travéer och är ca 56 m lång och ca 13 m bred. Koret, som utgör en förlängning av kyrkan, tillkom först på 1500-talet, liksom kalkmålningarna i kyrkans valv. I väster finns ytterligare en travé med tornet, som byggts senare liksom den korsarm, som finns på södra sidan. Båda dessa tillbyggnader har tillkommit för allmänheten.³⁴

I Sæby finns 20 munkstolar kvar och enligt uppgift skall det ursprungligen ha funnits plats för 32 personer. I koret finns en liten dörr, som lett till östlängan. Fundament till denna och till en smal korsgång längs kyrkans norra mur har påträffats vid grävningar norr om kyrkan.

Liksom i Sæby har klostret i Sølvesborg uppförts i anslutning till en befintlig kyrka, som fortfarande är i bruk. Även i denna kyrka finns kalkmålningar. De är från 1400-talets början, dvs från den tid då kyrkan ännu var stadskyrka. Klostret har legat norr om kyrkan och att döma av de bevarade resterna har planen varit densamma som hos de andra kända karmeliterklostren.

I kyrkans kor finns, som ovan nämnts, spår av den dörr som gått till östra längans andra våning, där dormitoriet var beläget. De västra och norra längorna har påbörjats, men de har sannolikt inte hunnit bli färdiga innan arbetet avbröts i samband med reformationen.³⁵

Vårfruklostret i Örebro är endast känt genom resultatet från en grävning 1847. Enligt uppgift påträffades då grundmurarna till klosterkyrkan, som var rektangulär, ca 23,5 m lång och ca 11,5 m bred. Norr därom påträffades ytterligare en del murrester, sannolikt efter klostret, som lär ha inhyst endast några priorer och 12 fattiga munkar. Det förmodas vara grundat på 1450-talet.³⁶

Bland de svenska tiggarmunkkyrkorna kan urskiljas fem olika typer.³⁷ Dessa visar inte någon kronologisk utveckling, utan kyrkoplanens utformning har snarare varit beroende av klostrets ekonomiska resurser. Den enklaste formen är en enskeppig rektangulär byggnad. Till den kan ha fogats ett förlängt kor med rak eller tresidig avslutning. Kyrkan i Sæby är av denna typ, trots att den inte ursprungligen byggts som klosterkyrka. Varbergs-kyrkans plantyp återfinns med vissa variationer på andra håll. Sålunda kan det antingen på den norra eller södra sidan om huvudskeppet ligga ett sidoskepp av samma längd. Det förekommer även kyrkor med sidoskepp på båda sidor om huvudskeppet. Koret, som har huvudskeppets bredd, kan ha rak eller triangulär avslutning. Slutligen finns bland tiggarmunkkyrkorna den variant, som Helsingör-kyrkan representerar, nämligen ett treskeppigt kyrkorum i hela kyrkans längd med rak avslutning i öster. Bland de tiggarmunkkyrkor, vilkas plantyp mest liknar den i Ny Varberg, kan nämnas kyrkorna i Ystad, Odense, Gamla Lödöse, Århus och Halmstad. De rester av kloster tillhörande tiggarmunkordnarna, som finns i Sverige, tyder på att anläggningarna varit av samma slutna typ som karmeliterna uppvisar.

Enligt de ursprungliga föreskrifterna skulle karmeliterklostren ligga isolerade i utkanten av stadsbebyggelsen. Liksom tiggarmunkarna skulle man dock verka bland befolkningen i köpstäderna och ha kontakt med folket, som även hade tillträde till kyrkorna. Flera av de kända karmeliterklostren är belägna i utkanten av städerna medan andra, i synnerhet de som byggts upp kring en befintlig kyrka, kom att ligga mera centralt. Till de sistnämnda hör Sæby, där klostret låg vid marknadsplatsen i öster vid Sæbyåns utlopp mot havet.

Klostret i Ny Varberg var placerat i östra delen av staden och till synes isolerat från den övriga bebyggelsen men endast ca 100 m från stadskyrkan (se översiktsskissen fig 3). I Helsingör låg det i den dåvarande

stadens nordöstra hörn intill stadsgränsen och invid en av de stora huvudlederna. I Sölvesborg var det också beläget vid den stora genomfartsleden och i Landskrona låg klostret vid stadsgränsen i sydväst, ungefär där

slottet nu ligger.³⁸ Detta klostrets utseende är hittills okänt. Vårfruklostret i Örebro låg sannolikt i den nordvästra utkanten av staden.

S JÖRGENS KAPELL

I Varberg fanns under medeltiden ett S Jörgens kapell, som ägde jordar, trädgårdar och lyckor. Första gången det nämns skriftligt är i ett kungligt brev 1528 till byfogden Jens Riiber i Varberg. Av detta framgår att byfogden får behålla »S. Iyrgens Kapel udenfor Vordtbieryg» så länge han är byfogde. I ett annat brev från 1530 fick borgmästaren Ion Andersson mot avgift överta »Kongens og Kronans Kapel, S. Iyrgenns Kapel» utanför Varberg med tillhörande jordar.³⁹ I ett stadfästelsebrev, också det från 1530, talas om jord, som ligger söder om Varberg, öster om S Jörgens kapell och väster om Vårfruklostrets jord. I ett annat brev från 1565 talas om en förläning av en kronan tillhörig jord belägen söder om Varberg och öster om S Jörgens kyrkogård.

Det faktum att man 1530 talar om S Jörgens kapell men 1565 enbart om kyrkogården kan innebära, att kapellet rivits någon gång mellan dessa båda tidpunkter.

S Jörgens kyrkogård har förmodats vara identisk med den nuvarande Södra kyrkogården (se nedan s 48) och kapellet skulle då legat omedelbart norr om denna. Några spår av byggnaden kan emellertid inte iakttas i markytan och någon utgrävning på platsen har ej ägt rum.

Kapellets tillkomsttid är okänd men verksamheten i det har sannolikt upphört i samband med reformationen och byggnaden har troligen varit borta 1565. Under denna tid existerade både Gamla och Ny Varberg som städer och det är osäkert till vilken av städerna kapellet har varit knutet. Södra kyrkogården ligger ca 500 m

från Gamla Varberg (Getakärr) och betydligt längre från Ny Varberg.

I många städer fanns under senmedeltiden S Jörgens (Görans) hospital. Dessa byggdes i allmänhet något stycke utanför stadens murar därför att de var sjukhus för spetälska.⁴⁰ Eftersom man i Varberg talar om ett kapell och inte hospital är den exakta funktionen oklar.

Det är ganska tveksamt om läget för S Jörgens kapell verkligen skall knytas till den kyrkogård, som idag kallas Södra kyrkogården eller S Jörgens kyrkogård. På en karta (fig 37) i krigsarkivet över Varbergs fästning och stad 1645 finns denna kyrkogård med, liksom stadskyrkan med tillhörande kyrkogård i det dåvarande Varberg – staden på Platsarna – dock utan någon särskild benämning eller upplysning om något kapell i anslutning till den.

Platsen för lokaliseringen av ett kapell förefaller alltför långt borta från Ny Varberg för att en samhörighet med den staden skall vara sannolik. Möjligen kan kapellet ha tillkommit under Getakärrens blomstringstid. Närheten till slottet gör en sammankoppling med detta lika trolig. I ett av breven från 1530 talas om kapellet som kungens och kronans kapell. Möjligtvis kan det ha hört till slottet, eventuellt med en placering vid Södra kyrkogården. Det är också mycket som talar för att kyrkogården hört till Varberg på Platsarna och varit en expansion av stadskyrkans kyrkogård och att S Jörgens kapell legat någon helt annanstans närmare Gamla eller Ny Varberg. De skriftliga källorna ger endast uppgiften att kapellet legat utanför Varberg.

SLOTTSKYRKAN

Kyrkobyggnaden

Varbergs slottskyrka, numera kyrksal i Varbergs museum, har utförligt beskrivits av fil lic Torsten Karlson i Varbergs museums årsbok 1977.⁴¹ Det nedanstående utgör ett sammandrag och referat av beskrivningen. För källangivelser hänvisas i huvudsak direkt till årsboken.

Kyrkan på Varbergs slott torde ha inrättats i slutet av 1500-talet. Det första kända omnämmandet av slottskyrkan sker i samband med länsherren Anders Bings⁴² död år 1589. I början av 1590 blev han nämligen begravd i »Slotz Kircken paa Varbieryg». Inte osannolikt hade Bing under sin ämbets tid 1572–89 tagit initiativet till inrättandet av kyrkan.

Slottskyrkan, som fungerade till dess fästningen 1830 utdömdes som militärt försvarsverk, var inrymd i borgens norra länga. Längan uppfördes enligt Sandklef omkr 1300 som ett trevånings bostadshus med kraftiga gråstensmurar, små ljusgluggar åt borggården och med norra väggen helt slutet. Vid 1300-talets mitt lät kung Magnus Eriksson inreda en representativ sal i byggnadens andra våning. I södra väggen togs upp en ingång och två spetsbågiga fönster, samtliga med omfattningar av tegel (fig 29). Också i östra gaveln inrättades ett spetsbågigt fönster – delvis ännu bevarat (fig 30). Un-

der 1570-talet utfylldes delar av borggården och den medeltida byggnadens exteriör förändrades. Den tidigare bottenvåningen förvandlades nästan till källarvåning. Två nya ingångar togs upp i sydfasaden och tredje våningen fick fyra fönster åt norr. I det inre förvandlades troligen andra våningens sal till kyrka. Den medeltida portalen sattes sannolikt igen vid denna tid och kyrkbesökarna fick i så fall ta sig in genom den dörr som befinner sig mitt för gaveln till västra slottslängan.

I 1600-talets danska länsräkenskaper förekommer sporadiskt uppgifter om arbete på kyrkobyggnaden. En teckning i DRA föreställande Varbergs slott från öster är sannolikt utförd omkr 1635 och visar slottskyrkans utseende vid denna tid (fig 31). Ett klocktorn med pyramidformig huv och spira reste sig över taknocken. På östra gaveln fanns ett fönster. Åt väster fanns en trappgavel från vars övre del en fritt hängande svalgång ledde över till västra slottslängan. Några kortfattade uppgifter förekommer också i det slottsinventarium som upprättades efter svenskarnas övertagande av Varbergs fästning år 1645. Om kyrkan heter det att den är uppförd av sten och saknar valv. Den har 14 fönster(-lufter) och en dörr utan lås. Över kyrkan finns två kamrar med skorstenar och i en våning »bredevidh»

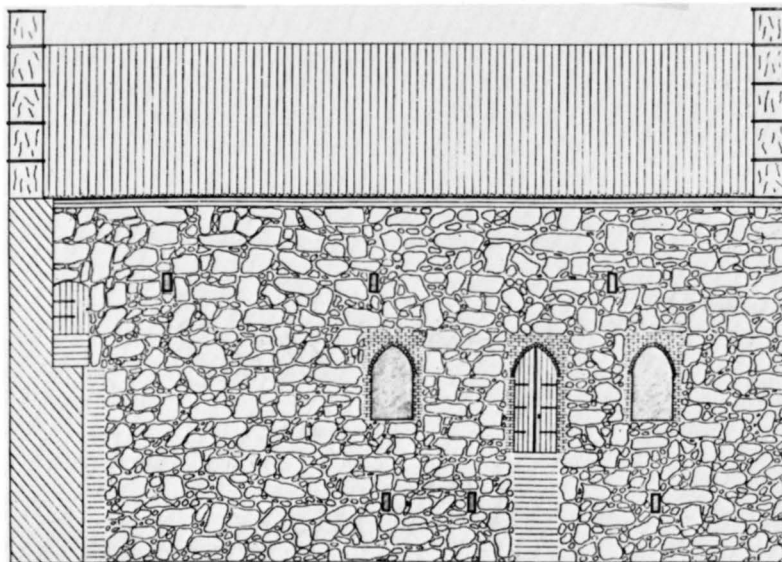

Fig 29. Varbergs slott. Norra längans fasad mot borggården omkr 1340. Ur A Sandklef, Varbergs historia.

Varberg Castle. The front of the north side facing the courtyard, c 1340.

mjölbod samt överst vind. Under kyrkan ligger en stor källare med »sallthoor» av sten och en mindre krutkammare.

Från början av 1700-talet blir uppgifterna i räkenskaperna mera detaljerade. Kyrkan var på 1720-talet och även vid besiktning 1740 mycket förfallen till såväl det yttre som det inre. Särskilt västra gaveln var i behov av snar reparation. En ganska utförlig beskrivning av byggnaden finns att läsa i ett besiktningsprotokoll från 1770:

»Kyrkan är utvändigt uppförd af gråsten med ganska tiocka murar, samt med tegel inuti, omkring fönstren och öfra gaflarne. Rappningen och målningen på hörnen är affallen. Några helt små remnor wisa sig på östra gafweln och på norra yttra sidan, eij långt från hörnet. På kyrkans dörr, 3 fönsterlufte åt borggården och ett ofwantill utåt wallen på wästra ändan är eij mera felachtigt än en ruta. Taket är af biälkar och bräder med stollpar under, å ömse sidor om gången samt gollfwet af tegelsten, i godt stånd. Der äro 2:ne stolrader och en läcktare. Altartaflan och prädikestolen äro med bildhuggerie och danska wapnet. Framuti kyrkien är uppgången till tornet afplankad. Vapn huset til kyrkan ligger i samma linie som Kungsbyggningen och nästjämte norra gafweln deraf. Dess yttra mur uti borggården är förfallen äfwen som takbottnen af bräder och tegeltaket är förmultnadt.»

En ritning (fig 32) utförd 1798 av dåvarande fästningskommendanten Carl Montell kan tjäna som illustration till den ovan citerade beskrivningen. Ritningen upp tar planer av norra slottslängans tre våningar och en sektion genom byggnaden. Från tiden närmast före

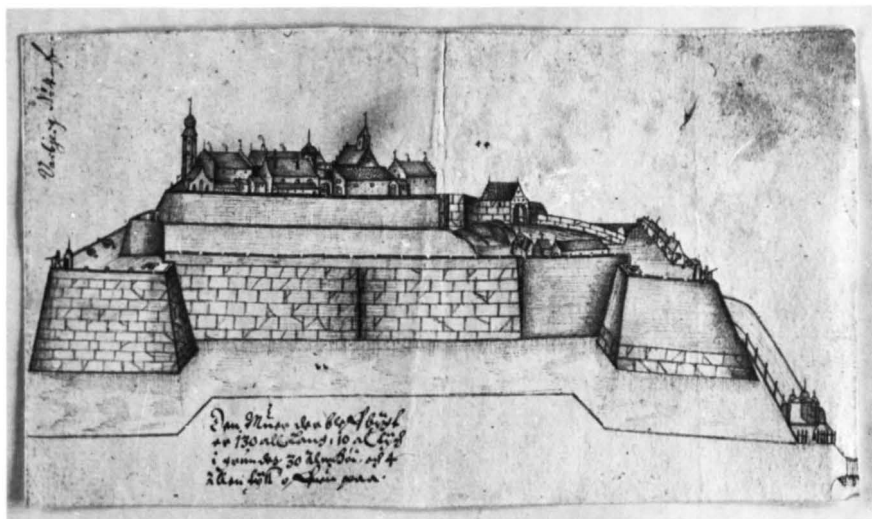

Fig 30. Varbergs slottskyrka. Östra gaveln. Foto H Jern 1979.

The chapel of Varberg Castle. East gable.

Fig 31. Varbergs slott från öster omkr 1635. Till höger på bilden syns slottskyrkan med sin takryttare. Teckning i DRA.

Varberg Castle from the east, c 1635. The castle chapel with its flèche can be seen to the right in the picture.

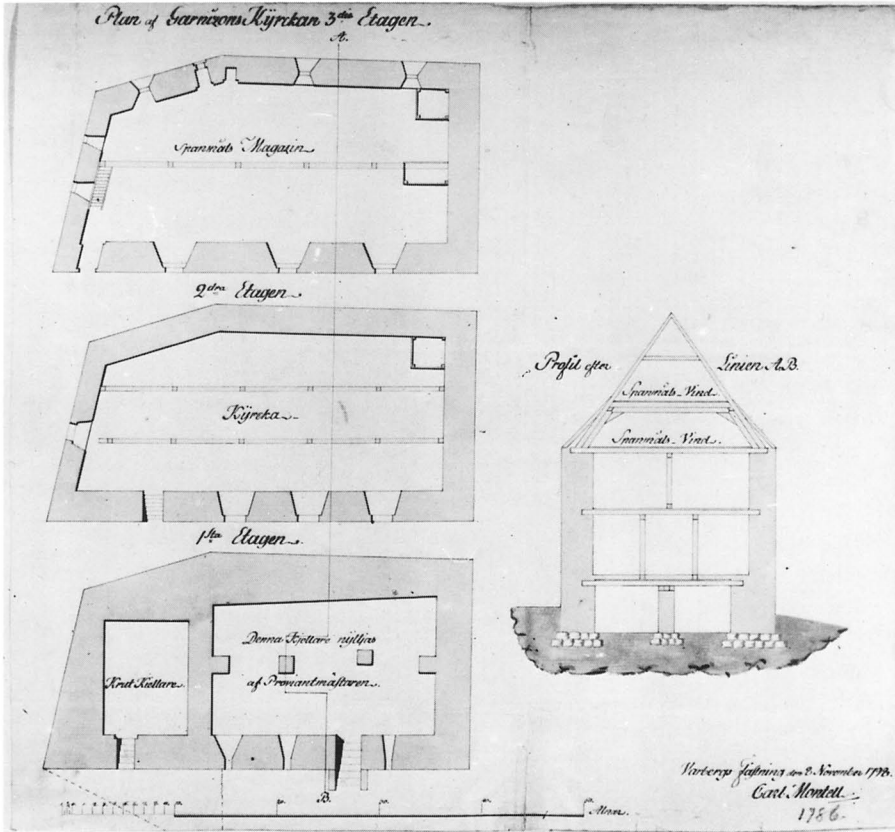

Fig 32. Plan av norra slotts-
längans tre våningar och en
sektion genom byggnaden.
Ritning signerad av kom-
mandanten Carl Montell år
1798. Foto KrA.

*Plan of the three floors of the
north wing and a section of the
building. Drawing made in 1798
by Carl Montell, then Governor of
the fortress.*

Fig 33. Varbergs museum.
Kyrksalen med den på 1920-
talet tillkomna utställningen
av kyrklig konst, idag ombyggd.
Foto i Varbergs Museums arkiv.

*Varberg Museum. The church
with the exhibition of church art
arranged in the 1920's.*

kyrkans nedläggning finns en beskrivning genom S P Bexell som i sitt 1817–18 tryckta arbete om Hallands historia skriver:

»Ibland byggnader på fästningen förtjenar Slottskyrkan sin särskilda uppmärksamhet. Utvändigt uppförd med ganska tjocka gråstensmurar, är hon inwändigt fodrad med tegelsten, äger endast en ingång, och den igenom wapenhuset, har tre fenster åt borggården och ett ofwantill på westra sidan utåt wallen. Taket, af bjelkar och bräder, hvilar på brädslagna stolpar å ömse sidor af gången. Golfwet af tegelsten. Öfwer kyrkan äro 3:ne våningar, hwilka begagnas till spannemålsmagazin. Tornet, af träd, är på nedra afdelningen täckt med bräder, och på den öfra ändan till spiran spåntäckt. Ut i tornet innebyggd kammare är ett gammalt tornur, som wisar åt twenne sidor.»

Samma år som Bexells beskrivning utkom visiterade han i sin egenskap av kontraktsprost byggnaden. Den var då i delvis dåligt skick. Kort efter Bexells besök, den 20 juni 1819, slog blixten ner i klocktornet och orsakade en lång rämna i östra gavelmuren. När biskopen Carl Fredrik af Wingård 1824 visiterade fästningskyrkan i sällskap med Bexell befann han den vara »i ett ganska dåligt och vanprydligt skick» och mera lik

»ett arrestanthvalf än ett Herrans tempel». Medel till kyrkans iståndsättning skulle på nytt begäras av de militära myndigheterna.

Någon reparation av kyrkan kom aldrig till stånd. Genom kungligt brev i juni 1830 utdömdes Varbergs fästning som förläggingsplats för garnisonen. Om dispositionen av kyrkans tillhörigheter kom nådigt beslut i oktober samma år. Enligt en inventering, företagen 1831 av Bexell hade slottskyrkans 1819 redovisade inventarier blivit »vid garnizonens i år inträffade afmarsch till Wanäs borttagne». De kvarboende personer som tillhört slotts församlingen överfördes samma år till Varbergs stads församling. Sedan fästningen 1848 blivit fängelse inreddes en kyrksal i södra slottslängan. Den förstördes helt vid en brand 1872. Den forna kyrksalen i norra längan fick vänta på sin iståndsättning till år 1925. Varbergs museum fick detta år hyra hela längan och samlingarna flyttades dit sedan de olika våningarna fått inredning efter förslag av arkitekt Allan Berglund. Kyrksalen fick imiterade kryssvalv i trä och blev utställningslokal för kyrkliga föremål från norra Halland (fig 33). Numera utnyttjas salen för tillfälliga utställningar och till vissa delar som bibliotek.

Inredning och inventarier

Från slottskyrkans danska tid finns inga uppgifter om den fasta inredningen men däremot några listor över lösa inventarier. De flesta av dessa överfördes vid svenskarnas övertagande av fästningen 1645 till Köpenhamns slott, där slottsfogden i oktober detta år kvitterade följande persedlar:

En kalch och en disch forgylt bege stycher som brugiss paa alltared i kierchen

En stoer söloff nöegell ring wegeth thiuffue och halffredie loed

Ehn messhaegell med guld snoerer ochpaa

Ehn gammel blae sielche forheng for altered med store guld fröndzer om den ene side

En læriss messerch som presten tager ochpaa for altered

Eth par liusse staager som brugiss paa altered, den ene war i sönder

Den första svenska inventarieförteckningen upptar 1645 följande föremål: »... predikostool, tafla för alltaret, ... een bookstool, een sångebook, tvenne danske psalmböcker, 13 manfolkzstolar och 15 qvinnfolkzstoolar ...». Senare förteckningar finns från 1743 med tillägg 1748, 1819 och 1830.

Altaruppsats

Altaruppsatsen beskrivs i 1819 och 1830 års inventarieförteckningar. I krönet satt danska riksvapnet och på ömse sidor om mittpartiet fanns i en nisch sinnebilden för Trofastheten resp Tapperheten, troligen snidade figurer. Målningen i mitten föreställde Nattvardens instiftande. Över vapnet kunde läsas Christian IV:s valspråk »Regna firmat pietas» och över sinnebilderna »Fides 1624» resp »Fortitudo». I fältet under målningen fanns en inskrift med bönen »Fader vår» på danska. Altaret hade sin plats vid kyrkans östra gavel, nära uppgången till tornet.

Årtalet 1624 syftar på det tillfälle då altaruppsatsen målades. En uppgift i länsräkenskaperna för 1622–23 omtalar att länsherren Mogens Gyldenstjerne d y⁴³ av Sven snickare (Suend Snedicher) i Varberg inköpt en altartavla »med bille snider werck och andet attschellig smugtt arbeid derpaa». Att döma av notisen hade tavlan inte varit avsedd för slottskyrkan men snickaren hade behövt sälja den. Av räkenskaperna för 1623–24 framgår att målaren Jenns Søffrensenn i Helsingör fått uppdraget att utstoffera altaruppsatsen och även utföra mittpartiets målning. Målaren erhöll 80 daler för sitt

arbete medan snickaren året innan fått nöja sig med 60 daler. Efter nedläggningen av slottskyrkan skulle altartavlan flyttas till Vanäs, senare Karlsborgs, fästning. Där finns den dock inte i dag och det är inte känt var den har hamnat om den ännu är bevarad.

Predikstol

Predikstolen beställdes enligt 1624–25 års länsräkenskaper av Mogens Gyldenstjerne hos Sven snickare som fick 84 dr 3 sk för sitt arbete. Den blev året därpå målad och förgylld av Jens Søffrensenn, då boende i Varberg. Predikstolen finns beskriven i flera källor från 1800-talet. Korgen förefaller ha varit fyrsidig och försedd med snidade figurer i två våningar. I det första, övre fältet framställdes Getsemane, i det andra danska riksvapnet och olika provinsvapen, i det tredje Korsfästelsen och i det fjärde Uppståndelsen. I nedre bildsviten sågs först ett ornament, sedan en kvinnofigur – möjligen Otukten, därpå en man »omslingrad af en orm, som sög hans hjärteblod», och till sist »Bacchus på sin tunna med vinlöfskrans kring pannan och rankor i händerna». Vid korgens övre kant lästes bibelordet: »Lyder Eders Lærere och følger dem. Thj De Waage offwer eders Sjæle som de der skulle gjøre regenskab for dem at de kunde gjøre det met Glede oc icke Met Suck, Thj det är Eder icke Gut. Hebr 13. Anno Domini 1626». På ljudtaket över predikstolen fanns också olika bibelcitater, som antecknats av Bexell.

Vid slottskyrkans nedläggning skulle predikstolen överlämnas till Hospitalskyrkan i Göteborg men transaktionen kom aldrig till stånd. Predikstolen flyttades istället till kyrksalen i södra slottslängan, där den förstördes i samband med branden 1872.

Bänkinredning m m

1645 fanns enligt ovan citerade inventarieförteckning 13 bänkar på södra sidan om mittgången och 15 bänkar på den norra. Möjligen hade de tillverkats 1625–26 då det i länsräkenskaperna omtalas att en snickare arbetat med bänkar i kyrkan. Bänkarna lagades 1733 men vid biskopvisitation 1824 var »de fläste bänkar söndrige, och i synnerhet de, i hvilka arrestanterne sitta så ussla, att de snart blifva aldeles obrukbara». Av övrig inredning kan nämnas en läktare, känd sedan 1684. 1724 anskaffades ett skåp för kyrkoskruden.

Dopredskap

En dopfunt av trä fanns 1743 men omtalas inte i 1800-talets inventarieförteckningar. Funten var sannolikt av mycket enkelt slag.

Ett dopfat av mässing beskrivs av Bexell. På mitten

Fig 34. Dopfat av mässing, tillverkat i Nürnberg på 1500-talet. Sannolikt från Varbergs slottskyrka, nu i SHM. Foto G Hildebrand 1979.

Brass baptismal bowl, made at Nürnberg during the sixteenth century. Probably from Varberg Castle chapel. Now in the Museum of National Antiquities.

fanns en bild av Bebådelsen i drivet arbete. Runt om scenen löpte en fem gånger upprepad inskrift i »munkstil». Fatet är med stor sannolikhet identiskt med ett dopfat som från arméförvaltningens intendentsdepartement överlämnades till statens historiska museum (inv 5325) år 1884. Fatet från Varbergs fästning skulle nämligen tillfalla Karlsborgs kyrka, dit man också vet att det kom. I ett brev till befälhavaren på Karlsborg, majoren C G V Norrman, begärde senare riksantikvarien Hans Hildebrand att fatet skulle överlämnas till »Riksmuseum» eftersom det hade antikvariskt värde. Fatet i SHM (fig 34) är av den på många håll representerade typ som tillverkades i Nürnberg från senare delen av 1400-talet och in på 1600-talet.⁴⁴ På brättet finns en stämplad ornering av små kors och liljeliknande figurer, i botten en driven och ciselerad framställning av Bebådelsen och runt denna en fem gånger upprepad, svårtydd inskrift, sannolikt orden »hifl uns». Diam 44,5 cm.

Nattvardskärl

Den nattvardskalk som var i bruk i slottskyrkan före 1645 och hörde till det som samma år överfördes till Köpenhamns slott har av Torsten Karlson antagits vara identisk med en kalk som nu förvaras i det danska Nationalmuseet (inv 18172). Kalken är daterad 1533,

Fig 35. Mässhake av röd sammet med silverspetsar. Inköpt 1724 till Varbergs slottskyrka. Förvaras nu i Karlsborgs museum. Foto ATA.

Red velvet chasuble with silver lace. Purchased in 1724 for Varberg Castle chapel. Now in Karlsborg Museum.

härstammar från Antvorskovs kloster på Själland och är mycket lik den kalk som nu utgör Varbergs stadskyrkas värdefullaste inventarium och som även har samband med Antvorskovs kloster (se nedan, s 81). Torsten Karlsons forskningar rörande kalkens öden är publicerade i Varbergs museums årsbok 1966.¹¹² Han gör där gällande att den skulle ha skänkts till fästningskyrkan i Varberg på 1570-talet av kung Frederik II, kanske efter vädjan av dåvarande länsherren, Anders Bing. Slottskyrkans andra nattvardsuppsättning var ursprungligen tillverkad för Brösarps kyrka i Skåne. Sannolikt försvann den därifrån i samband med Gustav Horns krig 1645. I Varberg användes den fram till slottskyrkans nedläggning och därefter i Karlsborgs kyrka. Efter tillstånd av Kungl maj:t återlöstes den av Brösarps församling 1977. En beskrivning av kalken och tillhörande paten finns i Varbergs museums årsbok 1966.

En oblatask av silver skänktes till slottskyrkan 1747 av kommandanten Axel Patrick Thomson.⁴⁵ Sedan 1830 befinner den sig i Karlsborgs kyrka. Den delvis förgyllda asken är utformad som ett sockerskrin i tidstypisk stil med sidorna artikulerade av vertikala åsar och veck. Locketts översida har en knapp i form av en kotte och längs kanten följande inskrift: »För Färdigat Åhr 1747 i gönom Her Öfwersten och Comedanten Axel Patrick Tomsons tillhiep och Försärg» (sic!). I botten finns stämplrar enligt vilka oblatasken tillverkats av Sven Petter Röding i Kristinehamn. Röding hade

1741 flyttat från Kristinehamn till Varberg och förenade sig med ämbetet i Göteborg 1746. Askens längd 15 cm, bredd 10 cm, höjd 13,5 cm.

Ljusredskap

Två mässingsljusstakar inköptes enligt länsräkenskaper 1621–22 från Heinne wann Damb, invånare i Lübeck. Stakarna ersatte två andra som lånats från Tvååkers kyrka. Enligt den ovan citerade kvittensen från 1645 tillhörde stakarna det som samma år överfördes till Köpenhamns slott. Den ena staken var då trasig. I slottskyrkans inventarier redovisas därefter inga ljusstakar förrän år 1822. Detta år fanns två stora malmstakar på altaret. De är alltjämt bevarade men finns sedan 1830 i Karlsborg. Stakarna är sexkantiga med karnissvängd fot, ett rakt mellanstycke, lätt skålad droppskiva och balusterformig ljushållare. De kan dateras till omkr 1700. Höjd 22,5 cm.

Textilier

När danskarna drog bort från Varbergs fästning 1645 tog de med sig den mässhake och den mässkjorta som då utgjorde de huvudsakliga textilierna i slottskyrkan. Båda persedlarna hade tillkommit 1621–22 och skänkts av Sophie Rantzau, hustru till slottsherren, Mogens Gyldenstjerne. Mässhaken fick ersätta en äldre som var helt utsliten. I kvittensen från 1645 omtalas också ett blått antependium av siden med guldfrans på ena sidan. Ett rött antependium med svart silkesfrans

nämns 1743. Det var dekorerat med en krona och årtalet 1684. I 1724 års länsräkenskaper finns detaljerade uppgifter om den delvis ännu bevarade kyrkoskrud som då tillverkades för slottskyrkan och till vilken merparten av materialet inköptes i Amsterdam. I november samma år kunde kommandanten, C H Fleetwood⁴⁶ konstatera att proviantmästaren Olof Andersson ombesörjt den nya kyrkoskruden enligt resolution från Rikens ständers sekreta utskott. Skruden bestod av ett altarkläde, en altarduk, en mässhake samt en mässkjorta. Kostnaden för allt uppgick till 198 dlr 2½ öre smt. Altarklädet var enl inv 1743 av sammet och försedd med silverfransar samt fyra galoner. Det var dekorerat med en kunglig krona och initialerna FRS (Fredericus Rex Sueciae) samt årtalet 1724. Enl inv 1830 fanns också initialerna CHF och MCS, syftande på C H Fleetwood och hans maka M C Sparre.⁴⁶ Mässhaken var enligt de äldre inventarierna sydd av samma tyg som altarklädet. Den är bevarad och förvaras nu i Karlsborgs museum. Mässhaken (fig 35) är tillverkad av röd sammet och kantad av silvergaloner. På ryggsidan finns ett stort kors i silverspets och därunder årtalet 1724 i silverband. Höjd 117 cm.

1729 erhöll kyrkan ett kalkkläde som gåva av den ovannämnda Margareta Christina Sparre. Det var till färgen rött och »mycket dyrbart sömmadt». Baronessan Sparre hade fått klädet som gåva av drottning Ulrica Eleonora som i sin tur mottagit det av Karl XII, vilken själv skulle ha hemfört det från Bender. Kalkklädet hade hunnit försvinna före 1822.

Tavlor

Enl inv 1830 hängde vid uppgången till tornet en målning som upptill hade en bild av en »präst i mässkrud», senare identifierad som aposteln Paulus. Dessutom fanns på tavlan inskriptioner ur Jer 1 och Hes 3. En annan tavla innehöll det fröjdekväde som 1693 gavs ut till hundraårsminnet av Uppsala möte. Båda dessa tavlor flyttades till kyrksalen i södra slottslängan och förstördes vid branden där 1872.

Votivskepp

I inv 1830 uppges att »ett skepp utan inskription» då hängde i taket. Votivskeppet hörde till de inventarier av ringa värde som 1830 skulle överlämnas till Hospitalsförsamlingen i Göteborg. Skeppet har inte kunnat återfinnas.

Tornur

Ett tornurverk nämns första gången 1610 och betecknas då som nytt. Under tiden fram till 1645 förekommer

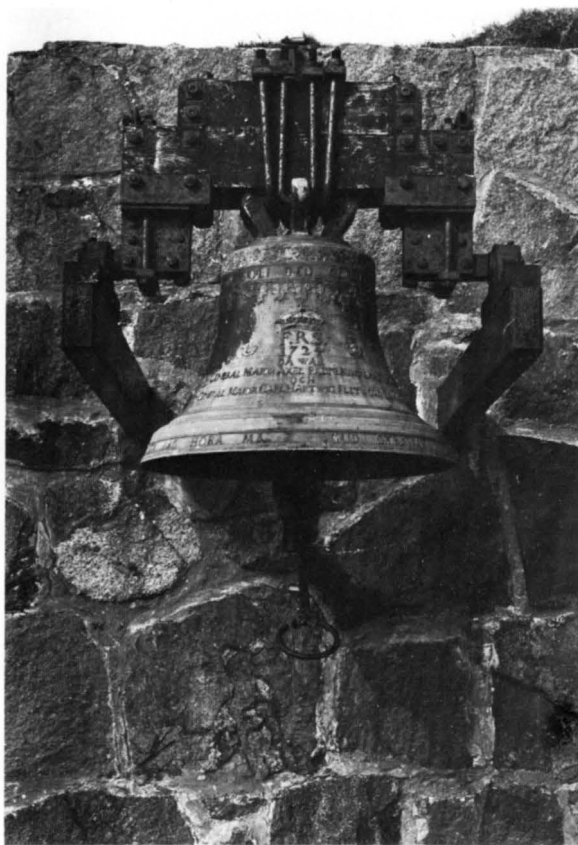

Fig 36. Klocka, gjuten 1724 av Olof Öhrn i Göteborg. Tidigare använd i Varbergs slottskyrka och därefter i Karlsborg. Återförd till Varbergs fästning 1969. Foto H Jern 1979.

Bell, cast in 1724 by Olof Öhrn, Gothenburg. Used formerly in Varberg Castle chapel and afterwards at Karlsborg. Returned to Varberg fortress in 1969.

i länsräkenskaperna täta notiser om lagning och underhåll av verket, bl a skedde en grundlig renovering 1637 genom en säjarmakare Jens Jörgenssen från Göteborg. Säjjarverket med sina lod och linor hörde också till det som avlägsnades av danskarna vid avtåget 1645.

Uppgifterna om den svenska tidens tornur är mycket knapphändiga. Ett nytt urverk hade möjligen installerats i tornet 1683, när urtavlan behövde målas. Inventarierna 1743 och 1819 redovisar inget tornurverk men Bexell uppger som ovan nämnts att tornet innehöll en kammare med ett gammalt urverk som visade tiden åt två håll. Detta urverk överfördes till Karlsborg och omtalas där 1838.

Klockor

1610 fanns två ringklockor i slottskyrkan. Lika många var klockorna vid danskarnas inventering 1644–45, men då klockorna i september 1645 togs ned och utskleppades till Köpenhamn hade antalet vuxit till tre. När tornet över slottskyrkan på nytt fick en klocka är inte känt, men 1724 omtalas att den då befintliga klockan var av grovt gods och behövde gjutas om. Så skedde också genom försorg av klockgjutaren Olof Öhrn i Göteborg. Klockan är bevarad och numera uppsatt på retranchementsmuren, norr om den forna slottskyrkan. Efter kyrkans nedläggning fördes den till Karlsborg men återbördades 1969.

Klockan (fig 36) har runt halsen dubbla akantusbårder; mellan dessa finns ett band med inskriften: SOLI

DEI GLORIA (= Gud allena äran) samt ett bevingat kerubhuvud. På kroppens ena sida står: F R S (= Fredericus Rex Sueciae) / 1724 / DÅ WAR / BARON GENERALMAIOR AXEL FALTZBURG LANDZHÖFDINGE/BARON GENERALMAIOR CARL HARTWIG FLETWOU COMMENDANT. Över inskriften en kunglig krona och på ömse sidor bevingade kerubhuvuden. På motstående sida av kroppen läses: STATT UPP O SYNDA FOLCK / NÄR TU MITT LJUD FÅR HÖRA / OCH MÄRCK HWAD HERRANS TOLCK / FÖR ORD TILL TIG HÄR FÖRA / FÖR SWEA KUNG BED WÄHL / HAN LÄT OMIUTA MIG / GUD GIÖRE HONOM SÄLL / HÄR OCH EWINNERLIG. Runt slagringen finns ett band med ett bevingat kerubhuvud samt inskriften: TILL VARBERGS SLOTT JAG HÖRA MÅ GUD STRAFFAR DEN MIG TAR DER FRÅ. Klockans höjd 52 cm.⁴⁷

KYRKAN I VARBERG PÅ PLATSARNA

Staden Ny Varberg erövrades och förstördes, som nämnts i inledningen, av svenskarna år 1565. Någon egentlig återuppbyggnad kom aldrig till stånd fastän regeringen i Köpenhamn försökte ta till kraftåtgärder för att staden skulle återfå sin forna välmåga. Under det s k Kalmarkriget 1611–13 brändes så den lilla staden av en svensk styrka i februari 1612. I början av år 1613 beslöt Christian IV att Varbergs stad skulle flyttas och placeras så att den kom i skydd av slottets kanoner. Slottsherren Mogens Gyldenstjerne d y erhöll 1615 en utförlig instruktion om hur staden skulle anläggas. Bl a skulle en kyrka, byggd i korsvirke,⁴⁸ uppföras på kungens bekostnad. Lindberg och Torpa församlingar skulle, liksom tidigare, utgöra annex till Varberg. Ännu på hösten 1617 var den nya kyrkan inte färdig eftersom befallning då utgick till riksrådet Holger Rosencrantz⁴⁹ i Halmstad att låta fälla åtta ekar om 15 alnars längd och 1 aln »i kanten», och sända dem till Varberg, där de skulle användas vid kyrkbygget. Inom Varbergs län fanns nämligen inte tillräckligt antal ekar av behövlig storlek för korsvirket till kyrkan.

Dessa två notiser ur kungliga brev har tidigare utgjort allt som varit känt om kyrkan i Varberg på Platsarna. Genom forskningar av fil lic Torsten Karlson,

publicerade i Varbergs museums årsbok 1978, har kännedomen om kyrkan och dess tillkomst nu utökats betydligt.⁵⁰ I länets räkenskaper för året 1617–18 finns sålunda två notiser där en timmerman Hans Engelman från Helsingör anges som byggmästare för kyrkan.⁵¹ Under hans ledning skulle timret huggas, korsvirkesstommen uppresas med torn och spira, loft läggas och förses med beklädnad. Timmermannen hade också att svara för snickeriarbetet på den nya kyrkan. Enligt en annan notis från samma år hade Sven Andersson i Rolfstorps Hovgård levererat sex tusen grovhuggna ekspån för täckning av kyrkspiran och koret. Fyrtio ekräder hade använts till bl a fönsterkarmar. Under räkenskapsåret 1618–19 redovisas leveranser av byggnadsmaterial gemensamt för fästningen och kyrkan men i räkenskaperna för 1619–20 finns uppgifter som gäller enbart för kyrkan och ger upplysning om att den nu var färdigbyggd och inredd. Sven Snickare fick utbetalat sitt resterande arvode för arbetet med bänkar, altartavla, predikstol,⁵² »kor» samt dopfunt. Enligt en annan notis från året 1619–20 hade målaren Jens Søffrensen i Helsingborg utstofferat och målat altartavlan och predikstolen vilket skett på Kronans bekostnad.

Staden Varberg på Platsarna växte trögt och nådde

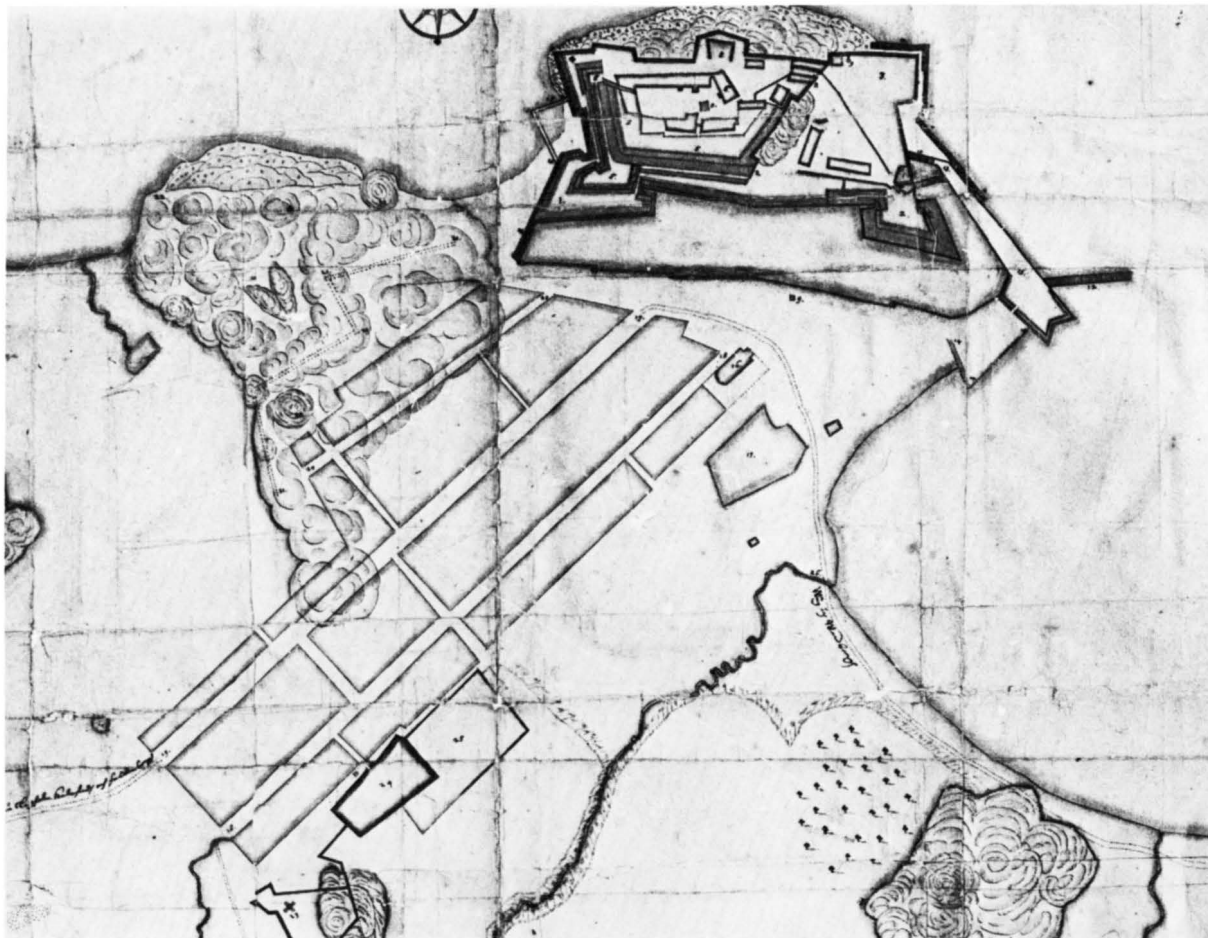

Fig 37. Plan över Varbergs fästning och stad år 1645. KrA.

Plan of Varberg fortress and town in 1645.

under sin ungefär 50-åriga historia aldrig någon betydande storlek. Utom kyrkan stod rådhuset färdigt i början av 1620-talet. I övrigt skall staden ha bestått av små, låga trähus med torvtak. Kyrkan var belägen i den nuvarande Societetsparken där en ruinkulle ännu är synlig. På planen över Varbergs fästning och stad från år 1645 (fig 37) är kyrkan markerad som en byggnad med halvrund koravslutning och ett torn – smalare än kyrkan i övrigt – i väster. På tornets västsida är en ingång markerad. Byggnaden förstördes – liksom sta-

den i övrigt – vid en häftig eldsvåda den 12 augusti 1666. Någon undersökning av ruinen, som delvis bortschaktades i samband med byggandet av västkustbanan på 1880-talet, har inte skett. Under den korta tid som kyrkan existerade inträffade den betydelsefulla förändringen att Varberg genom freden i Brömsebro 1645 blev en svensk stad. Återuppbyggnadsarbetet av stad och kyrka var alltså efter 1666 års brand en angelägenhet för regeringen i Stockholm.

CAROLIKYRKAN

Eldsvådan den 12 augusti 1666 hade fullständigt ödelagt staden Varberg på Platsarna.⁵³ Samtliga hus hade brunnit med undantag av ett par små stugor i stadens östra utkant. De flesta av invånarna blev genom eldens härjningar inte bara hemlösa utan också utfattiga. Bud med bön om hjälp avsändes till regeringen i Stockholm som den 25 november beslöt meddela Varberg att Kungl maj:t »tagit i nådig consideration den stora olycka och undergång som Staden Warberg genom den heftige wådelden nyligen är händt» i det att hela staden »med alle publike och private hus och byggningar bleff brändt och i aska lagdh». Kungl maj:t resolverade av denna anledning att staden skulle åtnjuta alla privilegier och friheter som den förut haft; dessutom beslöts om en rad extra ekonomiska lättnader och privilegier – delvis tidsbegränsade – för det hårt prövade borgerskapet. I första hand skulle de publika husen återuppföras. De nya borgarhusen skulle i största möjliga utsträckning byggas av sten, eller åtminstone förses med tegeltak. En ny stadsplan upprättades och gäller i huvudsak fortfarande för den centrala delen av Varberg – staden mellan vallgatorna. För uppförande av kyrka och anläggande av kyrkogård anvisades den nuvarande tomten, som då sträckte sig ända fram till nuvarande Torggatan.

Medel till kyrkbygget saknades till att börja med helt och gudstjänsterna för borgarna fick den första tiden sannolikt ordnas i slottskyrkan. På den nyutstakade kyrktomten byggdes efter någon tid ett träskjul, avsett att fungera som gudstjänstlokal till dess den nya kyrkan blivit färdig, något som kom att dröja. Insamlingen av medel till kyrka och kyrkogård påbörjades 1667 då borgmästaren Nils Agrell⁵⁴ – för eftervärlden mest känd som läroboksförfattare – lade upp en »stambok» i vilken alla bidrag till det blivande kyrkbygget antecknades. Agrell var en nitisk tiggare och eftersom han också var tullförvaltare kunde han utöva ett starkt tryck på resande och köpmän att lämna gåvor. Enligt Johan Rosén⁵⁵ »pressade» han t ex 100 daler kmt av sin gäst, överkommissarien Hinric Örnefeldt, år 1677 och den holländske köpmannen Jan Schevis die Oude van Texel, »Warbergske Handlandes gamle Blodigel», hade nödgats lämna 12 daler. Ett betydande tillskott fick

de insamlade medlen 1682, då kyrkorådet fick låna 400 daler av hospitalet. Samma år pålystes också en kollekt i hela riket för kyrkbygget. 1685, fjorton år efter branden, hade man äntligen kommit så långt att kyrkorådet kunde upprätta kontrakt med en murmästare om resning av kyrkans murar. Man hade erhållit tullfrihet för importerat byggnadsmaterial till kyrkan och, som nämnts, dessutom fått tillstånd av landshövdingen att hämta material från den vid Lindhov ännu stående Ny Varbergs kyrka (se ovan s 24).⁵⁶ Kontrakt slöts så med murmästaren Hans Schmidt om byggandet av en grundval till kyrkan och tornet »alldeles efter dhen honom af Bygmästaren Christopher Brack⁵⁷ i Götheborg opwiste desse in». Schmidt skulle i övrigt »förändra rundningen östan bort på kyrckian» och byggnaden skulle förses med ingångar i öster, väster och norr. Grunden skulle muras av gråsten medan väggarna skulle byggas i korsvirke. Slutligen skulle Schmidt rappa kyrkan med kalk och lägga på tak. I arvode skulle murmästaren få 350 daler smt »sampt effter wähl för rättat arbete ... en wacker klädhning, och för hans arbetsfolck ... 2 tunnor öhl». Av bevarade räkenskaper från kyrkbygget framgår att byggmästaren Christopher Brack erhöi 675 daler. 360 daler åtgick till löner åt de hantlangare som magistraten anställt och kostnaden för byggnadsmaterial uppgick till i runt tal 735 daler.

Kontraktet med murmästaren Schmidt är daterat den 4 mars 1685 och bygget igångsattes omedelbart. Enligt C J Billingdahls anteckningar⁵⁸ var byggnadsstommen färdig i september samma år och den 30 november 1687 kunde Caroli kyrka – så kallad efter Karl XI – invigas av biskop Daniel Wallerius. Billingdahl beskriver den som »en korswärksbyggnad, 54 al: lång och 26 al: bred». Rosén, som i sin 1759 publicerade »Varbergs historia» ger en mycket utförlig beskrivning av kyrkan⁵⁹ uppger att den var »grundmurad med gråsten hela 2 Alnar öfver jorden, sedan uprest af tegelsten, och prålar med Tegel-pannotak». Han fortsätter: »Större delen af Tornet är af trä, på Hallänska viset, nästan som i Twååker, Morup och Winberga, etc. Dessa äro usla värdeken af mindre hushållande Förfäder, som oagrad all rikedom på sten och fastare bygningsämne,

Fig 38. Varberg omkr 1750. Vy ur J Richardson, *Hallandia Antiqua et Hodierna*.

Varberg around 1750. View from J Richardson, Hallandia Antiqua et Hodierna.

gripet til de redan vid Danska afträdet illa medfarne skogar, och försakat de skatter, som Stenriket dem likasom påtrugat. Utan at därföre kalla detta HErrans Hus en ofatt och oägta bygnad, bär det åtminstone vedermåle af fattigare anstalter, än Wäro, Lindom och Töles kyrkor, som skyggas af ansenliga Stentorn.»

På ett kopparstick (fig 1, 38) i Jacob Richardsons »Hallandia Antiqua et Hodierna», som visar Varberg omkr 1750, finns Carolikyrkan avbildad från sydost. Enligt bilden hade kyrkan en femsidig koravslutning med fönster i de tre östligaste sidorna. Långhuset täcktes av ett sadeltak och på södra väggen fanns fyra fönster. Tornet var försett med en karnisvängd huv med lanternin och spira. I alla väderstreck fanns urtavlor.

Roséns beskrivning ger en relativt god bild av kyrkans interiör: »Målningarne i taket föreställa en Gloria in excelsis, at tala ur Målare-boken, som har sit Majestäteliga Centrum fram öfver Choret, och sträcker sig öfver hela Hvalfvet. Änglarne stå på listen altomkring, och hålla hvar sit stycke af den Apostoliska tron. Medan jag är i Hvalfvet, må jag för bättre minne skul erindra, at Kyrkan ej stöder sig på svaga Pelare: ty hon har inga. Utom Orgel-läktaren, som intager hela bredden af Kyrkan, är äfven en ny förfärdigad på södra sidan, som bär alle 4 Evangelisterne, och prålar med många bibliska Bilder, hvilka allesamman se antingen fram eller tillbaka på Frelsaren. Dessa har Herr Kyr-

koherden Hammar påfunnet.»⁶⁰ Målningarna i taket hade tillkommit 1694 och bekostats med medel som sammanskjutits av ett flertal invånare i staden, »bland andre af den redelige Börje Andersson».⁶¹

Altartavlan var skänkt av borgmästaren Peter Hummel⁶² och hade enligt Rosén »Bildthuggeri-Portrait väl aftagne» av donator och hans hustru Susanna. Rosén beskriver altarprydnaden som »af Trä, mindre vacker, än uppbyggelig, och afmålar neder vid foten Christi Natvard, högre up Korsfästelsen, än högre Begrafningen, och alraöfverst Upståndelsen». På baksidan fanns en inhuggen inskrift: »Gothoburgi me fecit Niclas Laess 1688.»⁶³ Framför altaret hängde ett antependium av röd sammet, skänkt av Jacob och Elisabeth Grewe år 1601 (i verkligheten troligen 1701, jfr s 99). Predikstolen blev färdig 1690, men var inte slutbetald förrän 1698, »så at Presten stod likasom på Credit i sin egen Stol». Den var förmodligen utförd av »samme Bildthuggare, som gjort Altare-taflan» och visade »Christi Födelse, de 3 Wise Männerna, Lärjungarna, utom Törne-kroningen och Korsfästelsen».⁶⁴

Enligt Billingdahl inköptes ett »positiv» vid tiden för kyrkans invigning. Det hade kostat 195 daler och kom från Köpenhamn.⁶⁵ År 1735 byggde Johan Niclas Cahman en tiostämmig orgel på orgelläktaren. Enligt tecknat kontrakt⁶⁶ skulle orgelverket kosta 1 350 daler, men då arbetet var färdigt visade det sig att den verkliga kostnaden uppgick till närmare 1 800 daler. Det över-

skjutande beloppet förskotterades av prosten Eberhard Dahlberg⁶⁷ och anskaffades sedan genom åtskilliga års insamling bland borgerskapet. Nya bänkar på orgelläktaren tillkom i samband med orgelbygget.⁶⁸ På södra sidan av kyrkorummet uppfördes enligt Billingdahl 1752 en ny läktare »hvilket år den tillika med hela kyrkan målades af (min Morfar) målaren Bernhard Christian Dahm ifrån Halmstad».⁷⁰

Som ovan citerats nämner Rosén 1759 att kyrkan inte stödde sig på några »svaga Pelare», men oakat detta hade man vid syneförrättning redan 1738 nödsakats konstatera att byggnaden var i ett bedrövligt skick. I protokollet framhålls bl a att »sielfwa kyrko muren, som består af mursten och träbinnewärck, är allenast en half alln tiock och på sin ställen twert

igenom mehr och mindre remnad, så at foten omkring kyrkan som är siu qwarter tiock upmurad af gråsten, bör fullbordas up till taket». Tornet var så svagt att man rekommenderade att riva det helt och hållet och mura upp ett nytt torn av gråsten. I övrigt var en stor del av trävirket, bl a fönsterkarmarna, ruttet och måste ersättas med nytt. Av brist på medel kunde man inte företa mer än de allra nödvändigaste reparationerna. Trätornet och de skröpliga murarna fick därför stå i sitt gamla skick till dess en häftig eldsvåda den 18 maj 1767 lade en stor del av staden i aska, bl a kyrkan, hospitalet och tullhuset. Borgarna blev över dagen befriade från alla underhållsproblem med den gamla kyrkan men ställdes istället inför den långt mera kostnadskrävande uppgiften att bygga en ny.

KYRKOÅRDAR

I centrala Varberg finns förutom den kyrkogård som omger kyrkan vid torget två äldre begravningsplatser – södra resp östra kyrkogårdarna. Den södra kyrkogården är belägen omedelbart väster om Kungsgatans sydligaste del. Östra kyrkogården begränsas av Träslövsvägen – Sveagatan – Borgmästaregatan – Östra Vallga-

tan. Ingen av de nämnda kyrkogårdarna används för nya gravsättningar och på kyrkogården vid torget finns sedan mitten av 1800-talet inte heller några gravvårdar. Den sedan början av 1900-talet begagnade Nya kyrkogården ligger nordost om stadskärnan vid foten av Hästensberget och har utvidgats i flera omgångar. Se fig 4.

Södra kyrkogården (S Jörgens kyrkogård)

Södra kyrkogården finns markerad på kartan över Varberg 1645 (fig 37) och har enligt Bexell⁷¹ ursprungligen utgjort begravningsplats för den kyrka som på 1610-talet byggdes i det sk Varberg på Platsarna (se s 43): »Men då wid sjelwa Kyrkan icke funnits någon plats till Kyrkogård, så har denne fått sitt läge på något afstånd derifrån. Belägen uti södra ändan af n. w. staden, och omgifwen af en stenmur har denne Kyrkogård

intill slutet af sista århundradet understundom blifwit begagnad. Ännu synas här flere grafwar, och deribland någre betäckte med uthuggna stenar.» Bexell återger inskriptionen på en numera försvunnen häll över Hans Sibert, d 1608 och på en ännu bevarad gråstenshäll över Torbiørn Jensøn och hans syster Kierstin, döda 1678. En häll över överstelöjtnantskan E Manner-skantz,⁸⁶ d 1788, härstammar från kyrkogården vid tor-

Fig 39. Södra kyrkogården, sedd från Kungsgatan. Foto 1978.

The south churchyard, seen from Kungsgatan.

get och flyttades till södra kyrkogården 1978 efter att sedan mitten av 1800-talet ha varit använd som golvhäll i en nu rivna gårdsbyggnad på fastigheten Kyrkogatan 19.⁷² Ytterligare några gravvårdar finns bevarade, bl a över prosten J Nordvall, d 1834 och över hans maka, d 1849 samt över prosten J Lindberg, d 1843.

Södra kyrkogården har av Sandklef⁷³ antagits kunna vara identisk med den kyrkogård som hörde till det S

Jörgens kapell som på 1500-talet skall ha legat utanför Varberg (se ovan s 35). Kyrkogården har triangelformig plan, omges av en drygt meterhög gråstensmur och har ingång från Kungsgatan (fig 39). Den upptar en ganska liten yta och var vid mitten av 1800-talet så gott som fullbelagd. Enstaka begravningar förekom till slutet av 1800-talet. Kyrkogården avlystes som begravningsplats 1909.⁷⁴

Kyrkogården vid torget

Den år 1685 uppförda Carolikyrkan omgavs av en kyrkogård som omfattade hela kvarteret Kyrkan – således också det område som befinner sig mellan den nuvarande kyrkogården och Torggatan. Nuvarande utsträckning (fig 52) fick kyrkogården då torget förstördes år 1824 och i samband med detta förstördes ett stort antal gravar. Ursprungligen omgavs kyrkogården av en ganska hög, tegelavtäckta mur med ingångar i alla väderstreck. Södra sidan av muren måste ha tagits bort vid torgutvidningen 1824 men att döma av stämprotokoll från 1849 fanns då ännu delar av muren kvar. På en målning av varbergskonstnären Birger Sjöberg⁷⁵ från 1859 (fig 40) omges kyrkogården av ett lågt trästaket. Den nuvarande muren runt kyrkplanen tillkom i samband med torgets omläggning åren 1938–39.

Sedan församlingen år 1852 fått en ny begravningsplats avlägsnades de återstående gravvårdarna från kyrkogården vid torget. I samband med utplånandet av gravarna tillvaratogs intill kyrkans södra ingång två väl bevarade kistplåtar av koppar. Plåtarna bär inskrifterna: »Här hvilar General Majoren och Riddaren af Kongl. Maj. Sverds Orden Friherren Carl Fredrich Pechlin. Född 1720 den 8 augusti. Död 1796 den 29 maj» respektive »Själén Hoss Gud – Mimet (sic!) Hoss Efterverden – Dett förgängeliga här». Pechlin satt de sista åren av sitt liv som livstidsfånge på Varbergs fästning efter att ha varit inblandad i sammansvärjningen mot Gustav III. Plåtarna förvaras nu i Varbergs museum.

Fig 40. Varbergs torg år 1859. Målning av Birger Sjöberg i Varbergs museum. I bildens mitt ses kyrkan med sitt tegeltak och den vid en reparation år 1815 tillkomna "åttkanten" på tornhuven. Vid torgets östra sida ligger den gamla läroverksbyggnaden och apotekshuset. I förgrunden har konstnären samlat några av stadens kända personer. Foto G Dagåhs.

Varberg Church and market square in 1859. Painting by Birger Sjöberg in Varberg museum. The octagonal lantern made in 1815 and the pan-tile roof of the nave remain. Along the E side of the market place are the grammar school and the pharmacy building. In the foreground the artist has collected some of the well-known people of the town.

Östra kyrkogården

Planer på flyttning av begravningsplatsen utanför centrala staden uppkom i början av 1800-talet. I oktober 1810 föreslogs i sockenstämman »kyrkogårdens flyttning utom Staden, till hvilken en tjenlig plats skulle utses och lofvade Consul Liedberg⁷⁶ tillsläppa den jord, som dertill var tjenlig mot nöjaktig wedergällning». Till protokollet avgavs vid samma tillfälle ett av 35 personer undertecknat anförande i vilket man häftigt protesterade mot »någon utflyttning eller förändring af Stadens Kyrckogårdar och Begravnings Platser». Pro-

testen hade avsedd verkan och man beslöt skjuta frågan på framtiden. Flyttningen blev verklighet sedan färgerifabrikören C G Fehrman⁷⁷ 1848 skänkt en del av sin jordegendom till församlingen för anläggande av begravningsplats. Den nya kyrkogården (fig 41) invigdes i augusti 1852. Den kom att användas fram till utgången av år 1884. Enligt 1874 års hälsovårdsstadga förbjöds gravsättning av lik inom stadsområdet från 1 januari 1885. Beslut om anläggande av en ny begravningsplats att tas i bruk från och med detta datum hade

Fig 41. Parti av östra kyrkogården. Foto 1978.

Part of the east churchyard.

Fig 42. Församlingshemmet vid östra kyrkogården, uppfört 1968. Foto 1978.

Parish Hall at the east Churchyard, erected in 1968.

fattats av församlingen 1877 (se vidare nedan). Vissa begravingar i familjegravar ägde rum även efter 1884 och sedan staden övergått från brunnar till vattenledning upphävdes förbudet. En del begravingar på östra kyrkogården har förekommit också under 1900-talet.⁷⁸

I sydöstra hörnet av kyrkogården avskildes år 1965 ett tomtområde för uppförandet av ett församlingshem.

Byggnaden (fig 42) är ritad av ark SAR Hans och Sven Nygren och blev färdig 1968. Förutom en större samlingsal innehåller den lokaler för pastorsexpedition, samtalsrum, vigselrum, sammanträdesrum för kyrkorådet samt vaktmästarbostad. I en souterrainvåning finns utrymmen för konfirmand- och ungdomsverksamhet m m.

Fig 43. Parti av nya kyrkogården mot sydöst. Foto 1978.

Part of the new churchyard looking southeast.

Fig 44. Parti av nya kyrkogården mot nordväst. Foto 1978.

Part of the new churchyard looking northwest.

Nya kyrkogården

Beslut om anläggande av en ny kyrkogård att tas i användning den 1 januari 1885 fattades, som ovan nämnts, av kyrkostämman 1877. Ett markområde intill Håstensberget inköptes senare från handlanden C F Bagge⁷⁹ och begravningsplatsen kunde iordningställas till den utsatta tidpunkten. Denna äldsta del av kyrkogården omfattade ett triangelformigt område med basen utmed Gödestadsvägen och därifrån sträckande sig

i sydöstlig riktning. En första utvidgning beslöts 1909 och församlingen förvärvade senare ett område utmed Gödestadsvägen, norr om den äldre kyrkogården. Utbrottet av första världskriget medförde att områdets iordningställande av ekonomiska skäl blev fördröjt och först 1919 kunde den nya begravningsplatsen invigas. Ytterligare utvidgningar diskuterades under 1920-talet och 1930 beslöt kyrkorådet om inköp av mark i ome-

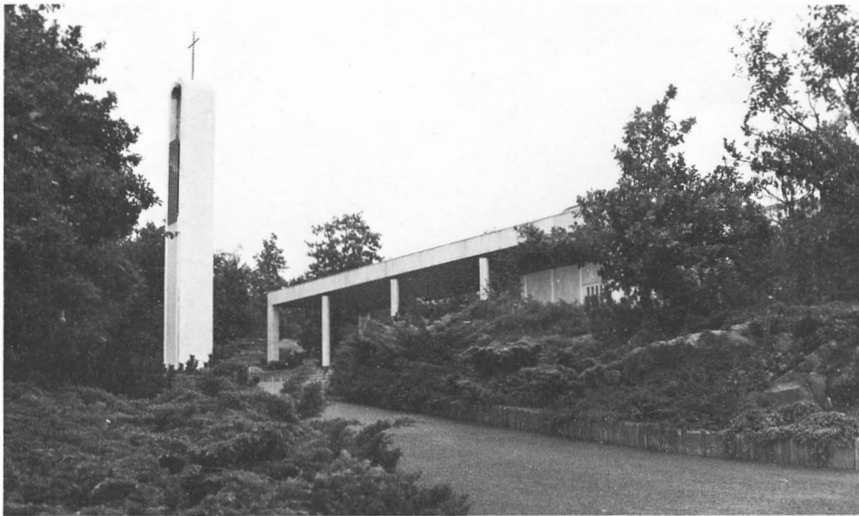

Fig 45. Nya kyrkogården. Krematoriet. Uppfarten och klocktornet. Foto 1978.

The new churchyard. Crematorium. Approach and bell-tower.

Fig 46. Nya kyrkogården. Krematoriet. Förgården. Foto 1978.

The new churchyard. Crematorium. Fore-court.

delbar anslutning till den befintliga kyrkogården. 1933 fastställde länsstyrelsen ett förslag där kyrkogården utökades med ett 52 000 m² stort område sydväst om och gränsande mot den äldsta delen. Största delen av detta markområde förvärvades genom köp från Varbergs stad, en mindre del genom köp från enskilda. Arbetet med den nya begravningsplatsen påbörjades 1937 och invigningen skedde sommaren 1939. På grund av ändrad stadsplan, bl a innebärande att den nuvarande Trädlyckevägen fick sin sträckning över kyrkogården kom en större del av utvidgningsområdet att återlämnas till staden år 1969 i utbyte mot mark i Håstensområdet. Det till staden återlämnade området har utnyttjats för bostadsbebyggelse. Kyrkogårdens senast tillkomna del kunde invigas 1976 och har planerats i

enlighet med ett förslag av Lundqvist & Jacobson, Markkonsulter AB, Uppsala. Större delen av området ligger på sluttningen av Håstensberget, nordost om den äldsta kyrkogården, ett mindre område i norr, utmed Gödestadsvägen. På det sistnämnda har uppförts byggnader för kyrkogårdsförvaltningen och anlagts parkeringsplatser.

Krematorium

Ett provisoriskt begravningskapell i trä uppfördes 1931 på Nya kyrkogårdens äldsta del. Det fanns kvar hösten 1978 men beslut om rivning var då fattat. Enligt den ursprungliga planen skulle det provisoriska kapellet snart ha ersatts med ett permanent, men det kom att dröja till 1969 innan den nu använda kapell-kremato-

Fig 47. Krematoriet. Interiör av kapellet mot altaret. Foto 1978.

Crematorium. Interior of the chapel looking towards the altar.

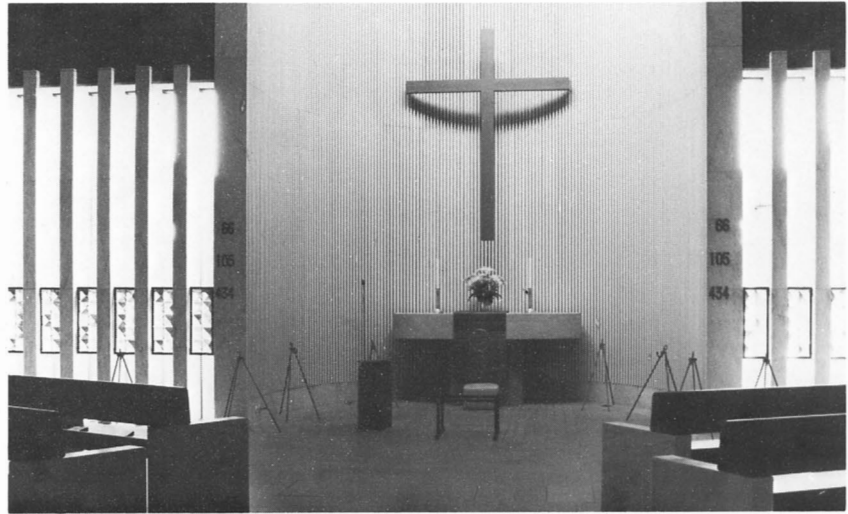
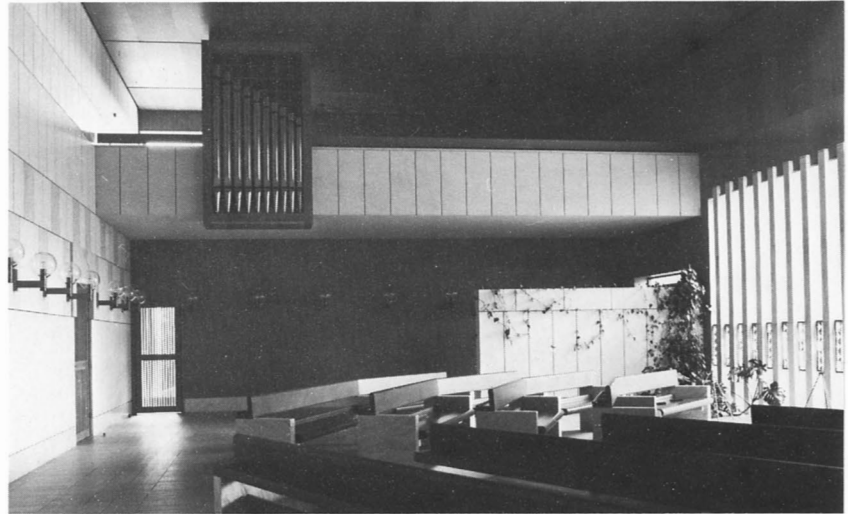

Fig 48. Krematoriet. Interiör av kapellet mot orgelläktaren. Foto 1978.

Crematorium. Interior of the chapel looking towards the organ loft.

rieanläggningen stod färdig. Den återgår på ett 1959 framlagt ritningsförslag, utfört av tre teknologer vid Chalmers tekniska högskola i Göteborg. Byggnadsarbetena igångsattes 1967 sedan det ursprungliga förslaget omarbetats av arkitekterna J Ehn och H Hellsén, Västerås. Invigningen skedde 12 april 1969. Anläggningen är uppförd på slutningen av Håstensberget öster om och i anslutning till kyrkogården. En kort trappa leder upp till en delvis täckt förgård med klocktorn i fonden och närmast kapellet en damm (fig 45–46). I en långa i vinkel mot kapellet finns väntrum, expeditiionslokaler, kranshall m m. Fasaderna har beklädnad i omväxlande vit kalksten med rå yta samt betong. Kapellets ena långvägg har på mitten en halvcirkelformad utbuktning med plats för altaret och är till större delen

glasad med höga och smala rutor mellan tätt stående väggstolpar. Väggarna i rummet (fig 47–48) har i övrigt beklädnad av kanadensisk rödfuru. På ena kortsidan befinner sig en orgelläktare. Golvet är belagt med grå kalkstensplattor. Framför det ovala altarbordet av marmor hänger ett violett antependium av ylle, komponerat av Elsa Lillieroth, Varberg. En mullspade, använd i kapellet, tillhör Varbergs kyrka. Spaden har profilerat skaft av malm och blad av kopparplåt. Bladet bär inskriften: »Nicklas Ram Anno 1753». Längd 44 cm. Som mullfat används ett kollektbäcken, likaså tillhörigt Varbergs kyrka. Det är av koppar och har på undersidan de inristade initialerna O E samt årtalet 1784 (jfr s 99).

Fig 49. Varbergs hamn 1859. Oljemålning av Birger Sjöberg i Varbergs museum. I bakgrunden ses den 1769–72 uppförda nuvarande stadskyrkan. Tv i förgrunden syns stadens mudderverk och rakt bakom detta på avstånd ett vitt hus, som beboddes av dekorationsmålaren B E Lundberg. Det gula huset tv om kyrkan är gamla Gästis och huset vars höga tak reser sig över de andra th om kyrkan är rådhuset. Foto G Dagåhs.

Varberg harbour in 1859. Oil-painting by Birger Sjöberg in Varberg Museum. In the background can be seen the present church, erected in 1769–72. In the foreground is the dredging boat, bought by the town in 1844.

VARBERGS NUVARANDE KYRKA

Kyrkobyggnaden

Plan och material

Varbergs nuvarande kyrka (fig 49–51, 53–55) har rektangulärt långhus med femsidigt bruten koravslutning i öster. I väster finns ett torn som är avsevärt smalare än långhuset. Mitt på kyrkans norra sida uppfördes 1961 en sakristia. Kyrkan i övrigt började byggas 1769 och stod i huvudsak färdig 1772. Murarna är uppförda av gråsten och spritputsade samt avfärgade i gråvitt. Pilastrar, portalomfattningar och fönsteromfattningar är slätputsade. Runt om kyrkan, med undantag för sakristian, löper en 87 cm hög sockel med grov spritputs, avfärgad i grått. Fasaderna reparerades och ommålades sommaren 1978.

Ingångar

Kyrkan har ingångar i alla väderstreck med huvudingång genom tornet i väster. Fyra trappsteg leder upp till portalen, som är rundbågig och överst har ett halvrunnt fönster med spröjsverk i solfjädersform. Dubbeldörrarna av svartmålat trä insattes 1932. De har utåt dekor i form av profilerade rutor i diagonalmönster, inåt i form av rektangulära fyllningar. Innanför ytterdörrarna finns innerdörrar med två rektangulära fyllningar och liknande dörrar leder från tornet in i kyrkorummet. Mitt på norra och södra fasaderna finns ingångar: den södra med stickbågig dörröppning i rusticerad yttre omfattning, den norra sedan 1961 fungerande som sakristiaingång varvid den yttre omfattningen blivit övertäckt. Södra ingången har dubbla ytter- och innerdörrar med utformning anslutande till västra ingången. I norra ingången avlägsnades ytterdörrarna i samband med sakristiabygget 1961.

Ingången i öster (fig 57) har yttre rusticerad omfattning och en enkeldörr med tre fyllningar. Ovanför dörröppningen finns ett halvrunnt fönster med en enkel glasmålning i form av IHS och strålsol – den enda i kyrkan bevarade resten av de glasmålningar som tillkom vid en omfattande restaurering 1890–91. Den östra ingången fungerade fram till 1961 som ingång från kyrkogården till den sakristia som då fanns bakom altarpopsatsen.

Fönster

På kyrkorummets norra och södra väggar samt på fyra av koravslutningens fem sidor finns rundbågiga fönsteröppningar. Norra och södra väggarna har vardera fyra fönster med ett placerat över resp ingång och därför mindre än de övriga. På koravslutningens östra sida finns, som nämnts, ett halvrunnt fönster ovanför dörröppningen. Två mindre, ovala fönster på västra gaveln och på vardera sidan om tornet ger dagsljus på orgelläktaren. Dessa sistnämnda fönster har smårutigt spröjsverk i äldre järnkonstruktion medan övriga fönster är av senare datum. De fyra fönstren i koret är försedda med glasmålningar (se s 72) insatta 1960. Långhusets smårutiga fönster är tillverkade av fernissad ek och tillkom i samband med att kyrkan restaurerades 1965–66.

En omfattande reparation av kyrkans fönster skedde år 1830. Enl kr prot 1829 innehöll då »hvarje fensterluft . . . 12 fenster, och hvarje fenster 33 Tum i höjd och 22 Tum i bredd». Fråga uppstod om hur många rutor eventuella nyanskaffade fönster borde innehålla och efter diskussion beslöts »att hvarje fenster borde innehålla med Bly 9 Rutor, neml. 3 Rutor i höjd och 3 Rutor i bredd». Utbytet av fönstren verkställdes påföljande sommar. De fönster som togs bort var med all sannolikhet de ursprungliga.

Yttertak

Kyrkans långhus och koravslutning hade under 1800-talet – och säkerligen också ursprungligen – tegeltak, vilket bl a framgår av Birger Sjöbergs målning av Varbergs torg år 1859. Tornhuv och lanternin var liksom nu kopparklädda. Då samtliga tak omlades i samband med kyrkans restaurering 1890–91 bibehölls kopparklädd på tornet medan kyrkan i övrigt fick tak av zinkplåt i rutmönster. 1978 utbyttes zinkplåten mot kopparkläddning. Tornets plåttäckning är i huvudsak bevarad från 1890–91. Sakristian har kvar det skiffertak i rutmönster den vid uppförandet 1960 fick för att ansluta till det dåvarande yttertaket på långhuset.

Fig 50. Varbergs kyrka från väster. Foto 1978.

Varberg Church from west.

Torn

Tornet, placerat mitt framför långhusets västgavel, är i exteriören indelat i tre avdelningar under den krönande huvan med sin lanternin. Bottenvåningen, som sträcker sig något högre än långhusets takfotshöjd, domineras av mycket kraftiga, uppåt avsmalnande hörnpilastrar i närmast dorisk stil. I markplanet skjuter pilastrarna ut närmare två meter, räknat från den egentliga, en dryg meter tjocka tornmuren. Pilastrarna i vinklarna mot långhuset är något mindre kraftigt dimensionerade och skjuter i markplanet fram omkr 1,5 m. Arrangemanget ger tornet en oregelbunden grundplan (se fig 54) medan planen i de övre avdelningarna är kvadratisk. Exteriörens andra avdelning sträcker sig till strax under tornurets urtavlor och den tredje till den karnissvängda huvens underkant. I båda finns nära hörnen svagt framskjutande pilastrar. Övergången mellan avdelningarna och mot huvan markeras av gesimser. Lanterninen har en åttasidig plan genom att hörnen i sydväst och nordväst resp sydöst och nordöst fasats av. Rundbågiga öppningar finns i söder, norr, öster och väster. Runt lanterninen löper en balkongliknande avsats med genombrutet järnräcke. Lanterninen kröns av en karnissvängd huv och överst ett kors. Nuvarande lanternin tillkom i samband med kyrkans restaurering 1890–91. En »åttkant» krönte redan från början kyrktornet, men var 1814 så bristfällig att man beslöt riva den. Den nya lanternin som tillkom året därpå byggdes efter ritningar av konstruktören vid Överintendentsämbetet Axel Almfelt⁸⁰ och fanns kvar till 1890 (fig 53, 56b). Det äldsta utseendet framgår av en ritning (fig 56a), daterad 19 feb 1804, i kyrkoarkivet. Tornets karnissvängda huv var något högre än den nuvarande (tillkommen i samband med reparationen 1815) och den åttkantiga lanterninen hade rundbågiga öppningar i alla sidor. Uppåt avslutades lanterninen av en karnissvängd huv och spira med krönande klot.

Tornets bottenvåning är utmed norra väggen inredd med kapphylla och på vardera sidan om denna finns ett litet förrådsutrymme med dörr. I sydvästra hörnet le-

Fig 51. Varbergs kyrka från söder. I förgrunden torget.

Varberg Church from south. In the foreground the market square.

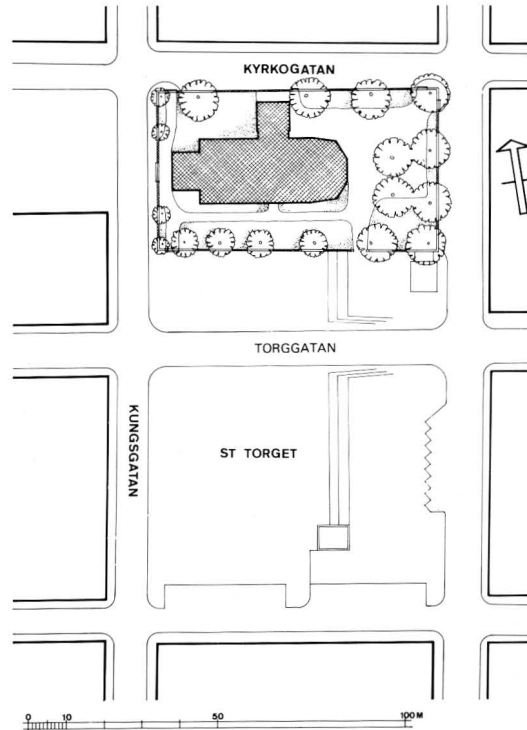

Fig 52. Situationsplan, 1 : 2 000. Uppm G Wirén 1977.

General plan, scale 1 : 2 000.

Fig 53. Varbergs kyrka från söder före restaureringen 1890–91. Den äldre lanterninen liksom långhusets tegeltak finns kvar. Kyrkogården omges av en hagtornshäck som fick ersätta det trästaket, som syns på Birger Sjöbergs målning från 1859 (fig 40).

Varberg Church from south, before the restoration in 1890–91. The older lantern, as well as the pan-tile roof of the nave still remain. The churchyard is surrounded by a hawthorn hedge, which replaced the wooden fence seen in Birger Sjöberg's painting made in 1859 (fig 40).

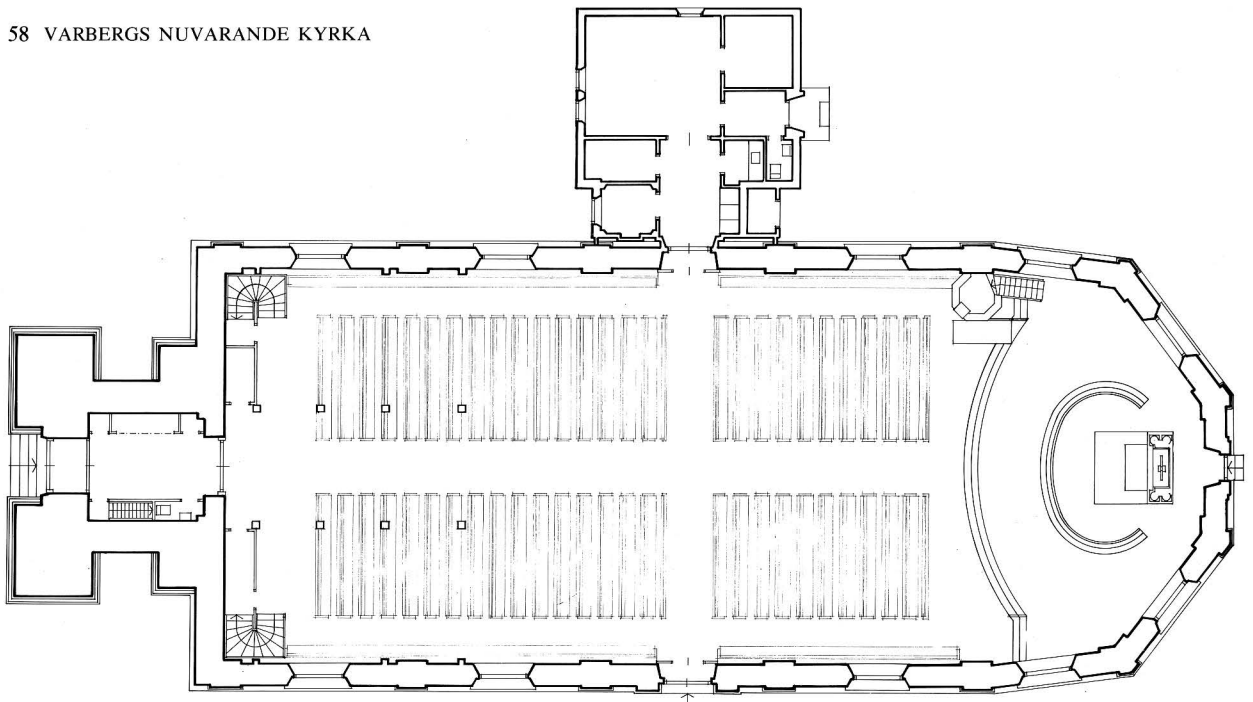

Fig 54. Plan, 1 : 300. Uppm G Wirén 1977.

Plan, scale 1 : 300.

der en trappa upp till tornets första övervåning. I bottenvåningens sydöstra hörn är ett toaletterum inrett.

Ovan bottenvåningen är tornet genom bjälklag indelat i fem våningar. Första övervåningen gränsar till det bakom orgelverket liggande körrummet och utnyttjas för kyrkomusikens behov. Bakom en skärmvägg på norra sidan finns elcentral. Rummet nås dels från tornets bottenvåning genom den nämnda trappan, dels från körrummet på orgelläktarens bakre del.

Andra och tredje tornvåningarna används för förvaring av ej i bruk varande inventarieföremål. I andra våningen finns i väster nära taket en låg rundbågig ljusöppning med stickbågig smyg och på östra sidan en stickbågig dörröppning mot kyrkorummet, från vilket den dock inte är synlig då den döljs av orgelverkets översta parti. Tredje våningen har på västra sidan ett rundbågigt fönster med stickbågig smyg och – liksom andra våningens ljusöppning – smårutigt spröjsverk i järnkonstruktion. På östra väggen finns en låg öppning mot långhusvinden.

Fjärde våningen är klockvåning och har två rundbågiga ljudöppningar i alla väderstreck. I femte våningen finns tornuret med rund urtavla i alla väderstreck och urtavlor flankerade av små rektangulära ljusöppningar. På murkrönet vilar den bjälkkonstruktion som uppbär lanterninen.

Sakristia

Sakristian (fig 58) mitt på kyrkans norra sida uppfördes 1961 efter förslag av arkitekterna Hans Henrik och Ingrid Uddenberg, Stockholm. Den är byggd i tegel och putsad med grov gråbrun spritputs. I byggnadens hörn finns slätputsade band och närmast marken löper en slät kalkstenssockel. Yttertakets utgör av ett lågt, brutet pyramidtak, täckt med plåt i ruttmönster. Mellan sakristian och kyrkans långhus finns en kort sammanbindningsgång – lägre och något smalare än sakristian i övrigt. Sammanbindningsgången har lågt, plåttäckt sadeltak.

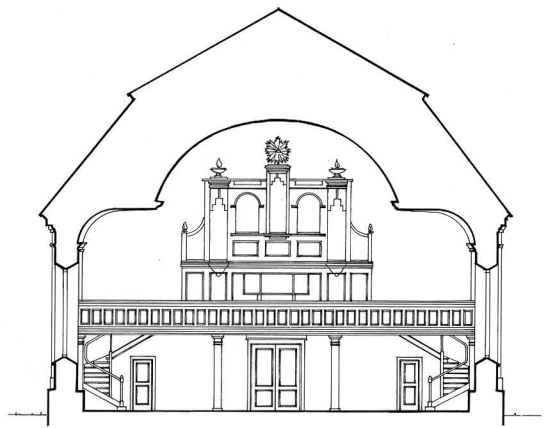
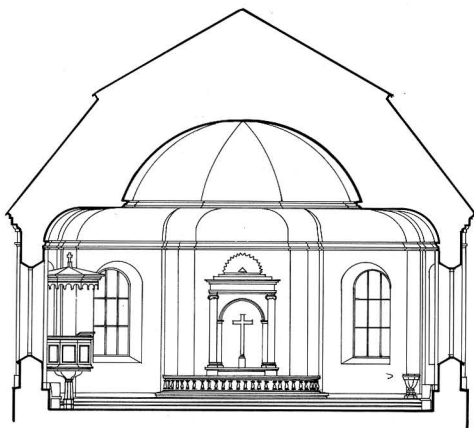
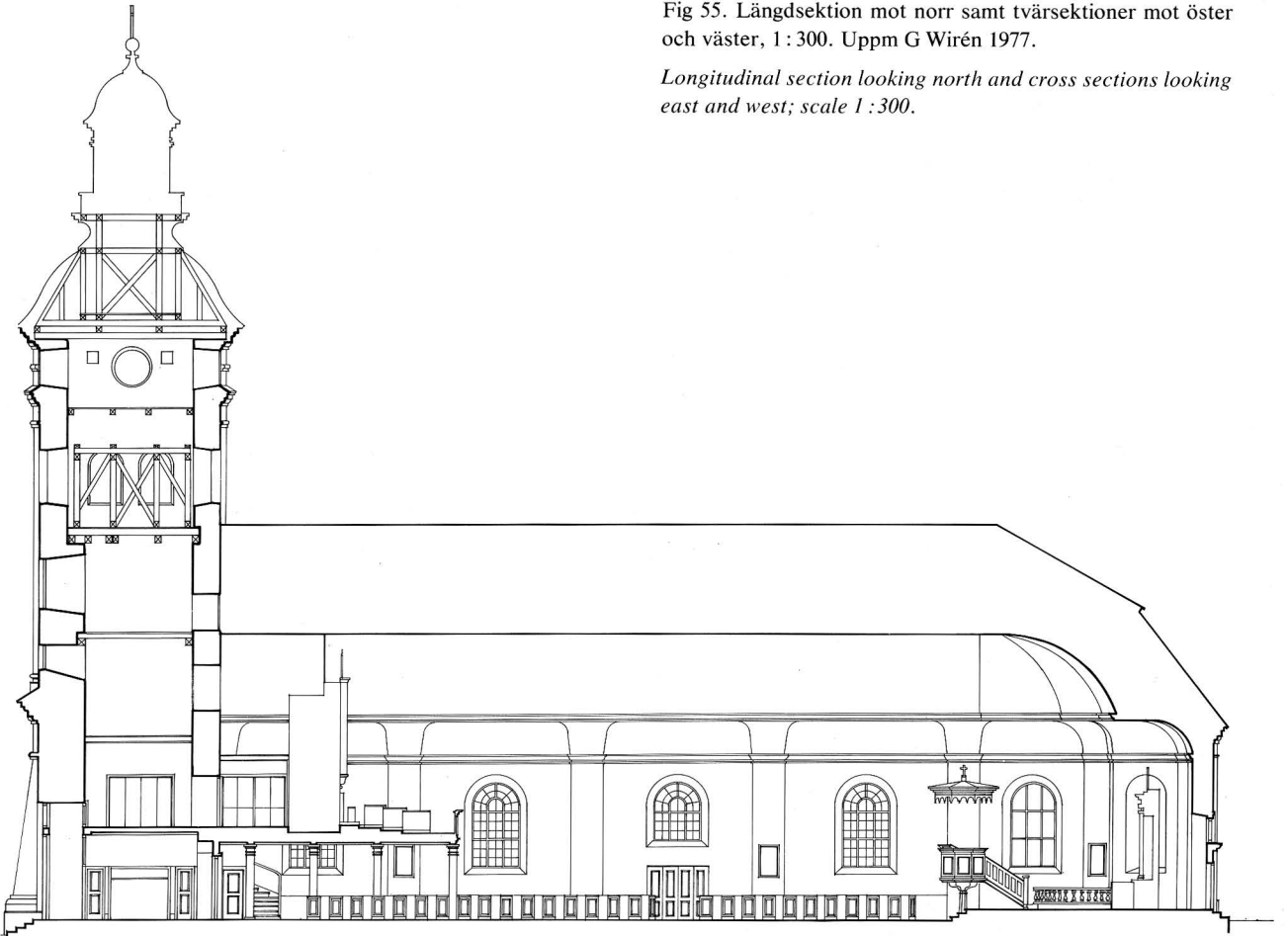
På sakristians östra sida finns en rektangulär dörröppning ut mot kyrkogården. Den har omfattning av gulgrå granit och dörr med rektangulära fyllningar. På västra sidan finns två och på norra sidan ett fönster, samtliga rektangulära. De västra fönstren har smårutigt spröjsverk medan det norra är försett med en glasmålning (fig 60) av konstnären Johan Thomas Skovgaard, Köpenhamn.⁸¹ Fönstret framställer »Den gode herden» och är utfört i huvudsakligen blå och gröna toner. Målningens höjd 106 cm, bredd 73 cm.

Invändigt är byggnaden uppdelad i flera olika utrymmen. Själva sakristirummet upptar den nordvästra delen. Rummet (fig 59) har golv av ekparkett och tak av oljad furu, indelat i kvadratiska rutor. Under fönstret

Fig 55. Längdsektion mot norr samt tvärsnitt mot öster och väster, 1 : 300. Uppm G Wirén 1977.

Longitudinal section looking north and cross sections looking east and west; scale 1 : 300.

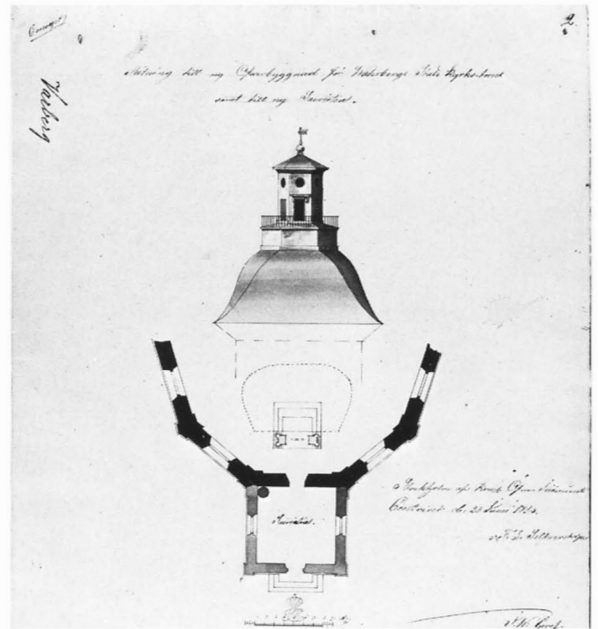
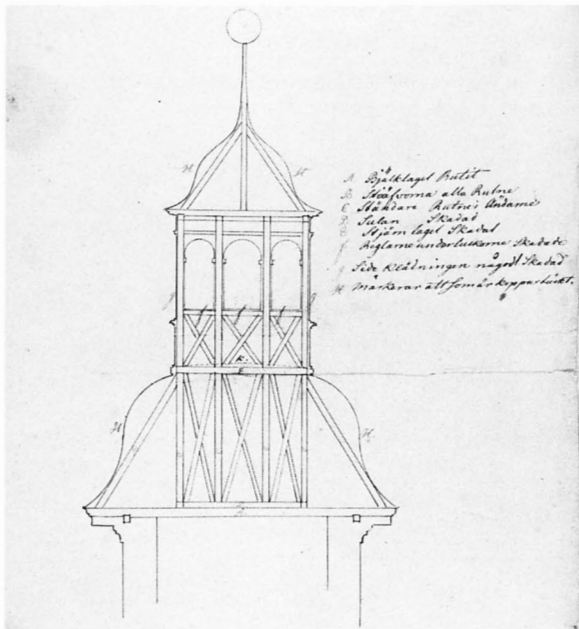

Fig 56 a. Ritning över tornhuvuven och lanterninen, utförd i samband med skadebesiktning 1804. LLA. b. "Ritning till ny Öfverbyggnad för Wahrbergs Stads kyrko-tornet samt till ny Sacristia." Signerad av Axel Almfelt 1814. RA.

a. Drawing for the tower roof and lantern, made in conjunction with a damage survey made in 1804. b. "Drawing for a new Superstructure for the tower of Varberg Town Church and for a new Vestry." Signed by Axel Almfelt, 1814.

Fig 57. Kyrkans östparti. Foto 1978.

The east part of the church.

Fig 58. Sakristian, uppförd 1961, från nordväst. Foto 1978.

The vestry, built in 1961, from northwest.

Fig 59. Interiör av sakristian mot väster. Foto 1978.

Interior of the vestry looking west.

på norra väggen står ett enkelt altare av naturfärgad ek. Altaret är försett med ett antependium av rött ylle, komponerat av Elsa Lillieroth, Varberg. Det har bokstäverna IHS broderat på mitten och utmed kortsidorna vävda ylleband med olika kristna symboler. I övrigt är sakristian möblerad med skrivbord, stolar och bok-

hylla i ljus ek. På östra väggen finns en dörr till det förvaringsrum för silverföremål och skrudar som utgör byggnadens nordöstra del. I den sydöstra inryms kapprum, toalett samt ett utrymme för sköljning av nattvardskärl och uppvärmning av dopvatten. I byggnadens sydvästra hörn finns ett förrådsrum.

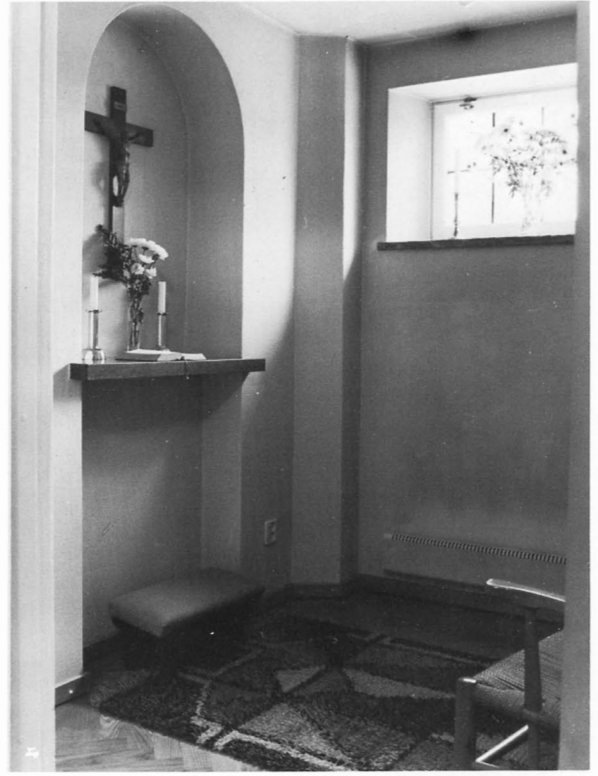

Fig 63. Interiör av kyrkorummet mot väster. Foto G Hildebrand 1979.

Interior of the church looking west.

Sammanbindningsgången inrymmer förutom passagen in mot kyrkorummet ett litet rum (fig 61) på västra sidan, avsett för enskild andakt. På östra sidan finns ett soprum, tillgängligt från kyrkogården.

Interiör

Kyrkorummet (fig 62–63) är sedan den senast utförda restaureringen 1965–66 målat i vitt och ljusa grå toner. De stora fönstren på norra och södra väggarna ger ett väl upplyst långhus men belysningen i koret är kraftigt

Fig 60. Interiör från sakristian. Altaret i rummets nordöstra del. Foto 1978.

Interior from the vestry. The altar in the northeast part.

Fig 61. Interiör av sakristians andaktsrum. Foto 1978.

Interior of the vestry room for devotions.

Fig 62. Interiör av kyrkorummet mot öster. Foto 1978.

Interior of the church looking east.

dämpad på grund av att fönstren där har försetts med glasmålningar. Rummet täcks av ett tunnvalv i tryckt trepassform, utfört i trä och putsat. Övergången mellan valvets mitt- och sidoparti liksom valvanfanget markeras av en profilerad gesims. På väggarna finns mellan fönstren framskjutande, släta pilastrar som fortsätter förbi valvanfangets gesims och avslutas vid den övre gesimsen. Golvet är i koret och gångarna belagt med kvadratiska plattor av gråbrun kalksten (ca 42×42 cm) medan golvet i bänkkvarteren utgörs av grå linoleummatta. Upp till koret vars golv ligger 50 cm högre än långhusgolvet leder tre trappsteg. Kyrkans äldre ljuskronor hänger över mittgången och läktaren. De är inte apterade för elektriskt ljus och ändamålsenlig belysning erhålls istället genom moderna armaturer över bänkkvarteren, i koret samt över och under läktaren. Armaturerna är uppbyggda av små, sjukantiga mäsingskärlar, sammansatta till runda kransar. De tillkom i samband med restaureringen 1965–66. Tre sådana armaturer befinner sig på vardera sidan i långhuset, två i koret, två över orgelläktaren och sex (mindre än de övriga) under orgelläktaren.

Byggnadshistoria

Då Varbergs rådhus ödelades i samband med den stora brand som härjade staden i början av november 1863 förstördes också de flesta av de dokument som rörde Varbergs nuvarande kyrkas tillblivelse. Det är sålunda oklart hur man den första tiden efter 1767 års brand löste problemet med gudstjänstlokal. I ett bevarat rådstuguprotokoll den 21 april 1769 finns ett beslut att upprätta en lista på de dagsverken som borgerskapet skulle åläggas fullgöra vid uppbyggandet av den nya kyrkan. De flesta av borgarna kom undan med ett dagsverke medan de förmögnare ålades mellan fem och tolv. Från 1770-talet finns sporadiskt bevarade räkenskaper som rör kyrkbygget, men i dessa ingår inga uppgifter om när kyrkan invigdes eller när byggnadsarbetena tog sin början.⁸²

En berättelse, som i detalj redogör för tillkomsten av kyrkan finns emellertid på annat håll. År 1747 hade från Stralsund, som då var svenskt, inkallats en murmästare till Göteborg för att uppföra några stenhus i staden. Mannens namn var Friedrich August Rex, född i Sachsen 1721. Han kom att utöva en lång och tämligen betydande verksamhet som byggmästare i Västsverige. Åren 1756–61 murade han tex den ståtliga tullbron i Falkenberg och senare också bron över Lagan vid Loholm. Till Varberg kom han 1768 för att uppföra ett stenhus åt rådmannen Peter Hierton.⁸³ Under sin vistelse i staden gjorde han upp ritningar och förslag till en ny kyrka som han också 1769 erhöll uppdraget att bygga. Rex var lika flitig med pennan som med murslev och har i tolv handskrivna dagboksvolymer utförligt redogjort för sin uppväxt, utbildning och senare verksamhet som murmästare. Berättelsen om kyrkbygget i Varberg ingår i en volym med titeln »Byggnings-Praedicant, eller Tal och Ceremonier Hållen wid Byggnader so wid Bro och Hus-byggnat, samt derwid Förelupna Anecdoter». Titelbladet är daterat »Göteborg Febr 1796» och volymen innehåller redogörelser för byggnadsföretag mellan åren 1738 och 1795. Rex dagböcker är med ett par mindre undantag tills vidare publicerade. De har gått i arv i hans släkt och befinner sig alltså i privat ägo.⁸⁴ Flera av volymerna innehåller material som inte rör hans yrkesverksamhet – Rex var tex botaniskt intresserad och har i en av de tolv böckerna utfört ett stort antal teckningar av örter. Han var en skicklig och samvetsgrann om också ganska självmedveten yrkesman och mycket road av att ställa till med ceremonier i samband med sina uppdrag. Varbergs kyrka har Rex ägnat 46 sidor i litet oktavformat.

Det nedanstående utgör ett sammandrag av berättelsen med bibehållande av språkliga egenheter och en för Rex karakteristisk, nyckfull stavning av orden.⁸⁵

»Om Warbergs Kyrke Byggnat 1769

Nu tenckte dem på att Bygga Kyrkan op igen, ty det warallt sammans nederbränd, iMedan den war byggt med korswerk och Reviteret med Mursten. Jag blef då Acorteret för 8 dr i tags tractament, och frid Spissning hoss Borgerskapet, Jag begiñde då, och lade den förste grund stenen d 5 Majj (då hos Rådman in flittade i set hus).

Och hade i sin längt 64 Aln, och i bredden 25 dito med et up murade Tohrn af circa 12. Alners högt, då Resten och Spitzen hade warit af Trä och Bräder, men nu 1767 d 18 Majj, då denna Kyrken ståt 100 år, af Brunnet. Då mest halwa staden i aska lades. Nu blef denne kyrkan förlängd till 75 Aln och Tohrnet förstärckt och brädere gort, Så att 3 Klockor Rimmes konde och Kyrkan med Massiv Mur upbyggt. War till iag Ritning och förslag gorde.

Det war da e:m: d 5 Majj, då grunden war grafwen geck iag op På Rådstugen, deraste woro församlade Magistraten, Presterna, Stadens ällste och andra her rar, och war mit Tal till dem Solunde Neml:

Högädlar Herr Borgermester och Radmänn, Erwerdige, wäl ädla, och Respective herrar kyrkans föreståndare och Byggnings Directörar.

Jag har den ären, att anmäla: Det Platzen till Kyrke-Byggnat är Rengurt och Grunden till en Ny Kyrko-Byggnat är gräfwen. Om Herrarna Sambtligen wille hafwa denne meden och beschwer, att stige dit och thage det i ögnasickte, då iag kan hafwa den äran, att underrädte dem åm grundens bescaffenhet, för än den ferste Grundstenen blifwer lagt till detta herrans huss.

Herrane stögo op, ach jag geck för med en 5 Aln lång gulanstruken Måttstock. En min gesell geck för mig, Med Förskin ach annet Mur Redskap i händerna. Der effter kom Borgarmestern, kyrka herden Hammer åch Commendanten af Festning herr Swen Kelander i förste paret.⁸⁶

So snart iag kom på gaten blåstes en Marsch med 2. trompeten på det gamla torn, tills wie kommo wid Fundaments Grupen. begindes af den omkring ståhende församling att Siunga Psal N° 305.v:2.3. under Trompete Klang. Der effter begärde iag: det tecktes Herr Borgermestern, Herr Probsten ach kyrkeherden samt herrarna Byggningsdirecterarne, stige med mig

Fig 64. Friedrich August Rex. Självporträtt i en av murmästarens efterlämnade dagböcker. På postamentet under porträttet murmästarredskap. Den latinska texten syftar på den guldmedalj som Rex 1775 fick mottaga av Gustav III och som murmästaren varit noga med att återge på självporträttet.

Friedrich August Rex. A self-portrait in one of the Master Mason's diaries. Under the portrait are mason's tools. The Latin inscription refers to the gold medal awarded to Rex by Gustav III, which the mason has carefully included in the self-portrait.

i Fondamendsgruppen. wie tog då en järnstör och fans en hårder Sandbådten. dem swarade: att dem ej annat fänne konde, än att grunden wora pålitelig. ach i öfriget, wora dem nog öfwer teget, om sin architects gode Condirite. allso Jag i Guds namn beginna att mura.»

Efter ett anförande av prosten Hammar tog Rex återigen till orda och uppmanade borgmästaren att tillsammans med prosten lägga den första stenen. »Herrarna gifwer derigenom sig ett hedrande efterdöma; upmuntrar Respective kyrka Byggnings Directions Härrarna, till framgent triffi, ut i fortsättande af detta

arbete Stadens hederwärde inwonare munterhed, att ej tröttner, ut i handreckningen; ach mig sköldig ötancka, att med möjligste ach effter itterste förmoge, betrifwa arbetet. Ut i Sodane afsehende, tecktes herr Borgermestern, för en liten Stund iklåde sig i Murar Professions Trägt (jag ban då förkledet på honom) Sambt (i betrachtende af Stadens olickelige belägenhet; kyrkans knappa Willkir; ach med megligste huss-holdning, slutade Contract med mig) beneget till gifwe: att desse Instrumenter (då iag gaf honom hammer ach sked och min Gesell holl tillwiss det öfrige Redskap) Eij äro Passade tillämnat. Endemålet är likegätt; ach wälmening på alla sider gör jenom Guds=Nåd, arbetet wälsignat.

Då steg Borgermestern fram till stenen, ach lade 3. Slefwer eller skeder kalk under den samma, war til Propsten sade in nam Faders – Sons – och des Helige andes. Amen. War på dem då stötte stänen i sitt läger med till hielb af mig ach min Gesell under flera welsignelses ut robande af probsten ach Kyrkaherden Hammer.»

Efter ytterligare tal och ceremonier tågade man tillbaka till rådstugan, där Rex skildes från sina uppdragsgivare under ömsesidiga högaktningsbetygelser. Trumpetarna hade under tiden skickats till rådmannen Hiertons inflyttningsfärdiga hus – Rex hade tydligen avsett att hinna med ytterligare en ceremoni denna dag. »Men Som Herr Radmann icke wille taga dem emod. Så gaf iag honom mit Concept till ett inflyttnings tall i handen, ach geck med kyrke Byggnings Directerarna, på en win källare ach thog oss nogra glass win till för friskning. Kyrkearbetet blef då fortsatt, med all behörig triffi, tils send om Hesten, då Murarna blefwo upthragen till Simpssen men, i brist af penningar, log detta arbete stille ett helt år Som war året 1770.

Widere Fortsättning
af dette Arbete.

1771 bittig omwårn kom iag dit med Timmer ach Murgeseller och fort Satte arbetet, med Murande wid Simpsen af kyrka Murn. Ach Thorn Byggnad. Så ach wid Dakrisnings tillhuggande att det blef upsatt d 22 Augustij till församlings största fengnat. Her wit anställde iag en artig ach rörande lästbarhed ach war ej widere fel: än att iag ingen Musicke feck bruka (huru wäl iag war two gånger för Magistraten derom). Emedan sörgår war för Konungen Adolph Fridrich. Med detta optöget gick det så till neml.»

Härefter följer en lång redogörelse för den ceremoni Rex anordnade med anledning av takstolens resning. Trettiofem »Madamoiseller» i sorgdräkt bar i proces-

sion en krans genom staden till den halvfärdiga kyrkan i vilken provisoriska bänkar hade iordningställts. Flera högtidstal hölls – det längsta av Rex själv, som också under en paus i talandet klättrade upp i takkonstruktionen och fäste kransen vid en bjälke. Psalmer sjöngs, men någon instrumentalmusik förekom på grund av borgmästarens förbud inte – något som uppenbarligen hade förgat Rex. Efter händelsen stod han inte på särskilt god fot med sina uppdragsgivare, vilket framgår av berättelsens avslutning:

»Emmeller tijt, hade iag lofwat församling, att få kyrkan Sowida ferdig, att konde holle sin Guds tienst den siste Böne dag för detta år, der i. Allso tref iag på med allmactt att lägga dak på kyrkan, ach satta op Brädikestolen (kanssel) ach en Prosisitioner Alltar. ach skedde detta dagen för Bönedagen, så att jag hade nog brotum. det hände då att Borgermestern Zetelius (som hade neket mig att bruka Miusiqe) ach herr Pylson Controlleren wid tullen⁸⁷ kom in i kirken anmodande mig: att tala nogra ort ifro Kansseln. Jag sade; detta är icke mit Rum att tala. men jag slap icke ty den sade: dem wille gerna höra huru det låter i kyrkan. jag sade: herrarna må då gå wid terrn, ty, dem stå under Brädike stolen. då det war sked: sade jag:

Effter befallning skall iag prädike. Ach som dette är det förste Predike ort, i fro denne stolen, So skall min thema wara, om att gå flitig i kyrken. nemligen

Twenne gänge i kyrkan att bedia. Den ene war En Farisé ach den andra en Puplican! Tijg! Tijg! Sade Borgermestern ach jag slap att göra min förklaring der öfver.

Men en Mann, Rådman Tinkell,⁸⁸ En Mann, som allrij konde få nog heder ach berim En finde af alld wat Tüskhete åch ölicker war, att han war en af mine Byggnings Directörar ach botde tett wid kyrkan, allso othog han sig mest att befalla. Men som iag icke nembt ach berrömbt dess 4. herrana directerer, ach besinnerligen icke den Äratrige Tinkel i Mit tal i kyrken Sökte han på allt sett förföra sig på mig. ty just för denne mannens skull nembde iag ingen i Redhoge, att iag ej konde berömma honom mer än de andra. Som war micke bettra sinnete än han.

Jag gorde då Firabend effter den Böne dagen, åch for hem. År der på noget för poska feck iag Bref af Tinkel. Jag kom ach gorde förschlag, at Acortera om torns upbyggande i timmer ach Mur arbete som iag Redanlagt an till läggning med Bjelkor år förut. Men Tinkel wille icke Acortere fast hela församling wora nögter dermed. Also wille iag icke befatte mig widra med denne Mannen. Han antog då en Murmester for 4

dr om dagen, en timmermester 2 dr dito. hemma både i Skona. dem byggta Tornet.

Det hände då, att år der efter kom iag till Warberg. Ach då iag såg Tornet, sog det ut som en Schellder kur. Jag frogade: om tornet war Byggt effter min Ritning. Ja swarades. Men, Som iag feck Se Ritning hoss Borgermestern Pylson, att timmer mestern ansett skuggen på tornet, Eij hörde till bredden på tornets summa (neml åttekanten af tohrnet som man alltid gifwer skug) dett är skämbt. Murmestern holl då på att thage neder stelling. Ty dem behöfwer dem, andra år att Rappa tornet ånyo igen, som ach skede att kalken föll neder, Ty desse Skonske geseller, äro icke wander wid grostens murning, allso war stora dellder i Muren, som opfälles moste med kalk.

Nu sog Borgerskapet, huru dem woro narrade af sin kloka Tinkel. ach i ställe iag wille Acordera. Kostade dem $\frac{1}{2}$ gong mera, ach tornet fördärfwet. Som dem då beklagade sig för mig.»

Någon uppgift om datum för invigningen av kyrkan har inte bevarats men regelbundna gudstjänster bör ha hållits från och med år 1772. Första gången reparationer av större omfattning nämns år 1803 då församlingen beslöt uppdra åt en skicklig byggmästare att besiktiga

Fig 65. Detalj av karta över Varberg, avmätt dels 1778, dels 1793, ritad 1805. Lantmäteriverkets arkiv.

Detail from a map of Varberg from surveys made in 1778 and 1793, and drawn in 1805.

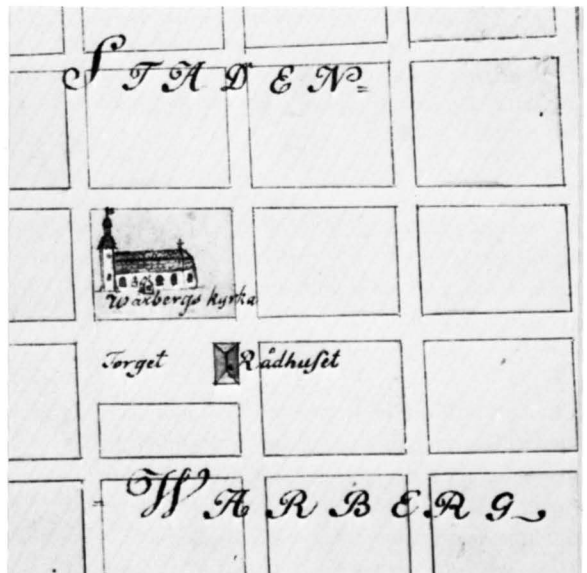
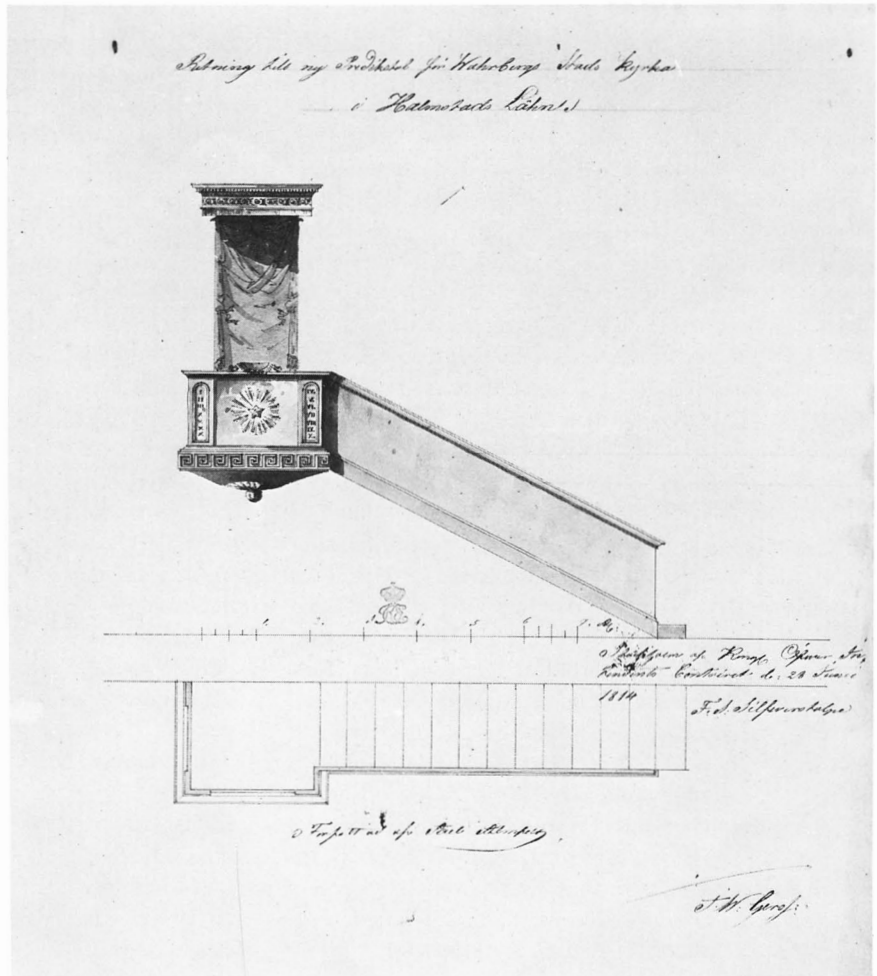

Fig 66. "Ritning till ny Predikstol för Wahrbergs Stads kyrka i Halmstads Lähn."
Signerad av Axel Almfelt
1814. RA.

"Drawing for a new Pulpit for Varberg Town Church in the County of Halmstad."
Signed by Axel Almfelt, 1814.

åttkanten på kyrkans torn, »upgifva dess brister . . . att best och lättast dem afhjelpa och Tornet i försvarligt stånd sätta». Så skedde också och den rapport, som senare avgavs satte sockenstämman i stort bryderi eftersom man insåg att reparationskostnaden vida skulle överstiga kyrkans tillgångar. Man beslöt 1804 att endast utföra de nödvändigaste reparationerna på Tornet »att åtminstone de orsakerna skulle uphöra som förorsakat förruttelse på bjälkar m m». I ett memorial den 27 april 1805 framhöll handlanden och kyrkvärden Anders Gullbransson för församlingen vissa brister hos kyrkobyggnaden. Förutom att tornet alltjämt behövde »en snar hufvud Reparation» hade konstaterats att valven i de små vapenhus, som ursprungligen fanns vid södra och norra sidoingångarna, var »af väta så skadade, att vatnet strömvis genomrinner . . . och . . . är hvarje stund att befara valfvenas nedstörtning». En

viss föreställning om vapenhusens utseende ger en teckning av kyrkan på en karta (fig 65) från 1805 i Lantmäteriverkets arkiv. Vapenhusen fick trots de nämnda skadorna stå ytterligare åtta år innan man i maj 1813 slutgiltigt beslöt att riva dem och försälja den nedtagna stenen på auktion. Samma år blev det också oundvikligt att göra något åt tornet, som i juli månad härjades av åskeld. Församlingen erhöll från Allm Brandförsäkringsdirektionen skadeersättning uppgående till 350 Rdr banco och beslöt på sockenstämma den 27/2 1814 enhälligt att den sk åttkanten skulle rivas, taket täckas med kopparplåt och den så reparetrade tornhuvu förses med ett järngaller eller annan prydnad, som man skulle besluta om när man fått en bättre överblick över kostnaderna. Snickaråldermanen Berg erhöll uppdraget att utföra reparationen och sedan ritningar utarbetats av konduktören vid Överin-

tendentsämbetet Axel Almfelt uppfördes den nuvarande tornhuvu och en ny – senare riven – åttkant år 1815. I slutet av november kunde Berg meddela sockenstämman att arbetet var färdigt och begära att få det avsynat. Då hade man också påbörjat en invändig uppsnygning av kyrkan. En målare vid namn Hallberg,⁸⁹ från Halmstad, hade i augusti fullbordat »Målning och Förgyllning i Kyrkan». Däremot finns i protokollet inget som helst belägg för en på flera håll återgiven tradition att bildhuggaren och kyrkomålaren Sven Nilsson Morin skulle ha varit verksam i Varbergs kyrka.⁹⁰ En viktig åtgärd var anskaffandet av predikstol – man hade tidigare klarat sig med den provisoriska predikstol som Rex satt upp dagen före den första regelrätta gudstjänsten i kyrkan. Predikstolen var beställd från snickarålderman Berg efter ritning (fig 66) av Axel Almfelt och blev färdig 1816. Berg byggde samma år efter Almfelts ritning också nytt altare och altarpupp-sats. Under loppet av 1800-talet skedde ett flertal utvändiga reparationer av mindre omfattning. 1823 lagades rappningen på tornet och tornuret fick nya urtavlor. En större fönsterreparation ägde rum 1830. 1834 omlades delar av kyrkans tegeltak. 1847 hade läckor i tornhuvens koppartäckning medfört att bräddtaget till stor del ruttnat; dessutom var det enligt kyrkorådets mening nödvändigt »att med aldri första verkställa rapping utvändigt å Kyrktornet samt å några andra ställen på Kyrkan». Dessa arbeten utfördes 1848. Sju år senare var det återigen dags för reparation av tornets åttkant. I kyrkorådets protokoll 5/6 1855 konstateras »att staketet omkring lyktan på Kyrktornet, äfvensom dess golf och fotbeklädnad är alldeles i lägervall och behöfver repareras eller, rättare, alldeles nygöras».

1859 verkställdes en »uppsnygning» av kyrkdörrarna och kyrkans östra gavel förändrades »så att ingången derstädes skulle få samma prydliga utseende som sidoingångarna». Östra ingången fick sålunda vid detta tillfälle sin rusticerade omfattning i överensstämmelse med sidoingångarnas omfattningar, som bör ha tillkommit i samband med de södra och norra vapenhusens rivning år 1813.

Till kyrkorådets protokoll 11/6 1861 anmäldes bl a att handlanden O Palmgren för 10 Rdr Rmt inköpt återstoden av den golvsten, som anskaffats för golvläggning i koret och vapenhuset. Av uppgiften framgår inte om det rört sig om en reparation eller hel omläggning av dessa delar av golvet.

Efter en eldsvåda i november 1863 blev en tornreparation på nytt nödvändig men tycks inte ha avslutats förrän 1867 då entreprenadauktion på rapping och avfärgning av tornet hölls.

Vid kyrkostämman den 29/5 1889 beslöts om den omfattande restaurering som skulle komma att utföras åren 1890–91. I protokollet läses följande: »§ 5. Sedan kyrkostämman den 18 Dec. 1888 lemnat kyrkorådet i uppdrag att efter samråd med sakkunnig person uppgöra förslag till kyrkans reparation, hade kyrkorådet efter öfverläggningar i ämnet beslutat föreslå församlingen, att flere sittplatser i kyrkan skulle beredas genom att dels minska korets öppna yta och bredden på sido-gångarne i kyrkan, dels anbringa en bänk efter kyrkans väggar på den i kyrkan framskjutande sockelsten, hvilken ock derigenom kunde på lämpligt sätt döljas, dels ock utvidga läktaren genom dennas framdragande till 2dra fönstret från torndörren; att nya öppna bänkar skulle i kyrkan insättas i stället för de gamla, som vore obqvåma, fula och delvis angripne af röta; att kyrkans golf, som utgjordes af kalksten i mindre stycken, hvilka voro dels söndriga, dels liggande ojemnt i fogarne, borde på sådant sätt bättras, att i koret inlades tidsenligt cementgolf och att i gångarne skadade stenar utbyttes emot dem, som upptagas från koret, och att stenarne så inpassades, att de komma att ligga i samma plan; att altarets storlek inskränktes till lämpliga dimensioner; att altaret och sakristian bättras och orneras så, att de få ett bättre och behagligare utseende, än som nu är fallet; att en ny predikstol i stället för den gamla uppsattes; att träsparrarne i taket borttagas och ersättas med jernstänger af lämpliga dimensioner; att kyrkan invändigt målas och utvändigt afputsas för vinnande af ett snyggt och prydligt utseende; att kyrkans yttre tak omses och der sådant erfordras, bättras, samt att kyrktornets lanternin eller kupol ombygges och klädes med kopparplåt. I öfverensstämmelse härmed hade Ingeniören Lagerqvist uppgjort ritningar och kostnadsförslag, slutande på 12.026 kr: 65 öre; hvilka samtliga handlingar på sätt kyrkostämman beslutat, under åtta dagar före denna dag på stadsingeniörskontoret varit tillgängliga för dem, som önskade deraf taga del.» Stämman beslöt godta det uppgjorda restaureringsprogrammet med det tillägget att taket helt skulle omläggas med plåt (takomläggningen kom som ovan nämnts att utföras med zinkplåt i rutmönster).

Någon dokumentation av vad som i detalj skedde vid 1890–91 års restaurering finns inte i vare sig kyrkoarkivet eller samtida tidningspress, men äldre foton ger vid handen att arbetena i huvudsak genomfördes enligt det uppgjorda programmet. Ritning till ombyggnad av tornet godkändes av Överintendentensämbetet i mars 1890 och ämbetets arkitekt, Fredrik Reinhold Ekberg⁹¹, utförde ritningar till predikstol och bänkinredning (fig 67–68). I ett kyrkorådsprotokoll från 1890 talas om att

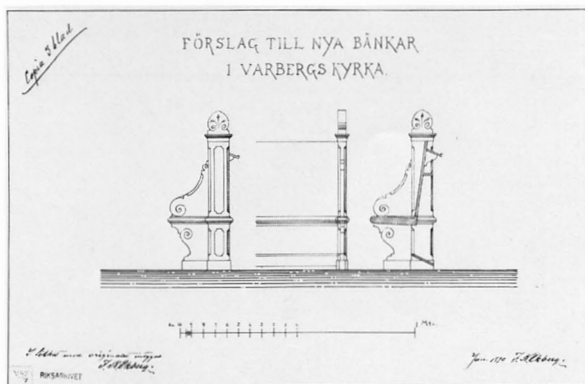
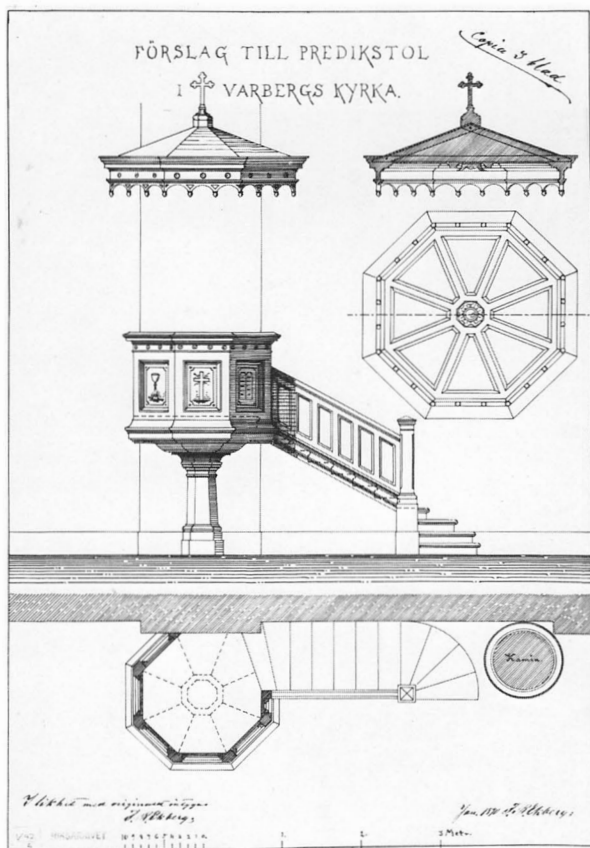

Fig 67. Förslag till nya bänkar av F R Ekberg. Restaureringsritning 1890. RA.

Proposal for new pews by F R Ekberg. Drawing made for a restoration in 1890.

Fig 68. Förslag till ny predikstol av F R Ekberg. Restaureringsritning 1890. RA.

Proposal for a new pulpit by F R Ekberg. Drawing made for a restoration in 1890.

avtal slutits med målaren B E Lundberg,⁹² avseende den dekoration av kyrkans interiör som fanns kvar till 1932 och hade komponerats av göteborgskonstnären Reinhold Callmander.⁹³ De schablonerade målningarnas utseende framgår av fig 69–71. Valvets övre del var indelat i rektangulära fält och i de nedre partierna fanns inramade fält med beslagsartad ornamentik, skriftband med bibelord samt olika kristna symboler – kors, vinranka, palmkvistar m m. De fem kraftiga ekbjälkar, som tidigare löpt tvärs över kyrkorummet i övergången mellan valvets nedre och övre parti, togs i enlighet med restaureringsprogrammet bort och ersattes med järnbalkar mellan inner- och yttertaket. Den »bättring» av altaret, som nämns i förslaget kom främst att bestå i anskaffandet av en ny, genombruten altarring. Ett viktigt tillägg till de planerade åtgärderna var insättandet av glasmålningar – utförda av Reinhold Callmander – i de fyra fönstren i koret. Målningarna kompletterades 1893 med enklare, målade fönster i långhuset. Om glasmålningarna se vidare nedan.

Elektrisk belysning installerades 1902. 1931–32 genomgick kyrkan en ny omfattande restaurering (fig 72) efter förslag av arkitekt Sigfrid Ericson,⁹⁴ Göteborg. Trasig puts i valvet och på gesimserna knackades ned och skadorna ilagades. De dörrpartier, som tidigare fanns mellan altaruppsatsen och korväggen och som utgjorde avskärmning för sakristian byggdes om. Korgolvet och trappstegen, som vid den föregående restaureringen gjorts om i cement, fick på nytt golv av gråbruna kalkstensplattor. På bänkgavlarna bortogs de palmformiga överstyckena och ett antal senare elektrifierade järnljusstakar som skänkts av församlingsbor vid 1890–91 års restaurering och monterats på varannan bänkgavel (fig 69–70). Väggarna, valvet och den fasta inredningen målades om i ljusa färger. Av schablonmålningarna bibehölls gesimsernas bårder och en bred bård i flätmönster närmast under den övre gesimsen. Valvhjässan fick dekoration i form av rosetter med olika kristna symboler. Målningsarbetena utfördes av konservator C O Svensson, Långedrag. I övrigt omfattade restaureringen utbyte av elledning och kompletteringar av belysningen i kyrkan. Samtliga ytterfönster byttes ut och de tre huvudingångarna fick nya ytterdörrar. Kyrkan återinvigdes den 24 november 1932.

1952 förelåg ett förslag till utsmyckning av kyrkans inre med målningar till vilka skisser utarbetats av konstnären Joel Mila. Förslaget kom aldrig till utförande. Skisserna förvaras nu i församlingshemmet.

1960 utbyttes de av Reinhold Callmander utförda korfönstren mot de nuvarande glasmålningarna av Jo-

Fig 69. Interiör mot öster före restaureringen 1932. Foto i fd K-byråns arkiv, ATA.

Interior looking east before the restoration of 1932.

Fig 70. Interiör mot väster före restaureringen 1932. Foto i fd K-byråns arkiv, ATA.

Interior looking west before the restoration of 1932.

Fig 71. Korets östvägg med dekorationsmålningar efter förlaga av Reinhold Callmänder. Vid sidan av altarpupp- satsen syns de dörrpartier som utgjorde avskärmning för sakristian och som togs bort vid restaureringen 1965–66. Foto före 1932 i fd K- byråns arkiv, ATA.

East wall of the chancel with ornamental painting after designs by Reinhold Callmänder. At the side of the reredos can be seen the door areas which formed a screen for the vestry, and which were removed at the restoration in 1965–66.

han Thomas Skovgaard (se s 72). 1961 tillkom den nu använda sakristian efter ritningar av arkitekterna Hans Henrik och Ingrid Uddenberg, Stockholm. I sakristians fönster insattes senare en glasmålning av Johan Thomas Skovgaard.

Kyrkans senaste restaurering ägde rum 1965–66 efter förslag av arkitekt Sture Langö, Halmstad och med Borås Byggproduktion AB som entreprenör. Arbetena omfattade såväl exteriör som interiör. Fasaderna må-

lades om och yttertaket sågs över. Fönstren, som tidigare bestod av ytterfönster i trä och innerfönster i järnkonstruktion, byttes ut (med undantag för korfönstren och västgavelns ovala fönster) mot nya fönster av ek. Invändigt genomfördes en fullständig ommålning av väggar, valv och inredning. Valvet kläddes före målningen över med säckväv för att undvika den dittills ständigt återkommande sprickbildningen i putsen. Skärmväggarna mellan altaret och korväggen, som bli-

Fig 72. Interiör mot öster efter restaureringen 1932. Foto i fd K-byråns arkiv, ATA.

Interior looking east after the restoration in 1932.

vit utan praktisk betydelse i och med uppförandet av den nya sakristian, togs bort. Altaret flyttades omkr en meter bakåt och en del av altarringen avlägsnades. Ny bänkinredning anskaffades. I samband med tillkomsten

Glasmålningar

De nuvarande glasmålningarna (fig 73) i korets fyra fönster invigdes första advent år 1960. Målningarna är komponerade av konstnären Johan Thomas Skovgaard, Köpenhamn och skildrar händelser ur Jesu liv. I fönstren framställs följande scener (fönstren räknade från norr till söder): 1. Jesu födelse, Jesus vid tolv års ålder i templet, Jesu dop. 2. Nattvarden, Getsemane, Korsfästelsen. 3. Gravläggningen, Uppståndelsen. 4. Jesus uppenbarar sig vid Tiberias sjö, Himmelsfärden. Målningarna är hållna i en relativt ljus färgskala där gult är genomgående bottenfärg och där i övrigt blått dominerar. Initiativet till anskaffandet togs 1953 av prostern Ernst Sjöblom, som bekostade skisser till glasmålningarna med medel som han erhållit som gåva vid sin avgång från tjänsten. Av de färdiga fönstren har nr 2 skänkts till minne av fabrikör Birger Svensson av

av ett nytt orgelverk ändrades orgelfasaden i enlighet med ett av orgelbyggare Olof Hammarberg upprättat förslag. Blå avlägsnades ett 1848–50 tillkommet öververk från fasaden. Bakom det nya orgelverket anordnades ett övningsrum för kören och i angränsande del av tornet inreddes kapprum. Den tidigare öppna trappan som ledde upp från tornets bottenvåning utbyttes mot en inbyggd trappa. Över bänkkvarteren och orgelläktaren placerades nya armaturer för att erhålla ändamålsenlig belysning. Ljuskrönorna i mittgången bibehölls men höjdes något.

1978 utfördes – som ovan nämnts – en utvändigt reparation av kyrkan. Taket, utom på tornet och sakristian, lades om med kopparplåt och fasaderna lagades och ommålades. Entreprenör för arbetena var Borås Byggproduktion AB.

Uppvärmning

Kyrkan saknade uppvärmningsmöjlighet till 1883 då fyra höga och smala järnkaminer inköptes från Varbergs Mekaniska Verkstad. Två av dessa placerades i koret och de övriga omedelbart väster om sidoingångarna. Kaminerna fick göra tjänst till 1927, då elektrisk uppvärmning efter ett av ASEA i Göteborg uppgjort program installerades. Denna värmeanläggning kompletterades och byttes delvis vid restaureringen 1965–66.

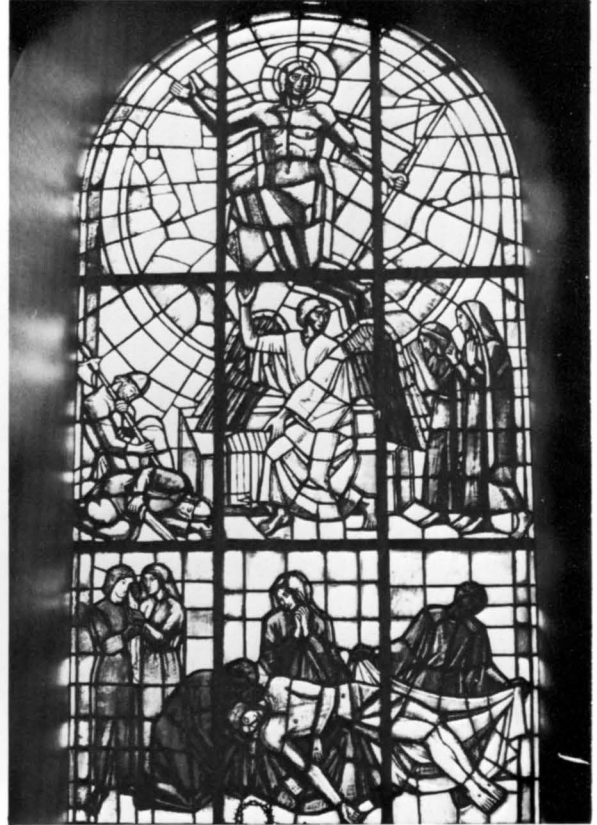
sönerna Mats-Ivar och Lennart Warborn, nr 3 till minne av Hilda Christina Fischerström av dottern Clara Fischerström-Larsson och de båda övriga fönstren bekostats av fonden för kyrkans förskönande samt gåvomedel från enskilda församlingsbor.

Korfönstrens nuvarande glasmålningar ersätter, som nämnts, tidigare, utförda av Reinhold Callmander och tillkomna i samband med restaureringen 1890–91. Fönstrens mittfält framställde de fyra evangelisterna, stående under bågställningar och med resp symbol. Mitt-

Fig 73. Glasmålningar i korets fyra fönster. Utförda av Johan Thomas Skovgaard och insatta år 1960. Foto 1978.

Stained glass in the four windows of the chancel. Executed by Johan Thomas Skovgaard and inserted in 1960.

fälten förvaras sedan 1960 i Varbergs museum. De är utförda i mörka färger och uppvisar åtskilliga skador i färgytan, vilket var en av orsakerna till att de byttes ut. De 1890–91 tillkomna fönstren inköptes för medel som skänkts av församlingsbor. 1893 bekostade disponent

Bernhard Hay⁹⁵ i Jönköping enklare, ornamentala glasmålningar till kyrkorummets övriga åtta fönster. Dessa, som var komponerade av Callmänder i anslutning till korfönstren, fanns kvar till restaureringen 1965–66.

Inredning och inventarier

Altaranordning

Altarbordet är av gråmålat trä med enkla rektangulära och kvadratiska fyllningar. Det tillkom vid restaureringen 1966 då altaret i samband med borttagandet av skärmväggarna mot gamla sakristian också flyttades bakåt omkr en meter. Höjd 96 cm, bredd 185 cm, djup 84 cm.

Den genombrutna altarringen tillkom vid restaureringen 1890–91. Den minskades något vid restaureringen 1966 genom att de bakersta, svängbara partierna borttogs. Altarringen har vitmålade balusterdockor. Sarg och knäfall är klädda med grönt ylle. Före 1890–91 års restaurering fanns en oval altarring med rektangulära fyllningar, vilket framgår av ett foto (fig 74) av koret, blomstersmycket inför Oscar II:s besök i samband med invigningen av västkustbanan den 19 september 1886.

Bakom altaret står en altaruppsats av trä, målad i grått och gulbeige med förgyllda ornament. Från en sockel reser sig en bågställning med på vardera sidan två joniska kolonner, som uppbär ett entablement med dekorativt listverk i form av äggstav, tandsnitt, palmettbård m.m. Entablementet kröns av en förgylld strålsol. Altaruppsatsen tillkom vid den reparation av kyrkan som ägde rum omkr 1816 och hade ritats av konduktören vid Överintendentsämbetet Axel Almfelt. Den bevarade ritningen (fig 75) är daterad den 28 juni 1814. På altaret, i altaruppsatsens bågöppning, stod fram till 1932 års restaurering ett träkors med en på korsstammen hängd förgylld törnekrona. Korset ersattes vid restaureringen 1932 med ett förgyllt, i trä skuret krucifix, utfört av konstnären J Björk, Göteborg. Kor-

Fig 74. Kyrkans kor, dekorerat inför Oscar II:s besök i samband med järnvägsinvigningen den 19 september 1886. Foto Mathilda Ranch, Varberg. Varbergs museums arkiv

The chancel of the church, decorated on the occasion of the visit of King Oscar II in conjunction with the opening of the railway on 19 september 1886.

Fig 75. "Ritning till ny Altarbyggnad för Wahrbergs Stads kyrka i Halmstads Län." Signerad av Axel Almfelt 1814. RA.

"Drawing for a new Altar for Varberg Town church in the County of Halmstad." Signed by Axel Almfelt, 1814.

set skänktes av Varbergs församlingsdiakonisk sykkrets. Krucifixets höjd 180 cm. Altaruppsatsens höjd exkl strålsol 470 cm, bredd 290 cm.

Äldre altartavla

På altaruppsatsens baksida hänger en på duk målad altartavla, skänkt 1716 till Carolikyrkan. Tavlan (fig 76) har nedtill inskriften: »Till Gudz ähro och Warbergs Kyrkias / Prydnat är thenna Tafla om Gudz Rijkens hemblig/heter, aff L Dahlberg P. et P. in Warb: / upprättat och förährat A^o 1716.» Målningen är utförd i huvudsakligen blå och bruna toner. På mittpartiet ses en stor, hjärtformig sköld med Kristus på korset. På korsarmarna står kalk och oblatask; ned från korsarmarna hänger vågskålar. Vid korsets fot en kyrka med en uppslagen bok med bibelcitat på väggen. Nedanför kyrkan två korslagda nycklar och under dessa bibelcitat. Runt om det ovanstående finns 29 i varandra gripande cirklar med bibliska emblem och bibelcitat. I vardera av tavlans nedre hörn står ett palats, som vänder gaveln åt betraktaren och visar långsidan perspektiviskt i stark förkortning. Utanför det vänstra av dem

sitter en skrifflärd och utanför det högra en ung man vid ett bord med penningpåsar. Vid gavlarna står höga kolonner, som kröns av mänskliga figurer: till vänster en riddare som bär en fana med bibelcitat, till höger en kvinna med fana med citat.

Tavlan avslutas uppåt med ett smalare parti, på vilket ses en oval inskriftsbård och innanför denna en gloria med Jehova i hebreiska bokstäver. Vid övergången till tavlans nedre, bredare parti och delvis utanför ovalen står den uppståndne Kristus med kors och segerfana. Den ovan citerade inskriften, enligt vilken tavlan skänkts 1716 av prosten Lars Dahlberg,⁹⁶ står på ett brett band i tavlans underkant, mellan palatsen. Vem som utfört målningen är obekant. Inskriftens upplysning om att tavlan »upprättats» av prosten Dahlberg innebär att han förmodligen anvisat de symboliska motiven till tavlan men knappast att han själv målat den. Att den en tid användes som altartavla också i Var-

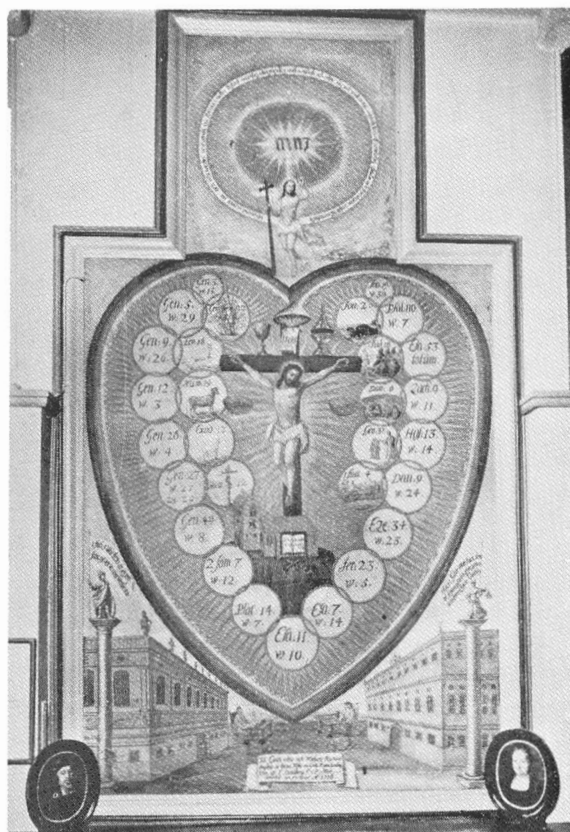

Fig 76. Altartavla, skänkt 1716 till Carolikyrkan av prosten Lars Dahlberg. Foto ur T Kärrdahl, Varbergs kyrka och församling genom tiderna.

Altarpiece, donated in 1716 to Charles Church by Dean Lars Dahlberg.

bergs nuvarande kyrka framgår av uppgifter hos bla Billingdahl.⁹⁷ Tavlans mått utan ram: höjd 220 cm, bredd 152 cm.

Predikstol

Predikstol (fig 77) av gråmålat trä med listverk och övrig dekorativ utsmyckning i vitt och guld. Korgen är bruten i sex sidor och står på en profilerad, åttkantig pelare. Fem av sidorna har fyllningar på vilka i trä skulpterade kristna symboler är fästade. Från vänster ses: ankare och eklöv; duva, palmkvistar, kors och svärd; kalk och palmkvistar; kors och törnros; lagens tavlor och palmkvistar. Rak trappa med enkla fyllningar på barriären. Ljudtaket är brutet i sju sidor. Det kantas av listverk och av en nedhängande rundbågsfris. Överst ett kors.

Predikstolen är placerad på kyrkorummets norra vägg. Den uppsattes i samband med restaureringen 1890–91 och var, som nämnts, ritad av arkitekten vid Överintendentsämbetet F R Ekberg.

Äldre predikstol

I Varbergs museum förvaras större delen av den predikstol (fig 66) som föregick kyrkans nuvarande. Predikstolen har firsidigt bruten korg, målad i grå nyanser och med förgylld ornamentik i form av en strålsol och lagens tavlor samt under detta en meanderbård. Nedåt avslutas korgen av en kraftig bladknopp. Det tillhörande ljudtaket kantas av ornamentala förgyllda lister. Predikstolen tillkom, som nämnts, samtidigt med att kyrkan 1816 fick en ny altaruppsats och hade liksom denna ritats av konduktören vid Överintendentsämbetet Axel Almfelt.

Bänkinredning

Nuvarande öppna bänkinredning tillkom vid kyrkans restaurering 1965–66 och omfattar 26 bänkar på vardera sidan om mittgången. Dessutom finns bänkar utmed kyrkorummets norra och södra väggar samt på läktaren 13 bänkar, liknande de övriga. Läktaren är delvis möblerad med lösa stolar av naturfärgad bok; ett antal sådana står också utmed korets väggar. Bänkinredningen är i övrigt målad i ljusgrått. Bänkgavlarna är rektangulära med en enkel fyllning. Gavlarnas höjd 90 cm, bredd 41 cm.

Den bänkinredning som ersattes vid restaureringen 1965–66 hade tillkommit 1890–91 och ritats av F R Ekberg. Utseendet framgår av fig 67. Bänkgavlarnas palmettformade överstycken, senare försedda med

ljusstakar, togs – som ovan nämnts – bort vid restaureringen 1931–32.

En bänk från 1890–91 års bänkinredning togs till vara vid restaureringen 1965–66 och förvaras nu i Varbergs museum. Före 1890 fanns att döma av fotot från 1886 (fig 74) slutna bänkkvarter på ömse sidor om mittgången och dessutom längs norra och södra väggarna. Dessa bänkar härrörde säkerligen från kyrkans byggnadstid. Arrangemanget beskrivs av Billingdahl:⁹⁸ »Bänkraderne äro 4 i 8 afdelningar, innehållande på sidolinierne hvarje bänk 3 och på mellanlinierne 7 personer. På ömse sidor om stora eller torndörren äro inbygda, så kallade churbänkar.»

Orgelläktare

Läktaren (fig 63) uppfördes senast i samband med tillkomsten av kyrkans första orgel omkr år 1790. Den vilar på åtta fyrkantiga pelare och vid norra resp södra väggarna på tre pilastrar. Enkelt bröstvärn med horisontella, profilerade lister och rektangulära fyllningar. Pelare och bröstvärn är målade i grå nyanser med inslag av tegelrött på listverket.

Läktaren förstorades och fick sitt nuvarande utseende vid restaureringen 1890–91. Ny målning tillkom 1965–66. Till läktaren leder trappor i kyrkorummets sydvästra och nordvästra hörn.

Orgel

Kyrkan tycks ha stått utan orgelverk från byggnadstiden och omkr tjugo år framåt. 1788 undertecknades ett kontrakt mellan församlingen och orgelbyggaren Johan Everhardt då i Skara om förfärdigande av ett nytt orgelverk med nio stämmor i manualen och lika många i pedalen.⁹⁹ Orgeln bör ha byggts i början av 1790-talet, vilket framgår av att två ritningar till fasaden är daterade 1792 (fig 78). De är utförda av Överintendentsämbetet, sannolikt av Olof Tempelman, och visar en fasad med tre tureller, den mellersta något upphöjd, och fyra plana pipfält, av vilka de inre avslutas rakt, de yttre med en nedåtsvängd överkontur. Dekoren är klassicistisk med flampat på de yttre turellerna, palmer och rosengirlanger kring de yttre sidofälten, en skulpturgrupp med två putti på ett moln under mitturellen och emblem med musikinstrument och noter inom cirkelrunda fält på vardera sidan om skulpturgruppen.

Fasaden är alltså bevarad (fig 63), men i ombyggt skick och med en betydligt sparsammare utsmyckning. Således är de mellersta pipfälten nu smalare med rundbågig avslutning. Förändringen gjordes troligen vid en total ombyggnad av orgeln 1848–50. Vid samma tillfälle påbyggdes ett öververk med två plana pipfält över en

Fig 77. Predikstol, ritad av F R Ekberg och uppsatt vid kyrkans restaurering 1890–91. På väggen bakom predikstolen en bildvävnad: "I begynnelsen skapade Gud . . .", utförd 1966 av Elsa Lillieroth. Foto G Hildebrand 1979.

Pulpit, designed by F R Ekberg and installed at the restoration in 1890–91. On the wall behind is a woven picture: "In the beginning God created . . .", made in 1966 by Elsa Lillieroth.

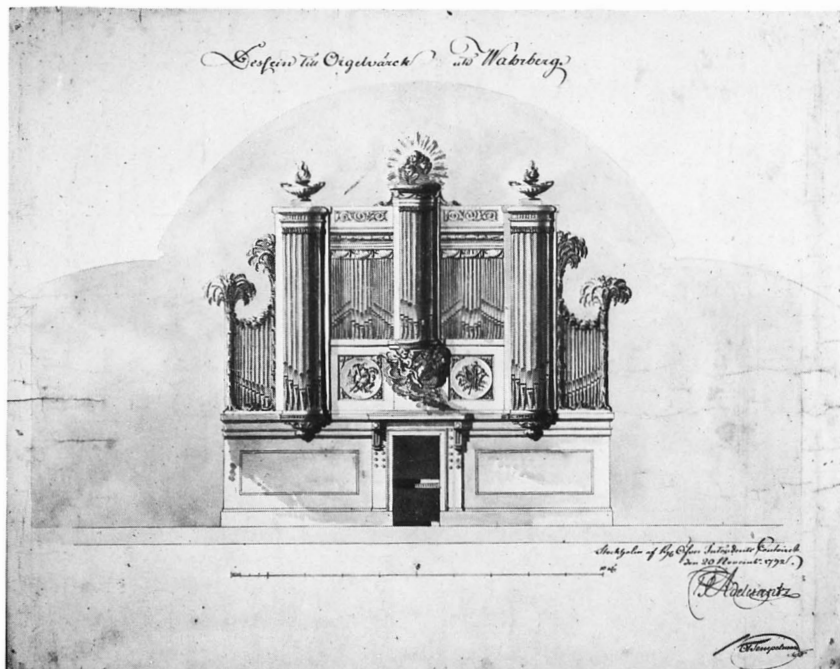

Fig 78. "Dessein till Orgelvärick uti Wahrberg." Ritning, daterad 1792 i Nationalmuseum. Signerad av Olof Tempelman.

"Design for an Organ at Wahrberg." Drawing, dated 1792, in the National Museum. Signed by Olof Tempelman.

slät sockel. Öververket togs bort 1966 men sockeln bevarades som en skärm. Vidare har de yttre sidofälten, som ursprungligen var placerade på samma nivå som de yttre turellerna, höjts vid en ombyggnad 1924. De nuvarande fasadpiporna insattes i samband med det nuvarande orgelverkets tillkomst 1966. Då höjdes fasaden också ca 60 cm. – Av ritningens rika dekor återfinns endast de båda flamfaten, en tistelblomma under mitturellen och två akantusbårder över mellanfälten. Turellerna avslutas upptill med skulpterade draperier, som torde vara ursprungliga. Över mitturellen en förgylld strålsol, troligen från 1850 års ombyggnad. Fasaden är målad i grått och ljusgrönt med förgyllda ornament.

Redan 1811 var Everhardts orgel så bristfällig att en iståndsättning var nödvändig om den skulle kunna nyttjas. Reparationen skedde samma år och utfördes av orgelbyggare Strömblad.¹⁰⁰ 1848 var verket åter i så pass dåligt skick att orgelbyggaren J N Söderling¹⁰¹ i Göteborg efter besiktning ansåg en ytterligare reparation vara omöjlig och istället erbjöd sig att utföra en fullständig ombyggnad av orgeln. Församlingen skrev kontrakt med Söderling i december 1848 och ställde tre rum i det s k Bruniuska huset vid torget till disposition för bygget. Den nya orgeln blev färdig sommaren 1850. Manualen och pedalen hade, liksom tidigare, vardera

nio stämmor. Från Everhardtorgeln återanvändes orgelhus och fasad, som dock försågs med nya pipor, delar av väderlådorna och en del träpipor. Helt nybyggt var ett öververk med fem stämmor (fig 79). Av besiktningsprotokollet framgår att Söderling ansågs ha uppfyllt kontraktets bestämmelser till församlingens fulla belåtenhet.¹⁰²

1865 genomgick orgeln en omfattande reparation, utförd av den danska firman Marcussen & Søn.¹⁰³ Vid en besiktning 1919 befanns ett stort antal trädetaljer i orgeln vara angripna av mask och verket i sin helhet i ett sådant skick att en nybyggnad vore att föredra framför ett försök till reparation. Församlingen beslöt med anledning av detta att låta bygga en ny orgel och antog ett anbud från orgelfirman A Magnusson, Göteborg,¹⁰⁴ på ett pneumatiskt orgelverk med 36 stämmor, fördelade på tre manualer och pedal. Detta stod färdigt våren 1924. Den gamla fasaden bibehölls men blev icke ljudande. Ungefär hälften av pipmaterialet (11 stämmor helt, 2 delvis) från den söderlingska orgeln återanvändes. Kyrkans nuvarande orgel stod färdig 1966 sedan kyrkorådet 1960 tagit beslut om anskaffande av ett nytt, helmekaniskt orgelverk. Verket är byggt av firma Olof Hammarberg, Göteborg¹⁰⁵ och har 36 stämmor, fördelade på huvudverk (11 stämmor), bröstverk (6), svällverk (9) samt pedal (10). Orgeln är försedd med

Fig 79. Orgelfasadens utseende före ombyggnaden 1966. Öververket hade tillkommit vid en ombyggnad 1848–50. Foto i fd K-byråns arkiv, ATA.

The appearance of the organ front before it was rebuilt in 1966. The head was added at a rebuilding in 1848–50.

slejflådor och har sedvanliga koppel. I samband med ombyggnaden avlägsnades öververkets orgelhus och fasad. Samtliga fasadpipor utom de i yttre fälten byttes mot nya av delvis annorlunda utformning och gruppering. Fem stämmor i pedalverket härrör från den tidigare orgeln.¹⁰⁶

Kororgel i ljus ek med fyra stämmor. Inköpt 1970 genom firma Olof Hammarberg och tillverkad av W N de Jongh, Lisse, Holland. Levererad 1971.

Cembalo

Cembalo av märket Sperrhake. Instrumentet är försett med 8'-stämma, 4'-stämma samt delat lutkoppel. Skänkt 1966 av enskilda.

Nummertavlor

1. Två större nummertavlor uppsatta på korets vägg mellan fönstren i norr resp söder. Rektangulära med svart sifferfält och profilerad ram i guld och grått. På ramen ett skulpterat och förgyllt överstycke med lyra, harpa och akantusblad. Höjd 155 cm. 1830 fanns enligt inv »2ne Ziffertaflor med ziffror», möjligen de nämnda men knappast samma nummertavlor som beskrivs av Billingdahl år 1815: »Siffertaflorne på ömse sidor om altaret äro 1745 skänkta af Rådmm. Pet. Ernst Tinckel

och Jac. Lagerbom. På den ena står öfverst 'Anno 1745' och på den norra, bakom hvilken fins ett litet, men icke brukadt sifferskåp, likaledes öfverst: 'P.E.T.' . Hit höra 5 à 6 omgångar stora och väl gjorde messingssiffror.»¹⁰⁷ – 2. Två st på norra resp södra långhusväggen något öster om sidogången. Utformning liknande de i koret men något mindre och med enklare överstycke. Höjd 150 cm. – 3. Fyra st liknande ovanstående, men utan överstycke. Uppsatta på och under läktaren på norra resp södra väggen. Höjd 130 cm.

Dopredskap

Dopfunten (fig 80) av snidad, målad och förgylld ek. Sjusidig cuppa och fot. På fotens sluttande partier beslagsornament och ovanför dessa bevingade kerubhuden. Efter ett kort lodrätt mellanstycke övergår foten med en tandsnittslist i den höga och klockformiga cuppan med en manlig eller kvinnlig herm i vart och ett av de sju hörnen (fig 81). Under hermerna finns lejonmasker och mellan hermerna girlanger. De sju hermerna uppbär cuppanns övre, lodräta sarg med i hörnen groteska maskaroner och på sidorna den målade inskriften: »Låter barnen / komma till / mig och förme/ ner them icke / ty sådana hörer / Guds rike till / Matth. 19: 14.» Högst upp två förgyllda ornamentala lister. Dopfundens höjd 95 cm, cuppanns diam 85 cm.

Dopfunten kan dateras till 1600-talets förra del och är förmodligen identisk med den dopfunt som tillverkades av Sven Snickare år 1619 för den nybyggda kyrkan på Platsarna. En mycket snarlik dopfunt finns i den inte så långt från Varberg belägna Sibbarps kyrka och måste antas ha samme tillverkare. Sibbarpsfunten är försedd med en snidad baldakin, påminnande om ett predikstolstak. En liknande baldakin har säkert också funnits i Varberg.¹⁰⁸ Varbergsfuntens ursprungliga bemålning är efter flera renoveringar i stort sett försvunnen. Färgspår i brunt och gråblått är alltjämt synliga. Förgyllningen och den målade inskriften är i nuvarande skick inte original men en inskrift med samma lydelse fanns enligt Bexell på cuppan i början av 1800-talet.¹⁰⁹ Funten är numera uppställd på korets norra sida. Den konserverades senast vid restaureringen 1965–66. Dopfunten hade enligt samtida tidningsuppgifter uppmärksamats av Reinhold Callmänder i samband med restaureringen 1890–91 och av denne tagits till Göteborg för undersökning och kostnadsförslag för renovering.¹¹⁰ Något anbud kom dock aldrig in och ärendet föll i glömska. 1903 meddelade Callmänder församlingen att dopfundens renovering nu var färdig och att han begärde 350 kronor för sitt arbete. Callmänders agerande väckte åtskillig irritation i kyrkorådet, men

Fig 80. Dopfund av trä, 1600-talets början. Troligen samma dopfund som den som tillverkades 1619 av Sven Snickare för den nybyggda kyrkan i Varberg på Platsarna. Foto G Hildebrand 1979.

Wooden baptismal font. Probably the one made in 1619 by Sven the Carpenter for the church at Varberg in Platsarna.

summan betalades till slut och dopfunten återbördades till kyrkan.

Dopfat (fig 82) av koppar, avsett för och troligen samtida med 1600-talsfunten. Driven dekor i form av lagerbårder och i botten en krönt, kvinnlig figur vars underkropp löper ut i två fjälliga fiskstjärtar. Diam 53 cm.

Dopfund av vit marmor skänkt 1901 som ersättning för 1600-talsfunten av ingenjör Hugo Gerlach. En tillhörande dopskål av silver skänktes av hustrun, Anna Gerlach. Funten som är utförd i tidstypisk stil står numera i skadat skick i församlingshemmet.

Dopskål av silver. Halvsfärisk med smalt brätte. På brättet inskrift ur Sv ps 186: 3. I botten en ingraverad stjärna. Tillverkad av Cesons Guldvaru AB i Göteborg och inköpt för medel skänkta av en anonym givare vid prosten Gunnar Svenungssons avskedspredikan 30/9 1962. Diam 32 cm.

Dopskål av nysilver. Åttkantig med inskrift ur Mark

Fig 81. Manlig herm. Detalj av dopfundens cuppa. Foto 1978.

Male herm. Detail from the bowl of the font.

Fig 82. Dopfat av koppar, tillhörande dopfunten, fig 80. Foto i ATA.

Copper baptismal dish, belonging to the font in figure 80.

Fig 83. Kalk av förgyllt silver, tillverkad på 1520-talet för Johannes Döparens kapell i Nyborg på Fyn. Sannolikt skänkt till Varberg på 1570-talet av dåvarande danske kungen, Frederik II. Foto G Hildebrand 1979.

Silver-gilt chalice, made during the 1520's for John the Baptist's chapel in the church at Nyborg on the island of Fyn in Denmark. Probably presented to Varberg in the 1570's by Frederik II, the then King of Denmark.

10: 14. Enligt stämpel tillverkad av C A Kjernås, Göteborg. Omkr 1900. Diam 30 cm.

Nattvardskärl

Kalk av förgyllt silver (fig 83–85).¹¹¹ Foten är driven i åtta kilbågsformade pass och har en sarg med genombruten fris av sick-sackställda spetsovala lobber med tudelat inre fält och mellan loberna tresidiga genombrutningar. Över och under frisen en smal hålkäl. Längst ned en plan fotskiva. Skaftet är utfört i två åttkantigt brutna led med graverad dekor i samma mönster som förekommer i genombrutet arbete på fotens sarg. Skaftleden inramas av lister med rundad profil och vid övergången till foten finns ett åttkantigt

brätte med flackt pyramidformig stigning på både över- och undersidan. Skaftet har en åttkantig nod, formad av en ring i bergkristall med åttkantig slipning och sidorna snett fasade upp- och nedtill. Nodens ovan- och undersida är inklädda med förgyllda silverskivor med filigranmönster i form av bårdverk med sexpass inom rundlar samt av granulering (fig 84). Vid övergången mot cuppan finns åtta i kilbågar klippta flikar som holk.

Foten är på ett av passen dekorerad med en fastnitad, gjuten Kristusbild. På fotskivans undersida finns graverat: »Warbers Kyrkas Kalk Wäger 38 lod», samt en äldre inskrift (fig 85), som med förkortningarna upplösta har lydelsen: »frater Christiernus laurentij con-

Fig 84. Detalj av kalken, fig 83. Skaftets nod med dekor i filigranmönster. Foto N Lagergren 1966 i ATA.

Detail of the chalice in figure 83. The filigree decorated knot.

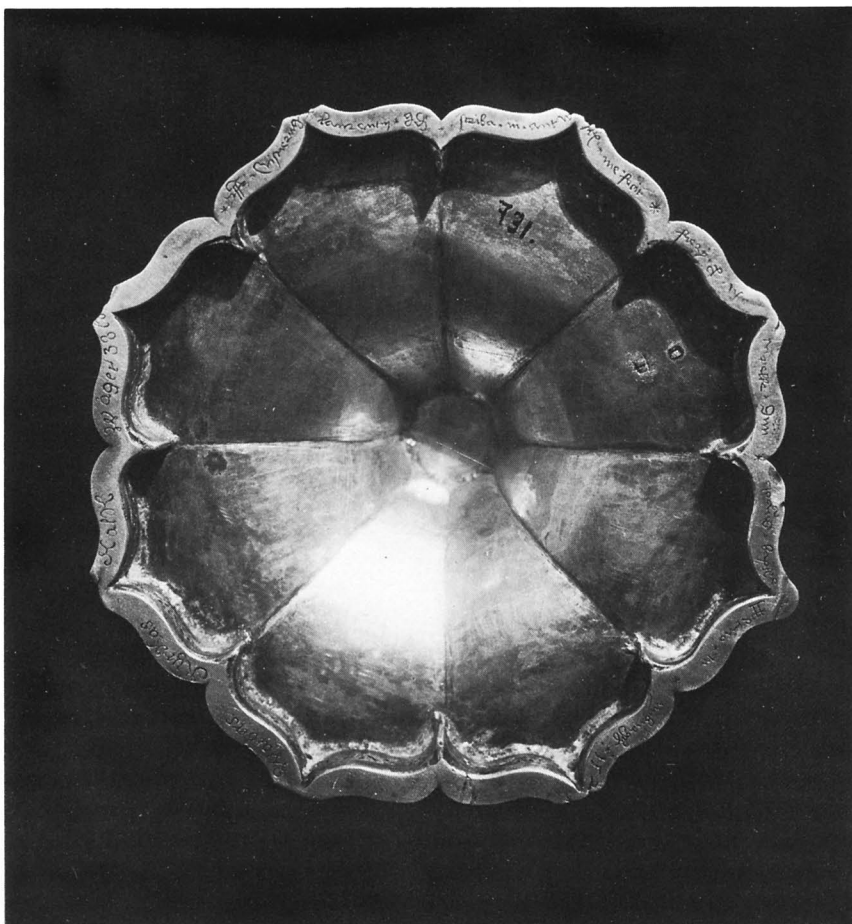

Fig 85. Detalj av kalken, fig 83. Undersidan med inskrift enligt vilken kalken utförts på uppdrag av broder Christiern, Laurentii skrivare i Antvorskovs kloster, för att brukas i Johannes Döparens kapell i kyrkan i Nyborg år 152- (årtalets sista siffra har gått förlorad). Foto i ATA.

Detail of the chalice in figure 83. The underside with an inscription according to which the chalice was made for Friar Christiern, St Lawrence's scribe in Antvorskov Monastery, to be used in John the Baptist's chapel in Nyborg Church in 152- (the last numeral in the date is obliterated).

Fig 86. Kalk från Antvorskovs kloster, nu i Nationalmuseet, Köpenhamn. Daterad 1533. Säkerligen utförd av samme guldsmed som tillverkat kalken, fig 83. Foto Nationalmuseet, Köpenhamn.

Chalice from Antvorskov Monastery, dated 1533, now in the National Museum, Copenhagen, Undoubtedly executed by the goldsmith who made the chalice in figure 83.

dam scriba in antw . . . me fecit fieri pro vsu capelle divi Joannis baptiste perpetus In nyburgh 152 . . . » Sju av fotskivans åtta uddar är avbrutna och därvid har också sista siffran i årtalet gått förlorad. Kalken är sålunda utförd på uppdrag av broder Christiern, Laurentii skrivare i Antvorskovs kloster för att brukas i Johannes Döparens kapell i kyrkan i Nyborg 152-. Kalkens höjd 19 cm, cuppens diameter 11 cm, fotens diameter 15 cm. – Tillhörande paten av förgyllt silver. Slät frånsatt ett graverat, likarmat kors inom cirkel på brättet. På undersidan senare inskrift: »Warbergs Kyrkas Paten Wäger 12 lod.» Diam 15,5 cm.

Antvorskovs kloster nära Slagelse på Själland var grundat 1164 av Valdemar den store och var mycket rikt och ansett innan det 1560 indrogs till Kronan. Nyborg är beläget på Fyn och det har tidigare antagits att kalken tagits som krigsbyte vid svenskarnas ockupation av ön 1658. Troligare är emellertid att den kommit till Varberg redan vid tiden närmast efter danskarnas återerövring av Varbergs slott år 1569.¹¹² Den danske kungen, Frederik II, kvitterade 1568 på Frede-

riksborg Slot en kista innehållande det »møntede oc umøntede Guld og Sølv, som fandtes i Andvorskouf Kloster». Sannolikt har kungen skänkt kalken till det av kriget svårt utarmade Varberg, kanske genom förmedling av den 1572 tillträdde slottsherren Anders Bing, som i annat sammanhang uppträder som donator till Ny Varbergs kyrka (se s 91). Kalkens ursprungliga nod, som kanske varit skadad eller burit någon icke önskvärd dekor (tex bokstäverna i Marias namn) har förmodligen i detta sammanhang utbytts mot den nuvarande och samtidigt har brättet mellan skaft och fot kommit till.

I Nationalmuseet i Köpenhamn förvaras – som nämnts ovan, s 40 – en nattvardskalk (fig 86) från Antvorskovs kloster, daterad 1533, som är en direkt pendang till varbergskalken och sannolikt utförts av samme guldsmed. Denna kalk har en nod av den senmedeltida typ med blommor och runda utsprång, som troligen från början också funnits på kalken från Nyborg i Varberg.

Kalk (fig 87) av förgyllt silver. Foten åttkantig med

Fig 87. Kalk av förgyllt silver. Foten genom inskrift daterad 1655, cuppan omgjord 1726. Foto Varbergs museum 1978.

Silver-gilt chalice. According to an inscription, the foot dates from 1655, while the bowl was remodelled in 1726.

Fig 88. Vinkanna av förgyllt silver, tillverkad 1725 av Johan Wallman i Varberg. Foto 1978.

Silver-gilt flagon, made in 1725 by Johan Wallman in Varberg.

applicerat gjutet krucifix (fäst med skruvar). Fotens sarg har en punsad bård av små balusterliknande figurer omväxlande med tre parallella streck. På skaftet en nod med sex rombiska utsprång, vart och ett med en ingraverad bokstav, tillsammans bildande IHESVS. I övrigt har noden en gjuten och ciselerad dekor av blommor och rankor. Vid övergången mot fot resp cuppa har skaftet åttkantiga partier med graverade dekorativa bårder av intill varandra ställda andreskors. På cuppens undersida ett sexflikigt blad i sk cut-cardteknik. Cuppan – som är omgjord – är slät frånsett en graverad medaljong med lamm och segerfana inom en lagerkrans med rosor och kring det hela inskriften: »Ecce Agnus Dei, Qvi tollit Peccata mundi, miserere nobis.» Invid cuppens bräm står: »Med Probstén Dahlberg hahr Sig flere Guds Barn funnit, Som der till varit fahr, Jag till rätt Stoorlek hunnit. A° 1726.» Under foten står: »VARBIERS KIRKIS · 1655 VEYER 86 LOD.»

Höjd 24,5 cm, cuppens diam 13,5 cm, fotens diam 17 cm. Kalken saknar helt stämplrar. Cuppan är dock säkerligen utförd av guldsmeden Johan Wallman,¹¹³ som åren 1725 och 1726 tillverkade flera föremål åt församlingen. – Till kalken hör en paten av förgyllt silver med på mitten ett graverat, likarmat kors inom en cirkel. På brättets undersida står: »Hvadt Wänner Guds wed Kalcken giordt Hahr Jag i lijka måtto spordt. 1.7.2.6. Warbers Kyrkas Paten Wäger 17 3/4 lod.» Under boten stämplrar enligt vilka patenen tillverkats av Johan Wallman i Varberg år 1720. Diameter 18,5 cm.

Vinkanna (fig 88) av delvis förgyllt silver med driven och punsad dekor. Kannan är päronformad på rund fot. Fotens sarg har omväxlande konkava och konvexa bukter; översidan är slät med dekorativa bårder ytterst och innerst. Den yttre bården är sammansatt av små parallella åsar, den inre utgörs av intill varandra liggande spetsovaler, varannan omslutande en romb, var-

Fig 89. Vinkanna av nysilver, skänkt 1916. Foto Varbergs museum 1978.

Electroplate flagon, presented in 1916.

Fig 90. Oblatask av delvis förgyllt silver. Tillverkad av Baltzar Ekeström i Halmstad 1701, dekoren utförd av Johan Wallman i Varberg 1726. Foto Varbergs museum 1978.

Wafer box, parcel gilt. Made by Baltzar Ekeström in Halmstad in 1701, the ornamentation by Johan Wallman of Varberg in 1726.

annan en blomma. På bukens undersida spiralvriden godronnering och en sicksackbård, därövanför ett slätt parti och vid övergången till halsen samma av spets-ovaler sammansatta bård som på foten. Halsen har två smala sicksackbårder. Grepen är gjuten och försedd med yppig bladdekor; snåsen pryds av två graverade blad. Tumtryck i form av två uppåtstigande akantusblad. Locket har dekor i anslutning till foten och överst på mitten en stor blomma. Kannans dekorerade partier är förgyllda. Under foten inskriften: »Warbers Kyrkas Kanna Wäger 89 3/4 lod» samt stämplor enligt vilka kannan tillverkats av Johan Wallman år 1725. Total höjd 29,5 cm, fotens diam 13 cm.

Vinkanna (fig 89) av nysilver. Konisk med en utbuktning närmast den runda foten. På sidan graverat kors, bok och palmkvistar. Fot och lock har godronnering; locket kröns av ett kors. Vinkelformig grepe med repstavslänkande mittparti. Slät snås. Enligt inskrift på

sidan skänkt till Varbergs kyrka den 29/5 1916 av en tacksam församlingsmedlem. Höjd 43 cm.

Oblatask (fig 90) av delvis förgyllt silver i form av ett rektangulärt skrin på fyra kulfötter. Sidorna har rik, pressad dekor i sk Bérainstil mot förgylld, ciselerad botten. Locket är välvt, kantas av vriden godronnering och har följande inskrift ingraverad: »Ett bröd för Christi Hiord i mig förwarat blifwer, / Att ätha wed Gudz bord, tijt Siälehungren drifwer, / Af gåfwor Jag består, thet Probsten Dahlbergh brackt, / Gudz nådelöön hwar fåhr, som här tillgifwit macht / först giord i Halmstad 1700; sedan utzijrat och förgylt / i Warberg · 1.7.2.6. Warbers Kyrkas Ask Wäger 21 lod.» På oblataskens undersida finns stämplor enligt vilka den tillverkats av Baltzar Ekeström¹¹⁴ i Halmstad år 1701. Enligt Rosén inköptes asken till Varbergs kyrka för medel skänkta 1702 av Hans Ström och Clas Habicht.¹¹⁵ Dekoren har säkerligen utförts av Johan

Fig 91. Oblatask av nysilver, skänkt 1916. Foto Varbergs museum 1978.

Electroplate wafer box, presented in 1916.

Wallman i samband med hans övriga uppdrag för församlingen. Längd 13 cm, bredd 9 cm, höjd 8,5 cm.

Oblatask (fig 91) av nysilver, invändigt förgylld. Rund fot med godronnering, skål i tryckt päronform samt välvt lock med godronnering och krönande, gjutet kors. På skålens sida gravyr i form av korslagda palmkvistar samt kors och kalk, korslagda. Enligt stämpel tillverkad av firma C G Hallberg. Skänkt tillsammans med kalken av nysilver 1916. Höjd inkl korset 18 cm.

Sked av förgyllt silver. På skaftets baksida de ingravade initialerna ACL. Två otydliga stämplat. Enligt Rosén skänkt till oblatasken av silver av prostinnan Dahlberg. Prosten Eberhard Dahlberg (1726–51) var enligt Skarstedt gift med Anna Christina Lunnæa.⁶⁷ Längd 15 cm.

Sockenbudstyg: 1. Bestående av kalk, paten och oblatask av silver samt vinflaska av glas. Kalken med rund fot, skaft med förtjockning på mitten samt klockformig cuppa med förgyllt bräm. Ingen gravyr eller annan dekor. Patenen med förgyllt översida. Enligt stämplat tillverkade av Johan Sandberg i Varberg år 1813.¹¹⁷ Oblatasken rund med graverat blad på locket. Tillverkad 1966 av firma K G Markström, Uppsala. Även vinflaskan är nytillverkad. Kalkens höjd 15 cm,

patenens diam 7 cm. – 2. Av silver bestående av kalk, paten och vinflaska. Kalken har rund fot med utrymme för oblater, profilerad nod på skaftet samt klockformig cuppa med gravyr i form av kvistar, kors och bok. Slät paten med förgyllt översida. Vinflaskan päronformad. Enligt stämplat tillverkat av firma C G Hallberg år 1927. Kalkens höjd 12 cm, patenens diam 7,5 cm, vinflaskans höjd 5 cm. – 3. Bestående av kalk, paten och oblatask av silver samt vinflaska av glas. Kalken med konisk fot och halvsfärisk cuppa. Oblatask som i sockenbudstyg nr 2 men utan gravyr. Tillverkat av firma K G Markström (patenen 1950, kalken 1958, oblatasken 1967). Kalkens höjd 6 cm, patenens diam 6 cm. – 4. Bestående av kalk, paten och oblatask av silver samt vinflaska av glas. Utformning i anslutning till nr 3. Patenen med graverat kristusmonogram. Oblatasken med gravyr i form av kors och blad. Tillverkat av firma K G Markström (kalk och paten 1958, oblatasken 1966). Kalkens höjd 8 cm, patenens diam 8 cm.

Brudkrona

Brudkrona av förgyllt silver. Smal kronring med fem ståndare och mellanliggande partier i genombrutet arbete. Varje ståndare kröns av en ljusviolettt sten (rosakvarts) och i det genombrutna partiet mellan ståndarna finns gröna stenar (agat). Tillverkad 1934 av guldsmeden Gustav Albrektson i Varberg och skänkt samma år av fru Hedvig Benson till minne av maken, Charles Benson. Till kronan hör två nålar. Höjd 7,5 cm, kronringens diam 8 cm.

Ljusredskap

Ljuskronor av malm eller mässing: 1. I mittgången, närmast läktaren. Med sexton ljusarmar i två kransar och över dessa en krans med åtta prydnadsarmar (fig 92). Runda droppskålar. Som krönfigur en man, ridande på en svan. Kraftigt profilerad stam med otydlig inskrift på klotet: »ANNO 1635 DEN X OCTOBRIS HAFVER JÖRGEN JACOBSEN¹¹⁸ / DENNE CHRONE TIL WARBERGS KIRCHE FORAERIT.» Höjd 115 cm. – 2. Över läktaren. Med sexton ljusarmar i två kransar samt sexton prydnadsarmar, avslutade i blomkalkar (fig 93). Runda droppskålar. Som krönfigur en sol med ansikte. Profilerad stam med inskrift på klotet: »ANNO 1697 / ÄHR DENNA CRO/NA FÖRÄHRAT TILL / WARBERGS KYRKIAS / PRYDNAD AF HANS WEINBERGH.» Inskriften omges av ristade, korslagda palmkvistar. Höjd 105 cm. – 3. I sakristian. Åtta ljusarmar i en krans samt en krans med små volutformade prydnadsarmar. På ljusarmarna stilerade manshuvuden i profil. Runda droppskålar.

Fig 92. Ljuskrone (1), skänkt 1635 av Jörgen Jacobsen. Foto G Hildebrand 1979.

Chandelier (1), presented in 1635 by Jörgen Jacobsen.

Fig 93. Ljuskrone (2), skänkt 1697 av Hans Weinbergh. Foto G Hildebrand 1979.

Chandelier (2), presented in 1697 by Hans Weinbergh.

Fig 94. Ljuskrone (5), skänkt 1892 av disponenten vid Jönköpings tändsticksfabrik, Anders Bernhard Hay. Foto G Hildebrand 1979.

Chandelier (5), presented in 1892 by Anders Bernhard Hay, the manager of the Jönköping Match Factory.

Fig 95. Ljusplåt (1) från 1600-talet. Foto G Hildebrand 1979.
Sconce (1), dating from the seventeenth century.

Fig 96. Ljusplåt (5) från 1600-talet med dekor i form av genombrutet akantusbladverk. Foto G Hildebrand 1979.
Sconce (5), dating from the seventeenth century, with ornamentation in the form of pierced acanthus leaves.

Fig 97. Ljusplåt (3) med dekor i form av bl a manshuvuden i profil. Troligen 1600-talet. Foto G Hildebrand 1979.
Sconce (3), with ornamentation in the form of a man's head in profile. Probably seventeenth century.

Som krönfigur en dubbelörn. 1600-talet. Saknar inskrift men är enligt Rosén en gåva av skepparen Tönnes Pettersson.¹¹⁹ Höjd 58 cm. – 4. Med sexton ljusarmar i två kransar. Runda droppskålar. Profilerad stam med inskrift på klotet: »Förfärd. af J. Sandberg. Götheborg 1832.» Höjd 145 cm. Ej i bruk. Förvaras i tornet. – 5. Som mellersta krona i mittgången (fig 94). Med sexton ljusarmar för vardera två ljus i två kransar. Runda droppskålar. Tjugo prydnadsarmar med blomkalkar och kvinnofigurer i profil. Profilerad stam och stort klot med inskrift: »År 1892 / skänktes denna ljuskrona till Varberg kyrka / af Disponenten Anders Bernhard Hay, / född i Varberg 1835, död i Jönköping 1917.» Höjd 140 cm. – 6. I mittgången närmast koret. Två kransar med vardera tio ljusarmar. De undre ljusarmarna för vardera tre ljus, de övre för två. Tjugo prydnadsarmar i två kransar. Runda droppskålar. Profilerad stam med klot. Ingen inskrift. Tillverkad av firman Andersson & Lundgren, Malmö. Inköpt vid restaureringen 1932. Höjd 170 cm. – 7. Ljuskrona för sex elektriska lampor. Lampkupor av slipat glas. Lamporna placerade på en ring, som omger en profilerad stam med sex prydnadsarmar. Omkr 1900. Förvaras i tornet. Höjd 125 cm.

Ljusplåtar av mässing: 1. Två st i koret på vardera sidan om altaret. Åttkantiga med runda överstycken och med vardera två ljusarmar (fig 95). Driven dekor i form av dubbla bårder med blommor och druvklasar. På överstycket en hjärtformig buckla, omgiven av växtornament. Musselformade droppskålar. Mellan ljusarmarna en stor, dekorativ knopp med drivna ornament, liknande de på reflexionsplåten. – 1600-talet. Höjd med överstycke 125 cm. – 2. Två st på ömse sidor om nummertavlan på korets södra vägg. Reflexionsplåtar i upp och nedvänd trapetsform med på vardera en ljusarm. Driven dekor i form av blommor och frukter. Höjd 38 cm. – Troligen 1700-talet. – 3. På västra sidan om nummertavlan på korets norra vägg. Oval med en ljusarm (fig 97). Driven dekor av runda bucklor, blommor och manshuvuden i profil. Höjd 46 cm. – 1600-talet(?). – 4. På östra sidan om nummertavlan på korets norra vägg. Oval med en ljusarm. Driven dekor av blommor och frukter. På mitten konkav reflexionsplåt. Prickpunsad bakgrund. Höjd 36 cm. 1600-talet(?). – 5. Två st, en på vardera långhusväggen något väster om tvärgången. Ovala med en ljusarm (fig 96). Rektangulär, konkav reflexionsplåt, omgiven av genombrutet bladverk av kraftig akantus och överst en inflätad hjälm med krona. Överstycke i form av en plym för hjälmen. Höjd 73 cm. – 1600-talet.

Lampetter, 13 st för elektriskt ljus med vardera tre

Fig 98. Ljusstake (1) av silver med rik, senbarock dekor. Utförd 1725 av Johan Wallman i Varberg. Foto G Hildebrand 1979.

Silver candlestick (1), with rich, late baroque ornamentation. Made in 1725 by Johan Wallman in Varberg.

armar. Anskaffades vid restaureringen 1932 som belysning utmed kyrkans långväggar. Förvaras sedan de nedtogs vid den senaste restaureringen i tornet.

Ljusstakar: 1. Två st av silver (fig 98). Senbarock. Avrundat triangulär fot på tre kulfötter som hålles av fågelklor. Rikt profilerat skaft. Hela ljusstaken har en rik, pressad, driven och ciselerad banddekor med blad, blommor och frukter i s k Bérainstil. På foten finns på vardera ljusstaken tre inskriftskartuscher i form av ligande ovaler. Kartuscherna omsluter inskrifter på vers och skall läsas i följd. På den ena staken står: »Guds Wänner haa med flijt, alt Sölfret till os gefwit, / Att pryda Herrans bord, och lysa för hans hiord / Som Probsten Dahlbergs nijt, det alt bestält och drefwit. A°

Fig 99. Ljusstake (7) av malm. Enligt inskrift skänkt 1587 av Hans Kampen från Hildesheim. Foto Varbergs museum 1978.

Candlestick (7), bell metal, presented, according to an inscription, in 1587 by Hans Kampen from Hildesheim.

1725.» På den andra: »Sitt arbet Wallman Skänckt och med de förre sämjat / Att man wäll önska må, Gud Låte dem wäll gå / Som detta så betänckt och Christeligen främjat. A^o 1725.» Skaftets balusterformade mellanparti har på vardera staken tre små kartuscher av vilka två saknar inskrift. I den tredje står »Warbergs Kyrkias Liusastaka Wäger 86 3/4 lod» resp »Warbergs Kyrkas Liusastaka Wäger 87 1/2 lod». Skaftet har i övrigt bårder av samma slag som på de av Wallman tillverkade nattvardskärnen. Höjd 54 cm. – 2. Två st av silver. Moderna. Slätt skaft med avrundat kvadratisk genomskärning. Överst en oval skål som omsluter ljushållaren. Utförda av silversmeden Tore Eldh och skänkta av Beata Andersson år 1950. Höjd 26 cm. – 3. Två st av silver. Utförda av Tore Eldh. Utseende liknande föregående. Enligt inskrift gåva till Varbergs kyrkas sakristia 1961 av Hilda Engberg. Höjd 15 cm. – 4. Två st av

silver. Används i sakristians andaktsrum. Rund kupig fot och rakt, cylindriskt skaft. Komponerade av S Carlman och tillverkade år 1961 av firma C F Carlman, Stockholm. Gåva av onämnd givare 1961. Höjd 16 cm. – 5. Två st av silver. Utförda av Tore Eldh. Utseende liknande 2 och 3. Enligt inskrifter är den ena staken skänkt av Ruth och den andra av Gurli Andersson år 1961. Höjd 11,5 cm. – 6. Två st av nysilver. Imiterad rokoko. Enligt inskrifter skänkta 1944 av Josua och Sofia Meurling. Stakarna är också försedda med inskrifter enligt vilka de skänkts till Josua Meurling år 1900 av »vännerna som han nu lemnar». Höjd 32 cm. I tornet förvaras femarmade tillsatser till stakarna, som därigenom kan förvandlas till kandelabrar. – 7. Två st av malm (fig 99). Rund profilerad fot och rikt profilerat skaft. Renässans. Båda stakarna har på fotens översida följande mycket nötta inskrift: »H + K ANNO 1587 HEFT HANS KAMPEN VAN HILDENSEM DVSSE TVE LVCHTER THO WARBORCH IN DE KERCKEN IN DE EHR GADES GEVN.» Med ortsnamnet »Hildensem» avses säkerligen Hildesheim i Nieder-Sachsen. Höjd 40,5 cm. – 8. Två st av malm (fig 100). Kvadratisk fotplatta med

Fig 100. Ljusstake (8) av malm. 1600-talet. Foto Varbergs museum 1978.

Candlestick (8), bell metal, seventeenth century.

dekor av svarvade profiler samt rikt profilerat skaft. Stakarna står på fyra kulfötter. 1600-talet. Höjd 22 cm, fotplattan 15×15 cm. – 9. Av malm. Rund fot och spiralvridet, högt skaft. Under foten årtalet 1863. Höjd 64 cm. – 10. Två malmkandelabrar med vardera fyra armar. 1800-talet. Förvaras i tornet. Höjd 50 cm. – 11. Av malm. Trearmad. Modern. Används i sakristian. Höjd 55 cm. – 12. Två kandelabrar av bronserat järn med vardera fem armar. Imiterad régencestil. 1800-talet. Förvaras i tornet. Höjd 45 cm. – 13. Två kandelabrar av bronserat järn med vardera sju armar. Apterade för elektriskt ljus. 1800-talet. Förvaras i tornet. Höjd 70 cm. – 14. Sju st trearmade ljusstakar för elektriskt ljus. Förvaras i tornet. Höjd 75 cm. Var tidigare placerade på kyrkbänkarnas gavlar (se s 69).

Textilier

Antependier: 1. Av rött kläde med applicerat kors av blått och nu rosa siden med broderier i silke och metalltråd. Vid kortändarna applicerade band av blått siden med broderade rankor i silke och metalltråd. Nedtill frans. Omkr 1900. Höjd 90 cm, bredd 180 cm. – 2. Av svart kläde med reliefbroderier, utförda med huvudsakligen ljusst, nu gulrosa silke och röda silkesnoder. Motiv är IHS, omgivet av bladslingor. Nedtill frans. Omkr 1900. Höjd 95 cm, bredd ca 350 cm. – 3. Av oblekt linne med invävt mönster i sk HV-teknik i form av änglar i färgerna grönt, rödbrunt, brunt och gulbrunt.¹²⁰ I kanten en bård i samma färger. Troligen 1920-talet. Höjd 90 cm, bredd 360 cm. – 4. Av grönt mönstrat siden med på mitten ett kors, omgivet av vinranka och i övrigt små, strödda kors, allt broderat i olikfärgat silke. Utfört av frk Olivia Bernander och anskaffat vid kyrkans restaurering 1932. Höjd 90 cm, bredd 180 cm. – 5. Av violett linne med applikationsbroderi i vitt och svart mönstrat siden samt mångfärgat silke. Motiv är Kristus, välsignande och med kalk, stående under en bågställning (fig 101). Signerat Libraria 1945 BSP (=Berta Svensson Piehl). Höjd 92 cm, bredd 360 cm.

Mässhakar: 1. Av röd, småmönstrad silkesammet med granatäppeln inom spetsovaler (fig 102–103). Italien, 1500-talets senare hälft. På ryggsidan korsformig besättning med rika blomsterbroderier i upphöjt silverbroderi och paljetter på nu benvit sidenatlas, ursprungligen ett svärdsgehäng. 1600-talet. På ömse sidor om korset en vapensköld i metall med ingraverat namn, t v FRU ANNA PEDERS DATER, t h ANDERS BING TIL SMISTROP. På mässhakens framsida dekor av mönstrade silverband, 1700-talet. Spänne i filigransarbete. Längs kanterna silverfrans. Mässhaken har troligen erhållit sin nuvarande form under 1700-talet. Höjd 107 cm.

Fig 101. Kristus, välsignande och med kalk, stående under en bågställning. Detalj av antependium (5), komponerat av Berta Svensson Piehl och utfört av Libraria 1945. Foto 1978.

Christ, blessing and with a chalice, standing below an arch. Detail from antependium (5), composed by Berta Svensson Piehl and executed by Libraria in 1945.

Konserverad av Pietas 1946 då också det nuvarande fodret av blå linnelärfv insattes. Reparerad av Libraria 1960. – 2. Av slät, röd silkesammet (fig 104–105). På ryggstycket applicerat krucifix i reliefbroderi i silver och guld. Korsändarna avslutade med ornament. Under krucifixet en grön Golgata-kulle med döds-kalle och korslagda benknotor. På mässhakens framsida överst på varje sida om det igensydd sprundet guldbroderad, symmetriskt ordnad växtornamentik. Spänne i filigran, delvis förgyllt. På spännet initialerna BNS-OAD, sannolikt syftande på kyrkvärden Björn Nilsson¹²¹ och dennes hustru. Nilsson var kyrkvärd åren 1711–13. Längs mässhakens kanter samt mitt fram guldspets, ej ursprunglig, i sammeten märken efter en äldre spets. Runt halsringningen en avvikande guldspets. Nytt fodret av blå linnelärfv. Höjd 115 cm. – 3. Av svart

Fig 102. Mässhake (1) av röd silkesammet med dekor i silverbroderi och paljetter. 1500-talets senare del. Enligt påsydda vapensköldar av metall skänkt av slottsherren på Varberg Anders Bing (slottsherre 1572–89) och hans hustru Anne Pedersdatter Galt. Foto 1978.

Chasuble (1) of red silken velvet ornamented with silver embroidery and spangles, late sixteenth century. According to metal coats-of-arms sewn to the chasuble, donated by Anders Bing (commander of Varberg Castle 1572–89) and his wife, Anne Pedersdatter Galt.

sammet med silvergaloner (fig 106). På ryggsidan kors med strålsol och törnkrans och vid korsets fot korslagda kvistar – en palmkvist och en olivkvist. På framsidan strålsol med »Jehova» i hebreiska bokstäver. Mässhaken kantas av smala silvergaloner. Inköpt 1831 (inv). Höjd 105 cm. – 4. Två st av violett sammet med guldgaloner och reliefbroderier i guld. På ryggsidan kors med IHS, omgivet av blomrankor. Framsidan har en bred bård med lamm, kors, bok, de sju inseglen samt blomrankor. Från 1904 (inv). Höjd 115 cm. – 5. Två st av vitt siden med flerfärgade broderier i ull, silke och metall. Ryggsidan har kors och strålsol, framsidan enbart strålsol. Mässhaken kantas av en bred bård med

likarmade kors och hjärtan omväxlande. Tillverkade av Agda Österberg, Varnhem och skänkta 1944 av Varbergs församlingsdiakoni samt Varbergs kyrkliga ungdomskrets. Höjd 110 cm. – 6. Två st av grönt ylle. På ryggsidan kors av applicerade band med invävda metalltrådar och med broderi i flerfärgat silke. I korsmitten »IHS», broderat på en platta av guldbrokad. Tillverkade av Libraria. Den ena mässhaken skänkt 1945 av läkaren Erik Uddenberg och hans maka; den andra inköpt senare av församlingen. Höjd 120 cm. – 7. Två st av blått ylle med invävt kors i brunt och violett samt broderi i grå nyanser och guld. Mässhakarna är komponerade av konstnärinnan Elsa Lil-

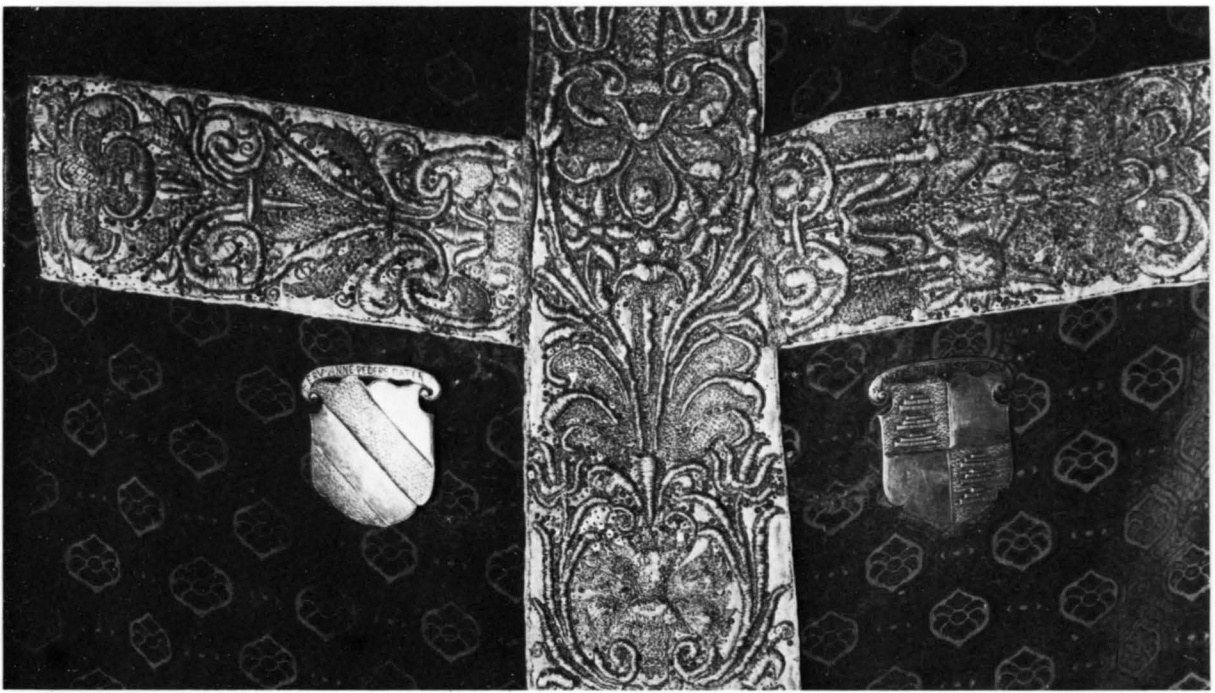

Fig 103. Detalj av mässshaken, fig 102. Ryggsidans kors med silverbroderier och de båda påsydda vapensköldarna av metall. Foto 1978.

Detail from the chasuble in figure 102. Orphrey on back with silver embroidery and the metal coats-of-arms.

Fig 104. Mässshake (2) av röd silkesammet med applicerat krucifix i reliefbroderi och symmetriskt ordnad, guldbroderad växtornamentik. Troligen skänkt på 1710-talet av kyrkvärden Björn Nilsson och hans hustru. Foto i ATA.

Chasuble (2), red silken velvet with applied crucifix in relief embroidery with plant ornament. Probably donated during the 1710's by Churchwarden Björn Nilsson and his wife.

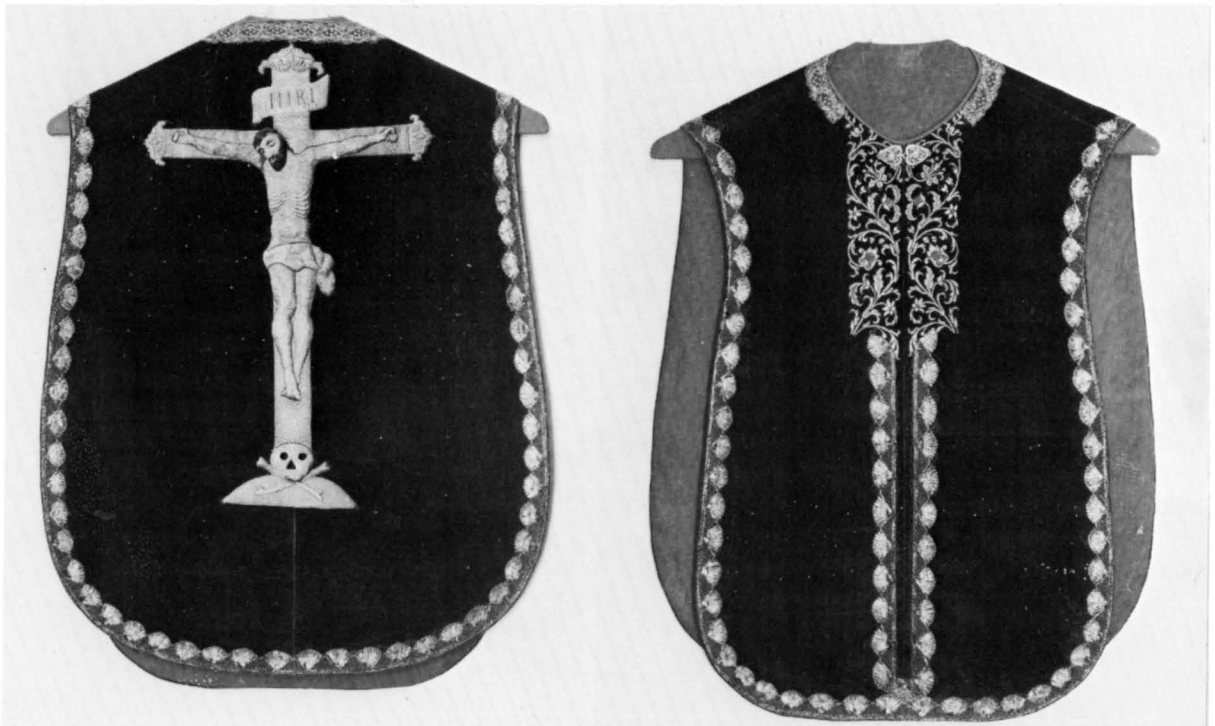

Fig 105. Detalj av mässhaken, fig 104. Framstyckets broderade växtornamentik samt spänne i filigran. Foto 1978.

Detail from the chasuble in figure 104. Embroidered plant ornament on the front and morse in filigree work.

lierothe, Varberg och skänktes 1965 av anonyma. Höjd 115 cm. – 8. Två st av rött ylle med broderi i blekrött ylle och guldtråd. Motiv (på ryggsidan) är ett kors med kristusmonogram. Utförda på ateljé Tre Bäcker, Varnhem och inköpta år 1970. Höjd 110 cm.

För de nyare av mässhakarna finns tillhörande stola.

Predikstolskläden: 1. Av rött kläde med broderad inskrift: »Salige äro de som höra Guds ord och gömma det.» I kanten band, samma som på antependium nr 1. Nedtill frans. Omkr 1900. Höjd 85 cm, bredd 58 cm. – 2. Av svart kläde med broderat kors i ljus orange silke. Nedtill frans. Utformning i anslutning till antependium nr 2. Omkr 1900. Höjd 83 cm, bredd 58 cm. – 3. Av gråvitt linne med invävt mönster i brunt och grönt. Motiv är kors och duva. 1900-talets början. Höjd 83 cm, bredd 58 cm. – 4. Av grönt granatäpplemönstrat siden med broderad, basunblåsande ängel i silke i flera

färger. Frans i flerfärgat silke. Anskaffat vid restaureringen 1932 och utfört av fru Augusta Ahlgren. Höjd 70 cm, bredd 62 cm. – 5. Av violett ylle med broderier i flerfärgat silke och guldtråd: oljelampa, kors, kristusmonogram samt inskriften »Låt tronens lampa brinna klar / och vaka bed och redo var». Sign KP (= Kerstin Persson). Utfört av ateljé Agda Österberg, Varnhem 1961. Höjd 72 cm, bredd 60 cm. – 6. Av vitt ylle med vävt mönster i grått, gråblått och beige: stiliserad krona, kors och geometriska motiv. Komponerat av Elsa Lillieroth, Varberg. Anskaffat 1967. Höjd 75 cm, bredd 58 cm.

Bildvävnad på väggen bakom predikstolen (fig 77). Vävd av ylle i huvudsakligen blått, beige och grått. Tema enligt inskrift: I begynnelsen skapade Gud . . . 1 Mos 1:1–10. Främst geometriska motiv. Utförd av Elsa Lillieroth, Varberg år 1966. Höjd 212 cm, bredd

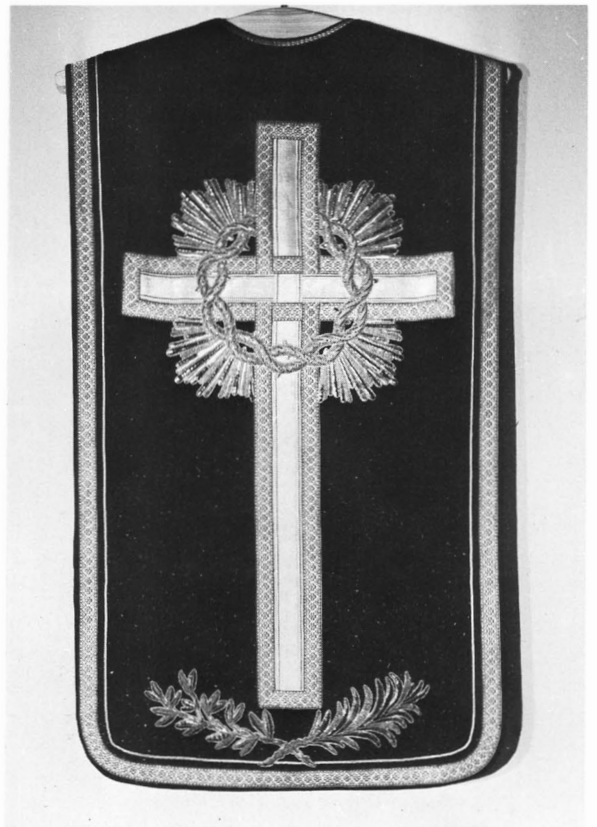

Fig 106. Mässhake (3) av svart sammet med silvergaloner. Inköpt 1831. Foto 1978.

Chasuble (3), black velvet with silver lace. Purchased in 1831.

131 cm. Vävnaden ersätter en tidigare väggprydnad av grönbrun granatäpplemönstrad sammet, kantad med guldband, vilken hade anskaffats till restaureringen 1932 och utförts av fru Augusta Ahlgren, Varberg. Höjd 198 cm, bredd 130 cm. Förvaras nu i sakristian.

Håvar: 1. Av röd sammet med mörknade silvergaloner, broderade blommotiv i flerfärgat silke samt broderad inskrift: BA · IB ANNO 1743. Gul silketofs. Ursprungligen rött skinnfoder. Skaft saknas. Inskrift och galoner från 1743, det övriga sannolikt äldre. Höjd 27 cm. – 2. Två st av röd sammet med mörknade metallband samt frans och tofs av mörknad guldtråd (den ena håven saknar tofs). Foder av sämskskinn. Skaftolk av mässing. Slätt, brunmålat träskaft, avslutat i en mäsingsknopp. Höjd med tofs 26,5 cm, längd 225 cm. Sannolikt 1700-talet och troligen de håvar som skänktes 1755 av rådmannen Peter Hierton och hans maka (se vidare s 100). Förvaras i Varbergs museum. – 3. Sex st av grön sammet med guldfrens, guldband och guldtofs. Svartmålade, släta träskaft. Tillverkade och skänkta av församlingssyster Maria Andersson 1932. Höjd med tofs 25 cm, längd 145 cm.

Kalkkläden: 1. Av tarlatan med korsstygnbroderi i flera färger (fig 107). På mitten Kristus, klädd i rött och blått, vid ett bord med bröd och vin. En bård i violett med lyror i hörnen omger scenen. I kanten frans av vita silkesnodder. Vitt sidenfoder med årtal 1841. Mått 60×60 cm. Ett ursprungligt fodral av

Fig 107. Kalkkläde med korsstygnbroderi, daterat 1841. Foto G Hildebrand 1979.

Chalice veil in cross-stitch embroidery, dated 1841.

kartong, klätt med marmorerat papper, finns bevarat. – 2. Av svart sammet med reliefbroderi i silver. På mitten törnkrans, i hörnen vinranka och druvor resp palmblad och sädesax. Svart sidenfoder med årtal 1862. Mått: 85×85 cm.

Orientalisk matta, tidigare använd som kormatta och inköpt för medel skänkt av prosten Ernst Sjöblom vid dennes avgång från tjänsten 1953. Mattan är av persiskt ursprung och har på mitten ett rutmönster med olika motiv i rutorna (blommor, träd, geometriska figurer m m). Längs sidorna en bred bård. Dominerande färg är rosa. Mått 365×205 cm.

Kormatta i röllakan, delad i tre sektioner. Geometriskt mönster i blått, grått och rött. De tre delarna täcker tillsammans hela utrymmet framför altarringen och ansluter till korrtrappans form. Mattorna är utförda av textilkonstnärinnan Christina Westman vid Göteborgs vävkammare och anskaffades 1968 för donationsmedel samt fonden för kyrkans förskönande.

Tavlor

Oljemålning (fig 108) på duk med en framställning av flykten till Egypten. Rosén meddelar i sin beskrivning av Carolikyrkan¹²² att »I Choret på södra kanten afmålas Christi bortflykt in åt Egypten, med hvilket Mästerstycke, förre Rector Scholä, Joh. Grimberg hedrat sig och Choret tillika. Påfundet är ifrån Kopparstickerskan Anna Sibylla Kraus, och af följande innehåll. Maria rider på en åsna, en Ängel håller i betsletygeln, en annan bär en fakla, Maria sitter til häst, eller rättare på Åsnan, som en Amazoninna: Joseph stöder med ena handen sin kärestas rygg, och med den andra sig sjelf. Huruledes? Jo, Han brukar sin timmerxyxa til käpp under resan. Det förstår sig, at Barnet ligger i Mariä sköt; men ovist, om tre Änglar hålla en himmel öfver dess hufvud.» Formuleringen gör det sannolikt att Grimberg, som levde åren 1699–1742, egenhändigt utfört den osignerade målningen efter en förlaga av den i Augsburg verksamma kopparstickerskan Johanna Sibylla Küsel, gift Kraus (1650–1717). Tavlan hänger nu på södra väggen, något öster om läktaren. Mått (utan ram): 200×135 cm.

Oljemålning (fig 109) på duk föreställande Kristus på korset. Tavlan är utförd i mycket mörka färger och beskrivs av Rosén som »en alfvarsam målning, i hvilken Christus på Korset injagar, under påstående för-mörkelse, en vördsam förskräckelse». ¹²² Signerad under korset: H. S. Sommar Pinxit 1741. ¹²³ Enligt obero-kräftad uppgift kopia efter en målning av van Dyck. Hänger på södra väggen, mitt emot predikstolen. Mått: 235×130 cm.

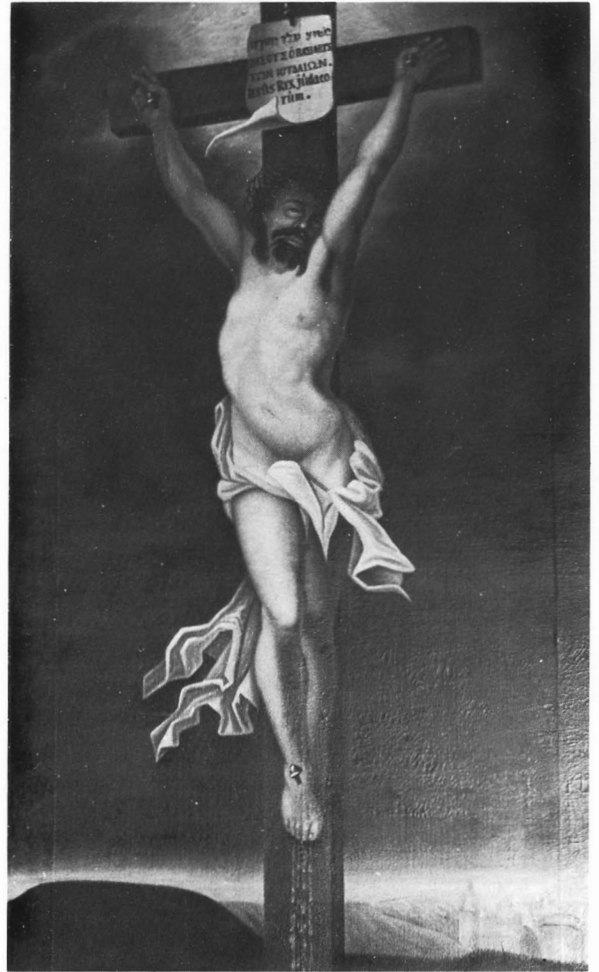

Fig 108. Ovan t.v. Flykten till Egypten. Oljemålning efter ett kopparstick av Johanna Sibilla Küsel (1650–1717). Målningen skänkt och troligen utförd av rector scholae Johan Grimberg (1699–1742). Foto 1978.

Top left. The Flight into Egypt. Oil-painting after a copper engraving by Johanna Sibilla Küsel (1650–1717). The painting was presented and probably executed by Rector Scholae Johan Grimberg (1699–1742).

Fig 109. Ovan t.h. Kristus på korset. Oljemålning, signerad 1741 av Hindric Sebastian Sommar. Foto 1978.

Top right. Christ Crucified. Oil-painting, signed 1741, by Hindric Sebastian Sommar.

Fig 110. T.v. Kristus svepes. Oljemålning från omkr 1700. Skänkt till Carolikyrkan av rådmannen Emanuel Bagge. Foto 1978.

Left. Christ being wrapped for burial. Oil-painting dating from c 1700. Presented to Charles Church by Counsellor Emanuel Bagge.

Fig 111. Prosten Lars Dahlberg och hans hustru. Porträtten utförda 1716 av Johann Heinrich Wedekind och ursprungligen sammanhörande med den altartavla som skänktes av Dahlberg samma år. Foto 1978.

Dean Lars Dahlberg and his wife. Portrait painted in 1716 by Johann Heinrich Wedekind, and belonging originally to the Altarpiece donated by Dahlberg the same year.

Två mindre oljemålningar med framställningar av resp Kristus svepes (fig 110) och Uppståndelsen. Från tiden omkr 1700 och troligen kopierade efter någon mästare. Enkel kvalitet. Målningarna nämns i Roséns beskrivning av Carolikyrkan¹²² och uppges där vara skänkta av »Rådmannen, salige Emmanuel Bagge».¹²⁴ Uppsatta på norra väggen på ömse sidor om sakristingången. Mått: 115×85 cm resp 88×75 cm.

Två ovala porträtt (fig 111), utförda i oljemålning på plåt och framställande prosten Lars Dahlberg och hans maka. Porträtten hänger numera i sakristian men hörde tidigare samman med den ännu bevarade altartavla som Dahlberg skänkte till Carolikyrkan 1716. Porträttet av prosten är signerat i underkanten: Wedekind pinxit · 1716. Den i Reval utbildade porträttmålaren Johann Heinrich Wedekind, som sålunda utfört bilderna av prostparet, besökte på 1710-talet flera städer i Sydsverige innan han från omkr 1720 fick sin huvud-

sakliga verksamhet förlagd till S:t Petersburg. Porträtten är försedda med enkla ramar av svartmålat trä. Höjd utan ram 24 cm, med ram 31 cm.

Trärelief efter Leonardo da Vincis »Nattvarden». Utförd och skänkt 1939 av Einar Kihlberg, Varberg. Uppsatt på kyrkorummets västra vägg. Mått: 72×41 cm.

I tornets övervåningar hänger ett större antal inramade reproduktioner, porträtt, kungörelser o dyl.

Möbler

Högt och smalt skåp av omålad furu avsett för prästkappor o dyl. Dörren har två fyllningar; mellan dessa står inristat: PETR WALLANDER 1763. Skåpet står nu i tornets tredje övervåning. Höjd 250 cm, bredd 50 cm.

Två enkla skåp av gråmålad furu, sannolikt från 1800-talets förra del. I tornets andra övervåning. Höjd 153 resp 122 cm.

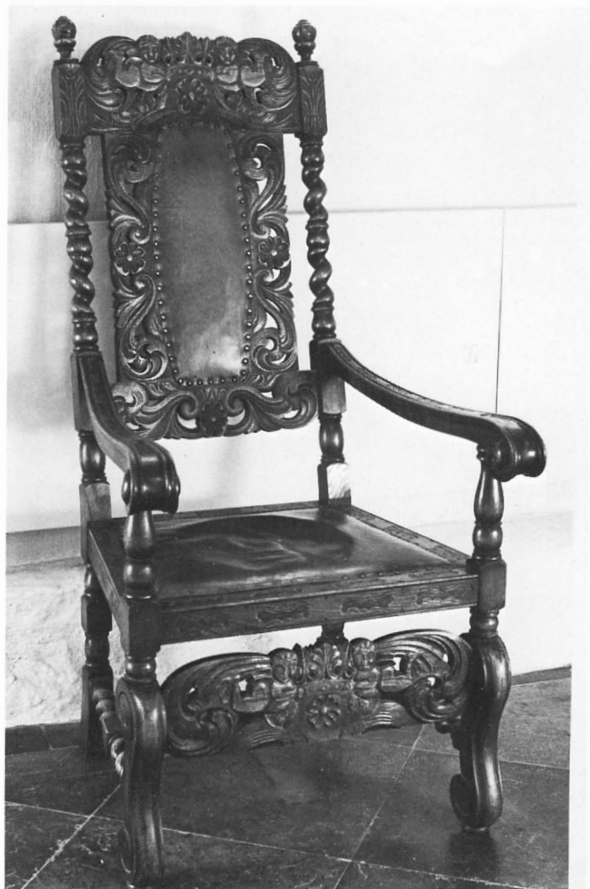

Fig 112. Fåtölj av ek, signerad Eugen Höglunds 1932. Foto G Hildebrand 1979.

Oak armchair, signed Eugen Höglunds, 1932.

Tre gråmålade stolar från gamla sakristian. Av furu med genombrutet ryggstöd och stoppad sits. 1800-talet. Höjd 88 cm. I tornets andra övervåning.

Fåtölj av ek (fig 112) i imiterad barockstil med skinnklädsel och rika sniderier i form av blommor, putti m m. Under sitsen står: »Eugen Höglunds Bildhuggare 1932 Vetlanda Verkstad». I koret vid norra väggen. Höjd 135 cm.

Gravstenar

1. Av gråbrun kalksten med mycket nött och till större delen oläslig inskrift över Anders Ehrenpohl¹²⁵ och hans maka. Stenen ligger i norra sidogången, mellan predikstolen och tvärgången. Mått: 178×120 cm. Inskriften återges av Billingdahl:¹²⁶ »Ehrenpolska / familjens Grafvärd. / Här hvilar / fordom / Kongl Kammarherren / Välborne / Herr Anders Ehrenpohl / til

Ottersjö / född d. 28 Novembris år 1690 / död d. 29 Septembris år 1764 / med / sin kära Husfru / Vålborna / Fru Ulrica Juliana / Ruthenschiöld / född d. 24 Julij år 1708 / död d. 29 Martij år 1784. / Af VIII då lefvande barn / IV söner och IV döttrar / lades denne sten den XIV Majj / M C C L XXXIV (d är på stenen utglömdt.).»

– 2. Av mörkgrå kalksten med inskrift: »WÅGMÄSTARREN / PAUL BRUNIUS / FÖDD ÅR 1709 / DÖD ÅR 1785 / DESS HUSTRU / AB.M. GRIMBERG / FÖDD ÅR 1717 / DÖD ÅR 1796 / DENNA STEN LAGD / AF ÄLSTA SONEN / RÅDMAN M. BRUNIUS.»¹²⁷ I södra sidogångens västra del. Mått: 178×118 cm. – 3. Av grå kalksten med inskrift: »Råd och Handelsmannen / Marcus Brunius / Född / d 26 Spt 1744 / Död / d 4 Febr 1813.» I södra sidogångens östra del. Mått 193×ca 145 cm. – 4. Av grå kalksten med nött och delvis oläslig inskrift (kompl efter Billingdahl): »I.H.S. / HÄR UNDER / RÅDMÄNNERNE / BÖR(GE) WESSMANS / OCH FR(IEDRICH WITTHOFFS) / MED DERAS K. MAKARS OCH BARNES / GRAF». I stenens hörn konkava urtag. Ligger i södra sidogången, strax väster om tvärgången. Mått: 171×91 cm. – 5. Av grå kalksten. Spår av bortnött inskrift. I mittgången, strax väster om läktaren. Mått: 176×118 cm. – 6. Av grå kalksten. Längs kanterna en bård med konkava urtag i hörnen. Märken efter lyftringar. Ingen inskrift. I mittgångens östra del. Mått: 210×155 cm.

Enligt Billingdahl fanns vid gravgranskning år 1786 53 gravställen i kyrkan.¹²⁸ Han återger också några inskrifter från gravstenar på kyrkogården.

Böcker

Karl XII:s kyrkobibel, 1703. Svart skinnband. På knäppena konungens namnchiffer. På pärmens insida antecknat att bandet renoverats 1888 av bokbindaren H L Colliander, Varberg.

Gustaf V:s kyrkobibel, 1917. Enligt anteckning på försättsbladet skänkt 1918 av Anna Vilhelmina Kleberg (1818–97) efterlevande barn till minne av 100-årsdagen av hennes födelse.

Faksimilutgåva av Gustav Vasas bibel, 1541. Enligt tillbundet, tryckt försättsblad skänkt till kyrkan 1941 av prästerskapet, kyrkorådet och kyrkofullmäktige med anledning av 400-årsminnet av utgivandet.

Diverse inventarier

Ljussax och tillhörande ställ, båda av silver (fig 113). Stället har trekantig fotplatta med små kulfötter i hörnen och utmed sidorna bårder i drivet, punsat och ciselerat arbete i utformning som ansluter till Johan Wallmans arbeten för kyrkan. Från fotplattan reser sig ett profilerat skaft som uppbär den rektangulära behåll-

laren för saxen. Behållarens över- och underkanter har smala bårder av parallella åsar och vid vardera smalsidan finns ett S-formigt grepp. Bredsidorna är försedda med ingraverade inskrifter. På ena sidan står: »Tilldrog sig i Probsten / Dahlbergs huus / d · 8 · Novemb: 1725 / Kyrkan Tillhörig och / Wäger 23¼ lod.» På den andra sidan: »Till Warberg Altar Skrud / Mig Twå Pastores gifwit, / hwarmed de ährt Gud / och sig i Marmor Skrefwit / Nils Bagge⁺ halft bestod, / Nils Hamarberg^v lijkså / Ty skall den heelt är god / Wällsigna bägge Twå. ⁺i Fagered ^vi Solberga.»¹²⁹ Saxen är dekorerad med parallella åsar samt försedd med ingraverad inskrift: »Warberg Kyrka tillhörig och Wäger 5¼ lod.» Under ställets fot stämplor: Varbergs stadsstämpel, Johan Wallmans mästarstämpel samt årsbokstaven I (= 1725). Saxens längd 15,5 cm, ställets höjd inkl greppen 19 cm.

Altarkors av silver och trä. Hög, avrundat firsidig fot i silver, träkors med silverklädd framsida och framställning av Kristi fem sår i form av röda stenar på respektive plats på korset. Används på altaret i sakristian och är enligt inskrift skänkt till denna år 1961 av kyrkvaktmästare Ivar Andersson med familj. Korset är komponerat av Tore Eldh och tillverkat vid Cesons Guldvaru AB i Göteborg. Höjd 32 cm.

Kollektbäcken av svartmålad kopparplåt. I botten står inristat: »1784 O E» (enligt Billingdahl = Ol. Elm-gren; ursprungligen skall tre likadana fat ha funnits). Diam 36 cm.

Kopia av Thorvaldsens Kristusbild. Tillverkad av porslin, sk parian. Skänkt 1909 av godsägarinnan Sophie Mühl. Står i sakristian. Höjd 50 cm.

Kyrktupp av järnplåt. Förmodligen från kyrkans byggnadstid och nedtagen i samband med tornombyggnaden 1890–91. Tuppen förvaras nu i Varbergs museum. Höjd 83 cm, bredd 104 cm.

Föremål i tornets tredje övervåning:

Två glaskaraffer med gravyr i form av kors, ankare samt gudsöga med strålsol. 1800-talet. Höjd med propp 37 cm.

Mullfat av kopparplåt. Slätt frånsett en inristning nära kanten: N.R.A.O. 1.7.3.7. (N R = Niclas Ram). Diam 30 cm.

Krucifix av gjutmetall. Försilvrat med svartmålat träkors. 1800-talets senare del. Höjd 50 cm.

Fem skulpterade träreliefer av omålad furu. Överensstämmar i stil med de skulpterade symbolerna på predikstolskorgens sidor och har uppenbarligen varit avsedda att placeras där men av någon anledning sorterats bort i samband med uppsättandet av predikstolen 1890–91. Relieferna föreställer: a. Lagens taylor, b.

Fig 113. Ljussax med ställ, båda av silver. Utförda av Johan Wallman i Varberg 1725. Foto 1978.

Silver candle snuffers and holder. Made by Johan Wallman of Varberg in 1725.

Bok, kors och svärd, c. Kors med svepduk och korslagda kvistar, d. Kalk med kalkduk, e. Ankare. Höjd ca 40 cm.

Försvunna inventarier

I J C Billingdahls anteckningar från 1815¹³⁰ nämns ett antal föremål i kyrkan som senare har kasserats eller förkommit. Bland dessa kan nämnas följande:

Votivskepp »som förr hängt framför Altaret uti den 4de, af smalare jernstänger sammanlänkade kädjan men nu förvaras bakom altaret». På skeppet stod »med utklipta bokstäfver och siffror af guldpaper P G F (eller E) 1.7.0.5».

Antependium av röd sammet »nederst på hvilket gifvarne Jacob Greve (köpm. i Hamburg) och Elisabeth Greve låtit utsy sina namn och vapen, hvarunder står Anno 1701». Antependiet nämns också i inv 1830. Det är uppenbarligen identiskt med det antependium som enligt Rosén¹³¹ utgjorde förhänge vid altaret i Caroli-kyrkan och hade Jacob och Elisabeth Grewes vapen »insydd». »I den förres står en Hercules med klubban, i den sednares 3 rosor eller blad omkring och uti 2 strålar, som göra en vinkel: Grewe var köpman i Hamburg. I Hamburgska Stats-Calenderne finner jag ännu

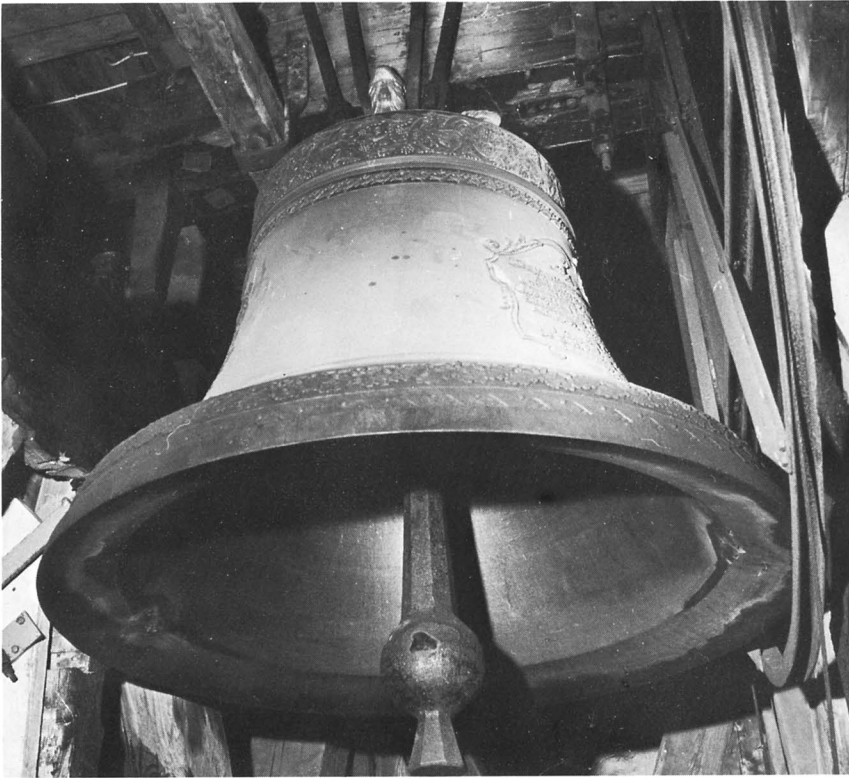

Fig 114. Storklockan, ursprungligen gjuten för Carolikirkan 1765, omgjuten 1772, 1888 och 1902. Foto 1978.

The great bell, cast originally for Charles Church in 1765, re-cast in 1772, 1888 and 1902.

en Peter och Christopher Grewe, tvifvelsutan af samma familje.» Under antependiet fanns enligt Billingdahl »vid altarets nedtagande d. 14 Aug. 1816 en annan, äfven af rödt sammet guldsömmad duk med denna underskrift: 'Mons Gildenstern 1621. Saare Ransö 1621.'»

Kalkkläde, »silfverbroderadt och siradt med silfverspetsar». På mitten var broderat Jehova i hebreiska bokstäver och därunder lästes initialerna M.B.L.B. (= Mätta B Liedberg). »Klädet af blått, är fordradt med hvitt tafs, 5 kvarter långt och lika bredt.»

Kalkkläde »af gult taft, broderadt och silfverbefransadt, på hvilket inom en af silke och silfvertrå sydd krans, under en krona synas orden: I.H.N. ANO 1702».

På »nya häfvarnes klockor» lästes: Petter Hierthonn Barbara Gammall 1755. Sannolikt gäller uppgiften samma håvar som nu förvaras i Varbergs museum, men som numera saknar klockor. Billingdahl nämner också två äldre håvar på vilka klockorna bar initialerna H.V.M.G. B.I.D.H. respektive M.V.D.T. L.I.D.H.

Ljusplåt, försilvrad med två ljusarmar. Fanns på predikstolen. Nederst på plåten lästes: »Johan Burchard Rasch 1747.»

Tornur

Det nuvarande elektriska tornurverket är tillverkat av AB Westerstrand & Söner, Töreboda och insattes i november 1972. Utrustningen består av huvudur, motorverk, slagväxel för kvartsslag och timplag, slaghammare samt fotocell för automatisk tändning och släckning av urtavloras belysning. För regelbundet återkommande ringning insattes samtidigt ett programmerbart kopplingsur.¹³²

Det mekaniska tornurverk som ersattes 1972 var tillverkat av firman F W Tornberg, Stockholm år 1908. Urverket står ännu kvar i tornets översta våning.

Kyrkan har av allt att döma från början varit försedd med tornur. 1811 var urtavlorna så förfallna att reparation var överhängande. 1823 beslöt man anskaffa nya urtavlor med målade eller, om det kunde ske till rimlig kostnad, förgyllda siffror. Att man valde det senare alternativet framgår av kyrkorådets protokoll 1833; detta år var det nämligen dags för omförgyllning av siffrorna samt ommålning av urtavlor. 1855 genomgick tornuret en omfattande reparation men var redan fem år senare i så förfallet skick att man beslöt att ett helt nytt borde anskaffas på stadens bekostnad eftersom »icke Kyrkan utan staden drager nyttan af Torn-

Fig 115. Lillklockan, omgjuten 1786 och 1905. Foto 1978.

The small bell, re-cast in 1786 and 1905.

uret». Det då anskaffade urverket bör ha gjort tjänst fram till 1908.

Klockor

I tornet hänger två klockor. Storklockan (fig 114) härstammar från Carolikyrkan men har omgjutits 1772, 1888 och 1902. Klockan har runt slagringen en bård av eklöv; runt halsen finns en bred bård av vinranka med i lövverket inflätade tuppar samt en smalare bård av törne. På kroppen finns på ena sidan en kartusch, krönt av ett gudsöga med flankerande änglar och omslutande följande verser: »SAMLAS NÄR DU HÖR MITT LJUD / TILL DIN HERDE SOM DIG FÖDER / LÄR I TRONE LYDA GUD / LÄR ATT ÄLSKA DINA BRÖDER. HÖR GUD ÄNNU SIN NÅD DIG BJUDER / SE TEMPLETS PORTAR ÖPPNA SIG / KANSKE HÄRNÄST DÅ KLOCKAN LJUDER / UPP-LÅTES GRAFVENS PORT FÖR DIG / DU GÅR EJ MER I HERRANS HUS / DITT RUM BEREDS I JORDENS GRUS.» På kroppens andra sida läses inom en kartusch, krönt av en medaljong med Oscar II i profil, följande: »DENNA WARBERGS FÖRSAMLINGS TEMPELKLOCKA / ÄR OMGJUTEN I WINBERG HALLAND 1772 / REMNADE VID RINGNING DEN 27 JANUARI 1888 / OMGJUTEN UNDER DECEMBER MÅNAD SAMMA ÅR AF ERIKSBERGS MEKA-

NISKA VERKSTAD VID GÖTEBORG, / ÅR 1902 OMGÖTS DENNA RINGKLOCKA AF FIRMAN JOH. A. BECKMAN & Co I STOCKHOLM / I KONUNG OSCAR II:S TRETTIONDE REGERINGSÅR / DR E. H. RODHE VAR BISKOP I GÖTEBORGS STIFT, A. ASKER / LANDSHÖFDING I HALLANDS LÄN OCH DR M. ULLMAN KYRKOHERDE I WARBERGS FÖRSAMLING.» Klockans höjd med krona 120 cm. Enligt Bexell hade Carolikyrkans storklocka, »hwartill Malm köptes af Halmstads söndriga klocka», uppsatts i tornet så sent som 1765, dvs två år före branden.¹³³ Enligt samma källa fick klockan vid omgjutningen 1772 följande inskription: »A:o MDCCLXXII mens Dec. Rege Gustavo III / Praet. Ol. W. Nackrey. Episc Er. Lamberg. / Pr. et P. Anund Hammar. / Cons. J.H. Sethelio. Oec. P.E. Tinkel. / Templi Insp. O. Liedberg. C.M. Rosenström / Magno igni liquefacta. Deo Reparata Benigno. / Samlas när du hör mit ljud. / Till din herde som dig föder. / Lär i trone lyda Gud. / Lär att älska dina Bröder. / Omnis lingua Deum canat unum. Tuque refusum / Aes urbis resona Numen et Orbis idem. / Carmina fudit Joh. Rosen, Th. Doct. et Lect. / Fusa in Winbergia. Soli Deo Gloria in excelsis.» (= År 1772 i december månad. Konung var Gustaf III. Landshövding Ol. W. Nackrey. Biskop Er. Lamberg.

Prost och pastor Anund Hammar. Borgmästare J. H. Sethelius. Rådman P. E. Tinkel. Kyrkovårdar P. Liedberg. C. M. Rosenström. Genom stor eldsvåda nedsmält. Genom Guds nåd återställd. — Skapelsen all prisar Gud. Du malm som gjutits ånyo, lovprisa högt med din klang, stadens och världarnas Gud! Verserna formade Joh. Rosén, teologie doktor och lektor. Gjuten i Vinberg. Åra vare Gud allena i höjden!)¹³⁴ Billingdahl uppger att klockan ankom till Varberg den 10 oktober 1765 och hade gjutits av klockgjutaren Anders Wetterholtz.¹³⁵

Lillklockan (fig 115), omgjuten 1786 och 1905, har runt halsen en vinlövs- och palmettbård, runt slagringen en bård av i rad ställda rosetter. På kroppens ena sida läses versen: »O MÄNSKA LÅT EJ KLOCKANS LJUD / FÅ STADNA FRUKTLÖST WID DITT ÖRA / MEN ÄFWEN HIERTAT KRAFTIGT RÖRA / TIL WÖRDSAM HOGKOMST AF DIN GUD.» Samma vers återges av Bexell.¹³⁶ På

kroppens motstående sida finns inom en kartusch följande långa inskrift: »UTI GUSTAF III:S SVERIGES GÖTHES OCH WENDES KONUNGS / XVI REGEMENTSÅR, DÅ GENERAL LIEUT. OCH COM. AF / K SVÄRDSORD. ST. KORS. FRIHERRE C. G. WRANGEL VAR LANDSHÖFDING, LEDAMOTEN AF SVENSKA ACADEMIEN DOCTOR / JOHAN WINGÅRD BISKOP, K. ORD. HOF PRED OCH PROSTEN / MAGISTER FR. BERGSTEN KYRKOHERDE, PET. ANT. PYHLSON / BORGMÄSTARE OCH CONSULN OCH HANDELSM. PET. GERH. LIEBERG KYRKOVÄRD ÄR DENNA KLOCKA PÅ WARBERGS FÖR/SAMLINGS KOSTNAD Å NYIO GUTEN I GÖTEBORG AF JONAS WETTERHOLTZ¹³⁷ UTI OCTOB. MÅN ÅR 1786. / DENNA KLOCKA ÄR OMGJUTEN I MAJ MÅNAD 1905 / AF JOH A BECKMAN & Co I STOCKHOLM FÖR ATT BRINGAS I SAMKLANG MED DEN STÖRRE / KLOCKAN SOM AF SAMMA FIRMA BLEV OMGJUTEN 1902.» Klockans höjd med krona 95 cm.

BRUNNSBERGSKYRKAN

Kyrkobyggnaden

Brunnsbergskyrkan (fig 117–119) i norra delen av Varberg invigdes den 14 november 1974 och utgör en småkyrka, kombinerad med lokaler för kyrklig förskoleverksamhet. Första initiativet till anläggningen togs 1958 då en kyrklig sykkrets bildades i Brunnsberg och en insamling av medel med sikte på ett framtida kyrkbygge igångsattes. 1960 inköpte Varbergs församlingsdiakoni en barack, som då var uppställd på Varbergs torg och hade utnyttjats som provisoriskt kontor för Sveriges Kreditbank. Byggnaden flyttades till Brunnsberg och kom under namnet »Brunnsbergshemmet» att användas för församlingens barn- och lekskoleverksamhet; dessutom inreddes en liten kyrksal. 1968 bildades Brunnsbergs småkyrkostiftelse med avsikt att nå ett snart förverkligande av en utbyggnad av Brunnsbergshemmet, men det stod inom kort klart att de på

frivillig väg insamlade medlen inte på lång tid skulle vara tillräckliga för att genomföra planerna. 1972 trädde Varbergs församling in med ekonomiskt bistånd och sedan ritningar till kyrka och inredning utarbetats av

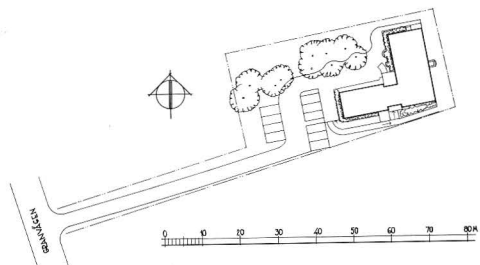

Fig 116. Brunnsbergs kyrka. Situationsplan 1 : 2 000.
Brunnsberg Church. General plan, scale 1 : 2 000.

Fig 117. Brunnsbergs kyrka från väster. Foto 1978.

*Brunnsberg Church
from west.*

Fig 118. Brunnsbergs kyrka från norr. Foto 1978.

*Brunnsberg Church
from north.*

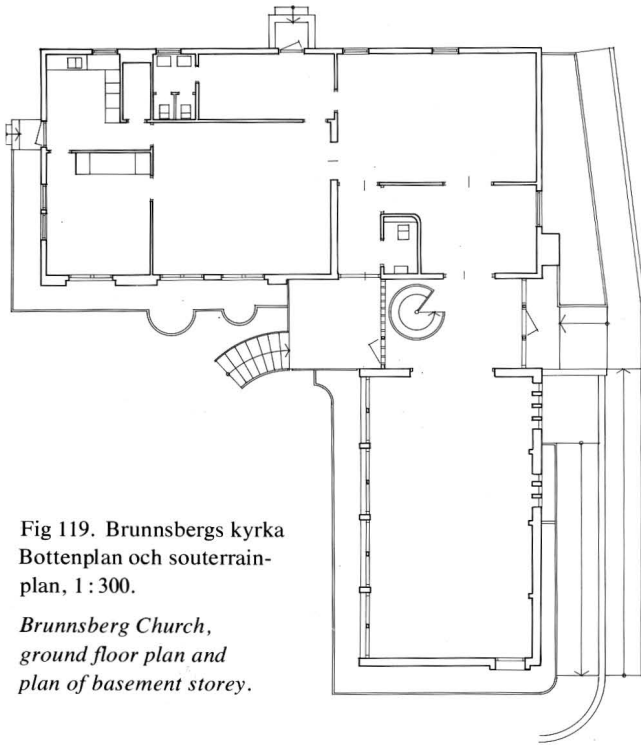

Fig 119. Brunnsbergs kyrka
Bottenplan och souterrain-
plan, 1 : 300.

*Brunnsberg Church,
ground floor plan and
plan of basement storey.*

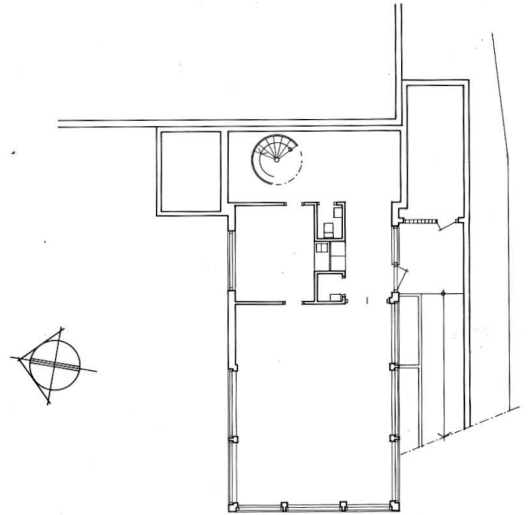

Fig 120. Brunnsbergs kyrka. Interiör mot väster. Foto 1978

Brunnsberg Church, interior looking west.

ark SAR Pelle Nilsson, Floda, kunde kyrkan uppföras. Anläggningens nytillkomna del är lagd i vinkel mot den äldre baracken och sammanbyggd med denna genom ett lågt entréparti. Kyrkan har rektangulär plan utan yttre kormarkering. Den är orienterad i öst-väst med altaret i väster. Väggarna är på kortsidorna och ena långsidan uppförda av brunt tegel medan den återstående långsidans vägg helt består av glas i ramverk av trä. Den glasade långsidan är avsevärt högre än den motstående och kyrkan får därigenom ett brant pulpetak. Under kyrkorummet finns en souterrainvåning där samlingsal, personalrum, kök m m finns inrymt.

Kyrkorummet (fig 120) har golv av rektangulära, grå kalkstensplattor och tak av naturfärgad furu. Inredningen består av altarbord, knäfall och predikstolspul-

pet i lackad furu, de båda sista i böjträkonstruktion. Vid södra väggen står en orgel med 4 stämmor, tillverkad i Holland och beställd genom orgelbyggare Olof Hammarberg, Göteborg. Rummet är i övrigt möblerat med lösa stolar i ljus ek och med flätad sits. Såväl rummets inredning som övriga inventarier har anskaffats för medel som insamlats genom sykkretsens och småkyrkostiftelsens verksamhet eller skänkts av enskilda. De sammanlagda kostnaderna för detta har uppgått till omkr 150 000 kronor medan de rena byggnadsarbetena, till en kostnad av omkr 1 000 000 kronor, har betalats av Varbergs församling. Anläggningens äldre del inrymmer nu förrum och kapprum för kyrkan, konfirmandsal samt utrymmen för förskoleverksamheten.

Inventarier

Altarkors av silver. Genombrutet arbete med bokstäverna INRI i korsmitten. Utfört av silversmeden Lena Mellander, Göteborg.

Dopskål av silver. Halvsfärisk med graverat kristusmonogram i botten. Skänkt till kyrkans invigning av Brunnsbergs kyrkliga sykkrets, vilket anges i inskrift. Dopskålen, som står på ett ställ av furu i böjträkonstruktion, är utformad av silversmeden Erik Löfman och levererad av firma K G Markström, Uppsala.

Kalk, paten och oblatask av silver. Enkla, raka former. Komponerade av Erik Löfman och tillverkade av firma K G Markström.

Lampett av silver på väggen invid dopskålen. Utförd av Lena Mellander. Anskaffad 1978.

Sex st ljusstakar av silver. Används på altaret. Enkel, rak form. Komponerade av Erik Löfman och tillverkade av firma K G Markström.

Mässhake av grått ylle med fyra lösa kragar i de olika liturgiska färgerna. Utförd av ateljé Tre Bäcker, Varnhem.

Två kollektståvar av grönt ylle. Korta, dubbla träskåft. Tillverkade vid ateljé Tre Bäcker.

Inramad skiss till altartavla för Tranemo kyrka, Göteborgs stift. Utförd av konstnären Einar Forseth år 1937. Tavlan, som framställer Den gode herden, skänktes i samband med kyrkans invigning av kontraktsprosten Martin Svedberg.

Noter

1. Uppgifterna i huvudsak hämtade ur *A Sandklef*, Varbergs historia. Varberg 1963.
2. Se *M Forsström och B Sundnér*, De arkeologiska undersökningarna i Ny Varberg 1964–65 och 1968 (i Varbergs museums årsbok 1973).
3. *T Kärrdahl*, Varbergs kyrka och församling genom tiderna. Varberg 1972, s 56 f.
4. *A Sandklef*, aa 1963, s 42 f.
5. *A Sandklef*, aa 1963, s 1.
6. *A Sandklef*, En gryta och en förmodad gjutarverkstad i 1300-talets Varberg (i Varbergs museums årsbok 1961).
7. *S P Bexell*, Hallands historia och beskrifning, del I, Göteborg 1817–1818, s 413 f.
8. Vigvattenskälen har tidigare omnämnts som cuppan till en dopfunt. *A Sandklef*, aa 1963, s 58.
9. Altare i vapenhuset förekommer tex i Frötuna och Färentuna kyrkor i Uppland. Se SvK Up II: 1, s 259 f och VI: 1, s 123 f.
10. Se tex *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, artikeln *Ossuarium*.
11. Enligt protokoll från Statens historiska museum 1938 i ATA.
12. Den inte så långt från Varberg belägna kyrkan i Stråvalla utgjordes av en rektangulär kyrka utan särskilt kor. Kyrkan dateras till 1200-talets slut med hjälp av den bevarade takstolen, träskulpturer och dopfunt från 1200-talets slut. Se *M Lindgren*, Stråvalla kyrka (SvK vol 180) Stockholm 1979.
13. Detta gäller exempelvis Helgeandshuset i Köpenhamn, som uppfördes på 1400-talet som sjukhus i anslutning till Helgeandskyrkan. *Skalk 1978:5*, artikeln *Børnehuset*. På tyskt område finns fler exempel på detsamma. Se *U Cræmer*, Das Hospital als Bautyp des Mittelalters. Köln 1963.
14. I Ny Varberg fanns redan före klostrets tillkomst en skola, i vilken den kände ärkebiskopen i Lund, Birger Gunnersen, gick. Han var född 1440 och son till klockaren i Lindberg, den socken som Ny Varberg hör till idag. Se *T Kärrdahl*, aa, s 16; *A Sandklef*, aa 1963, s 117 f.
15. *A Sandklef*, aa 1963, s 101 f.
16. *A Sandklef*, aa 1963, s 110. – *A Sandklef*, Ny-Warbergs (Nyby) medeltida kyrka påträffad och utgrävd. Vår Bygd. Hallands hembygdsförbunds årsskrift 1937, s 67.
17. Tandläkarna Curt Mellquist och Torsten Sandberg, Varberg, gjorde en odontologisk undersökning på tänderna. De gjorde intressanta iakttagelser om kariesfrekvens m m under olika tider, bl a genom jämförelser mellan skeletten från de olika nivåerna i kyrkan samt med liknande undersökningar på skelettmateriale från utgrävningar i Skåne och Halland. Se *A Sandklef*, aa 1963, s 110 och litt hänvisningar där.
18. Landshövdingens brev är idag endast känt genom det omnämnande som finns hos J C Billingdahl i hans handskrivna Anteckningar rörande Varbergs stad och fästning från 1815. Detta material ingår i Varbergs högre allmänna läroverks arkiv, nu i landsarkivet i Lund. *J Richardson*, Hallandia Antiqua et Hodierna, pl vid s 48. Den finns avbildad hos *A Sandklef*, aa 1963, s 112. – Genom angivandet av närheten till ladugården är det mest sannolikt att det är stadskyrkan som åsyftas. Även klostret bör vid denna tid ha stått öde och utgjort en tillgång vid ev behov av tegelsten. Några skriftliga belägg för att stenen härifrån bortfraktats och använts vid bygge av kyrka eller fästning är ej kända.
19. *V Lorenzen*, De danske karmelitterklostres bygningshistorie, København 1924, s 73 f; *H N Garner*, Atlas over danske klostre. København 1968, s 141; *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, artikeln *Karmeliterorden*.
20. På 1600-talet grundades ett nunnekloster av karmeliterorden i Glumslöv strax norr om Landskrona. Det var det första kloster, som tillkom i Sverige efter reformationen.
21. *N Sundquist*, Den svenska tiggarmunkskyrkans plantyper, Årsboken Uppland 1954, s 20.
22. *V Lorenzen*, aa 1924, s 5 och s 68.
23. *P von Möller*, Bidrag till Hallands historia, I. Lund 1874, s 150.
24. *Lunds stifts landebok*, andra delen, Lund 1952, s 471 och tredje delen, Lund 1965, s 3 f. – Även efter reformationen fortsatte klostrens egendomar att tillhöra kyrkan. Det var endast biskoparnas gods som i Danmark övergick i kronans ägo. – I *J C Billingdahls* Anteckningar rörande Varbergs stad och fästning står bl a »I Lindbergs sn ligger hemmanet Göingegården som i jordböckerna kallas Nedra Möllan men fordom het Möllen och Möllentoft. Namnet Göingegården tycks det fått af en Peder Gönge.» Möjligtvis menar Billingdahl med denna anteckning att även Göingegården ursprungligen varit en kvarngård, som hört till klostret.
25. *S P Bexell*, aa 1817–1818, del I, s 416 ff.
26. Undersökningen, som genomfördes tack vare anslag från Arbetsmarknadsstyrelsen, leddes av dåvarande amanuensen fil kand Margit Forsström, Lund. Utgrävningsresultaten har tidigare publicerats i Varbergs museums årsbok 1973.
27. När utgrävningen slutförts överhöljdes murresterna och vissa åtgärder vidtog till skydd för lämningarna, bl a genom att länsstyrelsen 1969 fastställde fornlämningsområdets, dvs stadens gränser. Jfr Kgl Vitterhets historie och antikvitetsakademiens fastigheter. Lund 1974.
28. Professor Carl-Herman Hjortsjö besiktigade det humanosteologiska materialet under pågående utgrävning. De särskilt intressanta iakttagelser som gjordes har re-

- dovisats i M Forsströms uppsats 1973. – Tandläkare Torsten Sandberg, Varberg, som genomarbetade tandmaterialet har publicerat sina iakttagelser betr de gravlagda människornas ålder, kön och kariesfrekvens m m i en uppsats i Varbergs museums årsbok 1966: En odontologisk undersökning av skelettmaterialet från karmeliterklostret i Ny Varberg. – Djurresterna från det medeltida Varberg har blivit föremål för omfattande studier av fil dr J Lepiksaar, som bl a i ett par uppsatser om djurbenen från Ny Varberg gjort jämförelser mellan fynden från klostergrävningen och från andra delar av det medeltida Varberg. *J Lepiksaar*, Djurrester från det medeltida Ny Varberg (i Varbergs museums årsbok 1965) och Nytt om djur från det medeltida Ny Varberg (i Varbergs museums årsbok 1969).
29. *V Lorenzen*, aa 1924, Afb 15, s 35.
30. *B Sundnér*, Ny Varberg – en redogörelse för utgrävningen 1968 (i Varbergs museums årsbok 1973).
31. *J Lepiksaar*, Något om djur från det medeltida Ny Varberg. 1969, s 65; *C Braw*, Pilgrimssnäckan i Voxtorp. Växjö stifts hembygdskalender 1978, s 163; *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, artikeln *Pilgrimsmärken*.
32. *E Montell*, Två Varbergsinkunabler (i Varbergs museums årsbok 1969).
33. *V Lorenzen*, aa 1924, s 102 f.
34. *V Lorenzen*, aa 1924, s 19.
35. *L-G Kindström*, Sölvesborgs klosterområde (i Blekingeboken 1946), s 65 ff; *Densamme*, Sölvesborgs kyrkor (SvK, BI IV:3). Sthlm 1962.
36. *B Waldén*, Örebro genom tiderna, ur serien Svenska stadsmonografier, 1945, s 43; *L Redin*, Medeltidsstaden. Rapport 9. Örebro, s 12.
37. *N Sundquist*, aa 1954, s 20.
38. *G Eimer*, Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. Nordisk medeltid, Uppsala 1967, s 296 och 303.
39. *A Sandklef*, aa 1963, s 119 f.
40. *R Blomqvist*, Hospitalet i Lund (Kulturen 1949, s 118 f). S Jörgens hospital i Lund låg ca 500 m öster om stadsporten. *A Aman*, Om den offentliga vården. Uddevalla 1976, s 21 f.
41. *T Karlson*, Varbergs slottskyrka (i Varbergs museums årsbok 1977).
42. *Anders Bing* (1525–89) till Smidstrup (Smedstorp, Sk), riksråd. Skolgång bl a i Bergen. Vistades i yngre år i utlandet. Deltog i kriget mot turkarna och gjorde 1553 tjänst under Moritz av Sachsen. Efter hemkomsten deltog han bl a i nordiska sjuårskriget. Slottsherre på Varberg 1572–89. Riksråd 1581. Gift 1572 med *Anne Pedersdatter Galt* som levde ännu 1605.
43. *Mogens Gyldenstjerne dy* (d 1639) till Fulltofta (Sk), slottsherre på Varberg 1610–1634. Innehade Lindhult och Långås i Morups sn (Ha). Avskedad av Christian IV på grund av upprepade klagomål på orättvis och grym ämbetsutövning. G m *Sophie Rantzau*.
44. Om dopfat i s k Nürnberg-arbete, se tex *CR af Ugglas* i: Utställningen af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910, II, s 48 f; *H Kjellin*, Ornerade mässingsfat och deras inskrifter (i *Äldre kyrklig konst i Skåne*, s 201 f).
45. *Axel Patrick Thomson* (1671–1748). Deltog i yngre år i Karl XII:s krig. Var med vid Narva, Riga, Klissov, Holovzin och Poltava samt blev sårad i kalabaliken i Bender. Sekundöverstelöjtnant vid änkedrottningens livregemente till häst 1719. Avsked med överstes karaktär 1723. Kommandant på Varbergs slott 1742–48.
46. *Carl Hartvig Fleetwood* (1675–1729) till Svaneholm i Åsn, Sm. Militär. Fänrik vid Älvsborgs regemente 1698. Hade 1709 avancerat till överstelöjtnant och blev då också kommandant på Varbergs slott. Överste 1714, generalmajor 1719. G m *Margareta Christina Sparre* (1674–1753), dotter till överstelöjtnanten, friherre Gabriel Sparre.
47. Beskrivningen av klockan utförd av fil dr Henrik Jern, Varbergs museum.
48. *A Sandklef*, aa 1963, s 179 f. Om kyrkor i korsvirke se *J Charlesen*, Elleholm – en korsvirkeskyrka (i *Blekingeboken* 1978).
49. *Holger Axelsen Rosencrantz* (1586–1647). Son till Axel R till Glimminge (Sk), militär, länsherre. Deltog 1611–13 i Kalmarkriget. Hade åren 1617–20 Halmstad som förläning. Stor godsägare och innehade bl a flera gårdar i Halland.
50. Se *T Karlson*, När Varberg på Platsarna fick kyrka (i Varbergs museums årsbok 1978).
51. Torsten Karlson nämner i sin uppsats några andra byggnadsföretag där samme Hans Engelman varit verksam. Sålunda uppförde han 1613–14 konstruktionen till tornspiran på Sankt Olai kirke i Helsingör. Åren 1619–22 tycks han ha arbetat med byggandet av skeppsbron i Varberg och vid samma tid nämns han också i samband med arbeten i Halmstad, bl a på Österport. *T Karlson*, aa 1978, s 78 f.
52. Möjligen räddades predikstolen undan branden och skänktes till Stråvalla kyrka, där den i så fall gjorde tjänst till mitten av 1700-talet. Se SvK vol 180, s 102.
53. *A Sandklef*, aa 1963, s 341 f.
54. *Nils Agrell*, borgmästare i Varberg 1660–81. Författade en räknelära som utkom i fem olika upplagor. Originalupplagan, tryckt i Stockholm 1655, bär titeln »Institutiones Arithmeticae».
55. *J Rosén*, Warbergs historia, s 21. *Johan Rosén* (1726–73), lektor i latin vid Göteborgs gymnasium. Också verksam som publicist. I det av Rosén 1759–63 utgivna Götheborgska magasinet publicerades ursprungligen »Warbergs historia» – i själva verket en beskrivning av stadens utseende vid tiden för författandet. Roséns särskilda intresse för Varberg motiveras av att han sommaren 1759 gifte sig med Anna Hammar, yngsta dottern till stadens kyrkoherde Anund Bengtsson Hammar (not 60).
56. LLA, Varbergs läroverk 1685–1792. Ö: 2, Ö: 3.
57. *Christopher Brack*, byggmästare, var verksam som valvslagare vid Kristine kyrka i Göteborg, vid Caroli

- kyrka i Borås samt uppförde 1679–83 Kungälv's kyrka. Se *A Bæckström*, Till Tyska kyrkans i Göteborg byggnadshistoria (1917), s 189; *Densamme*, Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814 (1923), s 217; *S Karling*, Kyrkorna i Borås och Bråmhult (1955), s 76; SvK Bo IV: 1, s 28f, s 69 samt IV: 2, s 116.
58. *J C Billingdahl*, Anteckningar rörande Warbergs stad och fästning (1815), s 21 a.
59. *J Rosén*, aa, s 14f.
60. *J Rosén*, aa, s 27. *Anund Bengtsson Hammar* (1708–79), kyrkoherde i Varberg 1752–79. Skarstedt s 633.
61. *Börge Andersson* (d 1707, 60 år gammal). Kyrkvård i Varberg 1685–90.
62. *Peter Hummel* (1646–1709), borgmästare i Varberg 1690–1709. Släkten Hummel härstammade från Nederländerna och uppträder i Varberg från och med slutet av 1500-talet. Se *A Sandklef*, aa 1963, s 460.
63. *Nils Läs* (*Nills, Nikolaus, Läsberg, Läse osv*), bildhugare, tillhörande snickarämbetet i Göteborg, burskap 1702, d 1718. Bördig antagligen från Kungälv. Hörde till kretsen kring Marcus Jäger och har efterlämnat ett flertal arbeten i västsvenska kyrkor. En altaruppsats av Läs från 1688 finns i Västra Frölunda kyrka och en från 1696 i Tegneby kyrka (ursprungligen utförd för Marstrands kyrka). Se SvK Bo I: 3, s 346, IV: 1, s 51, not 89 samt IV: 2, s 134.
64. Enligt *J C Billingdahl*, aa 1815, s 21 a, invigdes predikstolen den 8 september 1699 av prosten Lars Dahlberg. Predikstolen »på hvilken ett försilfradt lamm låg och öfver hvars dörr någon zirat var fästad» föreställde »Christi födelse, de 3 vise männen, Örtagården med engeln och de sömnige lärjungarne samt törnekröningen och korsfästelsen».
65. Utdrag ur räk 1697 av *J C Billingdahl* (LLA, Varbergs läroverk 1685–1792 Ö: 2).
66. *A Sandklef*, aa 1963, s 381; *J Rosén*, aa, s 32; *A A:son Hülphers*, Historisk afhandling om musik och instrumenter (1773), s 224. *J C Billingdahl*, aa 1815, s 21 a. Kontraktet med Cahman slöts den 3 januari 1735 och orgeln kunde invigas 24 augusti samma år.
67. *Eberhard Dahlberg* (1691–1751), kyrkoherde i Varberg 1726, prost 1733 el 1734, riksdagsman 1740. G m *Anna Christina Lunnæa* från Hasslöv. Skarstedt s 632.
68. Räkenskaper i LLA, Varbergs läroverk 1685–1792, Ö: 2.
69. LLA, Varbergs läroverk 1685–1792, Ö: 2.
70. *J C Billingdahl*, aa 1815, s 21 a.
71. *S P Bexell*, aa 1817–18 I, s 419f.
72. Enligt muntligt meddelande av länsmuseumchef Bengt-Arne Person, Varberg.
73. *A Sandklef*, aa 1963, s 121.
74. *T Kärrdahl*, aa, s 154.
75. *Birger Sjöberg* (1835–75), fotograf, målare. Född i Varberg. Lärde sig måla och fotografera då han åren 1854–63 praktiserade i Göteborg. Efter återkomsten till Varberg 1866 satte han upp en ateljé nära hamnen där han kunde tillgodose båda sina intressen. Endast ett fåtal målningar av Sjöberg är bevarade. De tre målningar av hans hand som nu förvaras på Varbergs museum är värdefulla tidsbilder från den stad som till stor del förstördes av brand 1863. *A Sandklef*, Birger Sjöberg – en olärd varbergsmålare och hans verk. Varbergs museums årsbok 1950. Se även *B-A Person* i Svenskt Konstårlexikon V (1967), s 163.
76. *Peter Gerhard Liedberg* (f 1756), handlande, godsägare, vice konsul, kommerseråd. Om varbergssläkten Liedberg se *A Sandklef*, aa 1963, s 464f.
77. *Carl Gustaf Fehrman* (1784–1855), färgerifabrikör. Fadern, Carl Friedrich Fehrman, öppnade färgerirörelse i Varberg i slutet av 1700-talet. *T Kärrdahl*, aa, s 157.
78. *T Kärrdahl*, aa, s 158.
79. *Carl Ferdinand Bagge* (1823–81), handlande i kolonialvaror, viktualier m m. Om släkten Bagge se *A Sandklef*, aa 1963, s 464f.
80. *Lorentz Fredrik Axel Almfelt* (1781–1844), tecknare och grafiker, konduktör vid Överintendentsämbetet. Främst känd för politiska karikatyrteckningar, särskilt riktade mot Gustav IV Adolf.
81. *Johan Thomas Skovgaard* (1888–1977), son till den kände målaren Joakim Skovgaard och var under lärotiden medhjälpare till fadern vid dennes omfattande arbeten i bla Viborgs och Lunds domkyrkor. Bland den kyrkokonst han utfört märks altartavlor och glasmålningar i ett stort antal kyrkor i Danmark. Anknypningen till Halland fick Skovgaard genom hustrun *Astrid Laurell* (1898–1954) från Dagsås.
82. *A Sandklef*, aa 1963, s 383.
83. *Peter Hierton* (1707–76), rådmän. Se *J Rosén*, aa, s 27, 32, 36, 38 samt *A Sandklef*, aa 1963, s 477.
84. Den aktuella volymen av Rex' dagbok har välvilligt ställts till Sveriges Kyrkors förfogande av nuvarande ägaren, konstnärinnan Eva Stockhaus, Bromma.
85. Läsning och utskrift av F A Rex' berättelse om kyrkbygget i Varberg har utförts av fil mag Hilda Kauri. Ett försök till överföring av framställningen till nutida språkbruk finns publicerat i Hallands-Jul 1971 (Hallands Nyheter's julnummer) av *G Thölin* under rubriken: Då murmästare Rex byggde Varbergs kyrka.
86. *Johan Herman Sethelius* (1711–79), borgmästare i Varberg 1758–78. *Sven Kellander*, adlad *Mannerskantz* (1727–1801), fortifikationsofficer, kommandant på Varbergs fästning 1764, adlad 1773, avsked 1783. G m 1. *Emerentia Elisabet Schéele* (1732–88); 2. *Ulrika Beata Ehrenpohl* (1746–1802).
87. *Pihlson*, släkt av holländskt ursprung. Se *J Rosén*, aa, s 17 och *A Sandklef*, aa 1963, s 461f. Den medlem av släkten som avses av Rex är *Peter Anthonius Pihlson* (1722–1803), kontrollör vid Stora sjötullen i Varberg 1762, tullförvaltare 1770, borgmästare 1779–93.
88. *Petter Ernst Tinckel* (1720–83), handlande och rådmän. Se *J Rosén*, aa, s 13, 27, 30, 31, 32, 36, 37, 38, 65, 71, 73, 74, 77, 79, 81 samt *A Sandklef*, aa 1963, s 477.
89. Säkerligen *Peter Hallberg*, verksam i och omkring

- Halmstad i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet. Andra kända arbeten av Hallberg är målningar i Landa och Slättåkra kyrkor (Ha) samt Gunnarsjö och Kungsäters kyrkor (Vg).
90. Se *Smålandsposten* 14.4.1934, *G Lilja* i Svenskt Konstnärslexikon IV (1961), s 147 samt *T Kärrdahl*, a a, s 81.
  91. *Fredrik Reinhold Ekberg* (1837–1898). Arkitekt vid Överintendentsämbetet, överlärare i byggnadskonstruktionslära och byggnadsritning vid Tekniska skolan i Stockholm. Utförde nybyggnadsförslag och ritningar till inredning i ett stort antal landskyrkor. Ett exempel på hans verksamhet är Gnosjö kyrka (Sm) och dess inredning (1881).
  92. *Bernhard Edvard Lundberg* (1827–1901), dekorationsmålare. Född i Varberg och verksam som teckningslärare där från 1859.
  93. *Reinhold Callmander* (1840–1922), målare och tecknare, konsthantverkare. Bosatt i Göteborg från 1877 och en framträdande gestalt i stadens konstliv. I Göteborg ägnade sig Callmander främst åt dekorativt måleri och konsthantverk. Han försökte också uppliva det svenska glasmåleriet och bildade 1888 Svenska glasmåleri A/B i Göteborg. Firman utförde fönster för ett flertal kyrkor: utom för Varbergs kyrka bl a Uppsala domkyrka, Oskar Fredriks kyrka i Göteborg samt Karlstads domkyrka.
  94. *Sigfrid Ericson* (1879–1958), arkitekt. Verksam i Göteborg. Utförde ritningar för kyrkorna i Hunnebostrand och Lyse (1911), Surte (1912), Masthuggskyrkan (1910–12), Skene (1922), Lundby och Träslöv (1926–27), Flatön (1927), Kinnarumma och Nissaström (1939–40) samt Johannesbergskyrkan, Göteborg (1938–40). Till sammans med bland andra A Bjerke uppgjorde han också ritningar till 1923 års jubileumsutställning i Göteborg samt Götaplatsen, konstmuseet och konsthallen där.
  95. *Anders Bernhard Hay* (1835–1917), chef för Jönköpings tändsticksfabrik. Född i Varberg. Anställdes vid fabriken 1853 och blev dess ledare 1863–98. Hays tid som chef för företaget sammanföll med att fosfortändstickorna undanträngdes av de sk säkerhetständstickorna och fabriken växte under perioden ut till en världsindustri.
  96. *Lars Dahlberg* (d 1726). Prästvigd 1680. Adjunkt i Kalv, kyrkoherde i Holm 1687, kyrkoherde i Varberg 1696, riksdagsman 1710 och 1719. G m *M Buthelia*, prästdotter från Riga. Skarstedt s 632.
  97. *J C Billingdahl*, a a 1815, s 32 b.
  98. *J C Billingdahl*, a a 1815, s 31 a.
  99. *Johan Everhardt dä* (1718–98). Director cantus och från 1755 director musices i Skara. 1761 examinerad och privilegierad som orgelbyggare inom Västergötland. *E Erici*, Inventarium över bevarade äldre kyrkoglar i Sverige. Stockholm 1965.
Disposition: *Manual*: Borduna 16' (»af Träd för styrkans skull»), Principal 8', Quintadena 8', Octava 4', Spitsfleut 4', Quinta 3', Octava 2', Scharff 3 chor. Trumpet 8' (tuberna hälften av trä, hälften av metall,
  - rören av mässing). *Pedal*: Untersatz 16' (trä), Principal 8', Gedackt 8', Octava 4', Quinta 3', Rauschqvint 2 chor, Bassun 16' (trä), Trumpet 8' (tuberna hälften av trä, hälften av metall, rör av mässing), Trumpet 4' (dito). Fyra bälgar.
  100. Sannolikt *Peter Strömblad*, son till orgelbyggaren Lars Strömblad, och organist i Majorna i Göteborg eller brodern, *Lorentz Strömblad*, organist i Söndrum och orgelbyggare. *E Erici*, Kring den återuppståndna Jonseredsorgeln. En orgelhistorisk återblick med särskild hänsyn till förhållandena i Göteborgs stift. Julhälsningar till församlingarna från präster i Göteborgs stift 41 (1951).
  101. *Johan Nikolaus (Niklas) Söderling* (1802–1890), son till salteriinspektören och oexaminerade orgelbyggaren Mårten Bernhard Söderling i Göteborg, 1815–1818 lärling hos orgelbyggaren Lorentz Strömblad. Under 1820-talet bl a verksam som organist i Göteborgs domkyrka. Orgelbyggarexamen 1840, orgelbyggeriprivilegium 1841. Övertog vid början av 1830-talet tillsammans med bröderna Carl Fredrik och Emanuel faderns verkstad och var därefter till 1874 ledare för firma J N, E & C Söderling. Firman var en av de mest betydande och levererade ca 150 orglar.
  102. Disposition: *Manual*: Borduna 16' (basen av trä), Principal 8' (i fasaden), Gedackt 8', (grova oktaven av trä), Fugara 8' (fr c°), Octava 4', Spetsfleut 4', Quinta 3', Octava 2', Trumpet 8' (de nio största tuberna av trä). *Öververk*: Rörfleut 8' (grova oktaven av trä), Viola di Gamba 8', Täckfleut 4', Fagot 8', Bas, Vox Virginea 8' D. *Pedal*: Untersatz 16' (trä), Principal 8' (i fasaden), Gedackt 8' (grova oktaven av trä), Trumpet 8' (dito), Trumpet 4'. Av Everhardts orgel skulle enligt Söderlings förslag användas tuber, kopfer och diller i Basun 16', de bästa träpiporna i Borduna 16', Untersatz 16' och Gedackt 8' samt eventuellt något av mekaniken.
  103. *Marcussen & Søn*, orgelbyggeri. Ursprungligen grundat 1816 under namnet Marcussen & Reuter av Jürgen Marcussen, f 1781, d 1860. 1830 flyttade firman till Åbenrå. 1847 ingick sonen Jürgen Andreas Marcussen i firman, som då fick sitt nuvarande namn. Firman är nu ett av de största orgelbyggerierna i Skandinavien och har varit av avgörande betydelse för den moderna, helmekaniska orgelrörelseorgelns tillkomst och genombrott på 1940- och 50-talen. *N Friis*, Marcussen & Søn 1806–1956. Åbenrå 1956.
  104. *Anders Magnusson*, orgelbyggare i Göteborg. Övertog 1923 verksamheten efter sin fader orgelbyggaren Johannes Magnusson, som grundat firman 1888.
  105. *Olof Hammarberg*, orgelbyggeri i Göteborg (Västra Frölunda). Grundades av Olof Petterson Hammarberg vid slutet av 1890-talet. Nuvarande innehavare är Olof Hammarbergs son Nils Hammarberg.
  106. Disposition: HV: Gedacktpommer 16', Principal 8', Gedackt 8', Oktava 4', Traversflöjt 4', Kvinta 2 $\frac{3}{4}$ ', Oktava 2', Sesquialtera 2 ch, Mixtur 4 ch, Mixtur 2 ch, Trumpet 8'. BV: Gedackt 8', Rörflöjt 4', Principal 2', Oktava 1',

- Cymbel 2 ch, Regal 8'. SV: Rörflöjt 8', Fugara 8', Oktava 4', Koppelflöjt 4', Nasard 2 $\frac{2}{3}$ ', Waldflöjt 2', Ters 13/5', Scharf 3 ch, Zink 8', Tremulant. Pedal: Subbas 16' (g), Principal 8', Borduna 8' (g) Oktava 4' (g), Kvintadena 2', Alikvot 2 ch (g), Mixtur 4 ch (g), Basun 16', Trumpet 8', Trumpet 4'. Äldre stämmor betecknade med (g).
107. *J C Billingdahl*, aa, s 33 a.
108. *B Jansson*, Sibbarps kyrka. Falkenberg 1958. Sina närmaste stilistiska motsvarigheter har Sibbarps- och Varbergsfuntarna bland de skånska kyrkoinventarier som vid samma tid utfördes av Jacob Kremberg och hans efterföljare. Jfr tex dopfonten i Gårdstänga kyrka. Se *A M Göransson*, Jacob Kremberg och Lundaskolan. En undersökning av den manieristiska träskårarkonsten i skånekyrkorna.
109. *S P Bexell*, aa, s 451.
110. Morgon Posten 17.12.1903.
111. Beskrivningen av kalken utförd 1968 av docent Aron Andersson.
112. Se *T Karlson*, Varbergs slottskyrkas altarkalkar (i Varbergs museums årsbok 1966).
113. *Johan Wallman*, döpt 1681, begravd 1739. Guldsmed, son till Sven Wallman i Göteborg. I lära hos fadern. Mästare 1705. Verksam i Varberg från 1706. Har utfört nattvardskärl och annat silver i ett flertal kyrkor i Halland och Småland.
114. *Baltzar Ekeström*, död 1734. Nämnas som guldsmed 1691. Verksam i Halmstad. Överlät 1721 verkstaden till sin gesäll Johan Falckman. Ekeström har utfört kyrksilver för ett flertal kyrkor i Halland och Småland.
115. *J Rosén*, aa, s 31.
116. *Skarstedt*, s 632.
117. *Johan Sandberg*, född 1782. Guldsmed. Lärde yrket hos Melchior Faust i Göteborg. Mästare 1807. Stämplade till 1821.
118. *Jörgen Jacobsen*. Nämnas 1622 som rådman i Varberg. Död före 1642, den 1.5, då hans änka kvitterade ett belopp för levererade varor. *A Sandklef*, aa 1963, s 211, 252.
119. *J Rosén*, aa, s 32.
120. HV-teknik kallas en på Handarbetets vänner uppfunnen vävnadsteknik som kan sägas vara en förenkling av bildvävnads- och röllakansteknik.
121. *Björn Nilsson*, kyrkvärd. Se *J Rosén*, aa, s 30 och *J C Billingdahl*, aa, s 45 a.
122. *J Rosén*, aa, s 28.
123. *Hindric Sebastian Sommar* (1702–90), postmästare i Alingsås. Ägnade sig i varje fall i yngre år också åt målarkonsten. Ett fåtal målningar av Sommar är kända, däribland altartavlan i Grimeton kyrka, Halland.
124. *Emanuel Bagge*, rådman och handelsman. Ville 1755 anlägga ett »Tobaks Pipebruk» i Varberg. Kommerskollegium biföll framställningen och bruket kom till stånd men brann 1767. *A Sandklef*, aa 1963, s 438.
125. *Anders Johansson Pohl, adlad Ehrenpohl* (1690–1764) till Ottersjö i Dagsås sn, Halland. Son till pistolsmeden och borgaren i Varberg Johan Pohl. Furir vid Hallands infanteriregemente 1712. Löjtnant vid skånska ståndsdragonregementet 1718, avsked med kaptens karaktär 1721. Adlad 1735, kammarherre 1746. G m *Ulrika Juliana Rutenskiöld* (1708–84), dotter till översten Axel Rutenskiöld.
126. *J C Billingdahl*, aa 1815, s 38 b.
127. Om släkten *Brunius*, (*Brun, Bruun*), se *A Sandklef*, aa 1963, s 469 f.
128. *J C Billingdahl*, aa 1815, s 37 a.
129. *Nils Fredriksson Bagge*, kyrkoherde i Fagered, Halland. Död 1730. Skarstedt s 130. *Nils Hammarberg* (1690–1759), född i Varberg, student 1710, regementspastor 1720, kyrkoherde i Solberga (Ha) 1726.
130. *J C Billingdahl*, aa 1815, s 32 b, 33 a.
131. *J Rosén*, aa, s 22.
132. Enligt brev till författaren från AB Westerstrand & Söner, Töreboda.
133. *S P Bexell*, aa 1817–18, I, s 453.
134. Översättning efter *T Kärrdahl*, aa, s 92.
135. *J C Billingdahl*, aa 1815, s 22 b. *Andreas Larsson Wetterholtz* (1702–71), klockgjutare, verksam i Malmö. Son till klockgjutaren Lars Andersson Wetterholtz, mästare 1729.
136. *S P Bexell*, aa 1817–18, I, s 453.
137. *Jonas Wetterholtz*, klockgjutare, verksam i Göteborg. Född 1754, son till Andreas Larsson Wetterholtz. Död före 1816. Gesäll 1774, ej mästare.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: Länsräkenskaper. Hallands län, 1724; ÖIÄ:s ritningsarkiv. Plan och längdsektion mot söder samt tvärsektion mot öster, odaterad (ca 1800); »Ritning till ny Öfwerbyggnad för Wahrbergs Stads kyrko-torn» samt till ny sakristia, av *A Almfelt*, 1814; ritning till ny altartavla och ny predikstol, av *A Almfelt*, 1814; ritning till ombyggnad av kyrktornet, av *F R Ekberg*, 1890; förslag till ny predikstol samt förslag till nya bänkar, av *F R Ekberg*, 1890.

Raä, ATA: Inv 1830 undertecknat av *J C Billingdahl*; snabbinv 1918 av *S Gunnäs*; handl ang Varbergs kyrkas restaurering 1931–32; läsning av inskrift på en nattvardskalk av *T Schmid* 4/8 1937; tillstånd att renovera mässhakar 27/2 1945 och 8/1 1946; rapport ang konservering av mässshake av *M Gahn* 1946; handl ang förslag till nya takmålningar i Varbergs kyrka 1952; handl ang nya glasmålningar i koret 1954–55; handl ang nybygge av sakristia 1959; tillstånd att renovera mässshake 1960 samt konserveringsrapport 1961, handl ang ombyggnad av orgeln 1962; handl ang Varbergs kyrkas restaurering 1965–66; beskrivning av nattvardskalk av *A Andersson* 1968; handl ang omläggning av kyrkans yttertak 1978; handl ang konservering av kollekthäv 1978.

Raä, Fd K-byråns arkiv: ÖIÄ:s inspektionsblankett 2/8 1908; handl ang nytt orgelverk 1924; handl rörande elektrisk värmeanläggning 1927; förslag och ritningar till Varbergs kyrkas restaurering 1931–32; brev till KBst ang reparation av kyrkans tornur 1951; handl ang nya glasmålningar i korets fönster 1954–55; handl ang nybygge av sakristia 1958–59; förslag till ombyggnad av orgeln och ritning till ändrad orgelfasad av *N Hammarberg* 1962; handl ang nytt församlingshus 1962–64; handl ang Varbergs kyrkas restaurering 1965–66 samt restaureringsritningar 1963 av *S Langö*.

KrA: Stads- och fästningsplaner. Varberg nr 49, 73 b, 90 a, 92 b. Krigskollegii arkiv, fortifikationsdepartementet, Gif2 samt Kansliet, brevkoncept, 1830, nr 412 och 432; Varbergs fästning, Rullor och liggare, vol 1–5, 1700–1800 (gäller slotts-kyrkan).

Nationalmuseum: Ritning till orgelfasad 1792 av *O Tempelman*.

Eva Stockhaus, Bromma: *F A Rex'* dagböcker, särskilt volymen »Byggnings-Prædicant, eller Tal och Ceremonier Hällen wid Byggnader so wid Bro- och Hus-byggnat, samt derwid Förelupna Anecdoter».

Lund

LLA: *Varbergs kyrkoarkiv*. För beskrivningen värdefulla uppgifter finns i följande avdelningar: (C: 1) Inventering och visitation 1819, 1830, uppgift om donation 1738 (gäller Varbergs slottskyrka); (J: 1–2) Inkomna utslag 1721–81 samt

Kungörelser; (K I: 1) sockenstämmo- och kyrkorådsprotokoll 1799–1830; (K III: 1) kyrkorådsprotokoll 1818–66. *Varbergs läroverks arkiv*: (Ö: 2) Handlingar ang uppförandet av Caroli-kyrkan 1685; ang nytt orgelverk 1735; utdrag ur räk 1697 av *J C Billingdahl*; (Ö: 3) *J C Billingdahl*, Anteckningar rörande Warbergs stad och fästning (manuskript 1815). *Träslövs kyrkoarkiv*. (N I: 1) visitation i Varbergs slottskyrka 1819 och 1824.

Varberg

Varbergs museum: *J C Billingdahl*, Anteckningar rörande Warbergs stad (förkortad egenhändig avskrift av manuskriptet i LLA), dat 12/1 1816; st prot 1867 med beslut om förnyelse av kyrktornets puts; inventarieförteckning över metallföremål i kyrkan av *H Jern* 1977; foto av kyrkans interiör 19/9 1886 samt äldre exteriörfoton av kyrkan.

PÅ: *Varbergs kyrkoarkiv*. Nyare arkivalier.

Gävle

LMV: Karta över Varberg, avmätt dels 1778, dels 1793, ritad 1805 (sign M 70-15:3); Karta över Varberg 1778 (sign M 79 1:2).

Köpenhamn

DRA: Lensregnskaber, Varberg len, a. Regnskaber 1614–26, 1643–45; d. Kvittiarumbilag og Inventarielister 1610–36; Kort og Tegninger Topogr Saml Pap, Varbjerg 4f (gäller slottskyrkan samt kyrkan i Varberg på Platsarna).

Leningrad

Eremitaget: Ritning till orgelfasad 1792 av *O Tempelman*, inv 23035 (79).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Bæckström, A, Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814. Stockholm 1923. – *Densamme*, Till tyska kyrkans i Göteborg byggnadshistoria. Göteborg 1917.

Bexell, S P, Hallands historia och Beskrifning I–III. Göteborg 1817–19.

Bexell, S P och J G, Götheborgs stifts historia och herdaminne 1–2. Göteborg 1835.

Blomqvist, R, Hospitalet i Lund, i: Kulturen 1949.

Braw, C, Unika ting i Växjö stifts kyrkor och prästgårdar VIII. – *Densamme*, Pilgrimsnäckan i Voxtorp, i: Växjö stifts hembygdskalender år 1978.

Carlsson, S L, Sveriges kyrkorglar. Lund 1973.

Charlesen, J, Elleholm – en korsvirkeskyrka, i: Blekingeboken 1978.

Diplomatarium Danicum 3: 1. København 1958.

- Cræmer, U*, Das Hospital als Bautyp des Mittelalters. Köln 1963.
- Ehrensward, U*, Svenska arkitekturritningar i Eremitaget och andra saml i Leningrad. Nationalmusei skriftserie nr 8. Stockholm 1962.
- Eimer, G*, Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. Nordisk Medeltid. Uppsala 1967.
- Elgenstierna, G*, Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Stockholm 1925–36.
- Erici, E*, Inventarium över bevarade äldre kyrkoglar i Sverige. Stockholm 1965.
- Forström, M*, Karmeliterklostret i Ny Varberg, i: Varbergs museums årsbok 1973. – *Densamma och Sundnér, B*, De arkeologiska undersökningarna i Ny Varberg 1964–65 och 1968, i: Varbergs museums årsbok 1973.
- Garner, H N*, Atlas over danske klostre. København 1968.
- Göransson, A M*, Jacob Kremberg och Lundaskolan. En undersökning av den manieristiska träskärkonsten i Skånekyrkorna. Lund 1977.
- Hallbäck, S A*, Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige I. Göteborg 1947.
- Holmbäck, L M*, Klockor och klockringning. Malung 1951.
- Hülphers, A A:son*, Historisk afhandling om musik och instrumenter. Västerås 1773.
- Karling, S*, Kyrkorna i Borås och Brämhult. Borås 1955.
- Karlson, T*, När »Varberg på Platsarna» fick kyrka, i: Varbergs museums årsbok 1978. – *Densamma*, Varbergs slottskyrka, i: Varbergs museums årsbok 1977. – *Densamma*, Varbergs slottskyrkas altarkalkar, i: Varbergs museums årsbok 1966.
- Kindström, L-G*, Sölvesborgs klosterområde, i: Blekingeboken, Karlskrona 1946.
- Kjellin, H*, Ornerade mässingsfat och deras inskrifter, i: Äldre kyrklig konst i Skåne. Lund 1921.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
- Kungl Vitterhets, Historie och Antikvitetsakademiens fastigheter. Lund 1974.
- Kärrdahl, T*, Varbergs kyrka och församling genom tiderna. Varberg 1972.
- Lepiksaar, J*, Djurrester från det medeltida Ny Varberg, i: Varbergs museums årsbok 1965. – *Densamma*, Nytt om djur från det medeltida Ny Varberg, i: Varbergs museums årsbok 1969.
- Lorenzen, V*, Christian IV's byanlægg og andre bybygningsarbejder. København 1937. – *Densamma*, De danske klostres bygningshistorie. V. København 1924. – *Densamma*, De danske karmeliterklostres bygningshistorie. København 1924.
- Lunds stifts landebok, del 2 och 3, i: Skånsk senmedeltid och renässans, del 5 och 6. Skriftserie utgiven av Vetenskaps-societeten i Lund 1952 och 1965.
- Montell, E*, Två Varbergsinkunabler, i: Varbergs museums årsbok 1969.
- Möller, P von*, Bidrag till Hallands historia I. Lund 1874.
- Olsen, O*, Christian 4's tug- og børnehus, i: Skalk 1978:5.
- Redin, L*, Medeltidsstaden. Rapport 9. Örebro. Göteborg 1978.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis. I–IV. København 1894–1912.
- Richardson, J*, Hallandia Antiqua et Hodierna. Stockholm 1752.
- Rosén, J*, Warbergs historia (utg av B Möller, originalet i Götheborgska Magasinet 1759). Lund 1923.
- Sandberg, T*, En odontologisk undersökning av skelettmaterialet från karmeliterklostret i Ny Varberg, i: Varbergs museums årsbok 1966.
- Sandklef, A*, En gryta och en förmodad giutarverkstad i 1300-talets Varberg, i: Varbergs museums årsbok 1961. – *Densamma*, Gamla Varbergs (Gamleby) kyrka, i: Vår bygd, Hallands hembygdsförbunds årsskrift 1938. – *Densamma*, Ny-Varbergs (Nyby) medeltida kyrka påträffad och utgrävd, i: Vår Bygd, Hallands hembygdsförbunds årsskrift 1937. – *Densamma*, Varbergs historia. Varberg 1963.
- Sjöblom, E*, Varbergs kyrka. Historiska anteckningar. Varberg 1951 (2:a uppl 1959).
- Skarstedt, C W*, Göteborgs stifts herdaminne. Göteborg och Lund 1878–85 (ny uppl Göteborg 1948).
- Sundnér, B*, Ny Varberg – en redogörelse för utgrävningen 1968. Varbergs museums årsbok 1973.
- Sundquist, N*, Den svenska tiggarmunkskyrkans plantyper, i: Årsboken Uppland 1954.
- Svenskt biografiskt lexikon. Stockholm 1918–.
- Thölin, G*, När murmästare Rex byggde Varbergs kyrka, i: Hallands-Jul 1971.
- Tullbron i Falkenberg. Dess byggnad och historia från 1753 till vår tid. Falkenberg 1971.
- Utställning af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910. Studier II. Stockholm 1913.
- Waldén, B*, Örebro genom tiderna, i: Svenska stadsmonografier 1945.
- Åman, A*, Om den offentliga vården. Uddevalla 1976.
- Silverstämplor tydda enligt Guld- och silverstämplor*, Svenskt silversmide 1520–1850, IV. Stockholm 1963.

Tidningsartiklar

- Göteborgsposten* 21/2 1955, 5/2 1961, 5/5 1966, 19/9 1966
- Göteborgs Tidning* 31/5 1955
- Hallands Nyheter* 28/11 1960, 12/7 1961, 17/1 1964, 28/1 1964, 24/11 1965, 1/12 1965, 28/4 1966, 18/8 1966
- Hallandsposten* 23/11 1962, 5/5 1966
- Morgonposten* 17/12 1903
- Norra Hallands Tidning Vestkusten* 13/8 1919, 16/4 1924, 25/11 1932, 31/12 1945
- Smålandsposten* 14/4 1939
- Varbergsposten* 25/9 1911, 30/12 1925, 11/11 1932, 25/11 1932, 15/9 1937
- Varbergs Tidning* 5/12 1955

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarie- ämbetet och statens historiska museer, Stockholm.
Dipl Dan	Diplomatarium Danicum.
DRA	Rigsarkivet, København.
inv	inventarieförteckning.
KrA	Krigsarkivet, Stockholm.
LLA	Lunds landsarkiv.
LMV	Lantmäteriverket, Gävle.
PÄ	Pastorsämbetet.
RA	Riksarkivet, Stockholm.
Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
Rep R	Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis.
SvK	Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium.
ÖIÄ	Överintendentsämbetet, Stockholm.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottn		

Summary

The town of Varberg is situated where the rocky coast of Halland merges into the flat sandy shores typical of the central and southern parts of the province. Halland belonged to Denmark until 1645, when, at the Peace Treaty of Brömsebro, it was ceded to Sweden for thirty years; the province became definitively Swedish at the Peace of Roskilde in 1658. As a boundary zone between both Sweden and Norway, Halland had, since medieval times, been an area of unrest in the Danish kingdom, and during the Scandinavian Seven Years' War, 1563–70, Halland was one of the most important theatres of war. The troubled political history of the province is also reflected in the fate of Varberg. It has been destroyed, rebuilt and moved several times, partly on account of fire, partly because of the ravages of war. Varberg was moved to its present site on the orders of the king after a great fire in 1666. Thus the present town is a rather young one, but the history of its forerunners goes back at least to the early Middle Ages. There was a Viking trading centre at Gamla Köpstad, 7 km south of the present centre of Varberg. During the first centuries of the Middle Ages it declined greatly in importance, and by the end of the thirteenth century it had been replaced as a harbour and trading centre by the town of Getakärr, in the northern part of the present Varberg. At the same time, building was begun on the fortified castle—Varberg—, which still dominates the view of the town from the sea. The proximity of the castle caused the town to be known as Varberg. The town name Getakärr is found documented for the first time in 1343. The ruins of Getakärr Church were excavated in 1937–38 (see below).

Probably because of the silting up of the harbour at Getakärr, a new town was founded during the fifteenth century, northeast of the former town, which from that time was

known as Gamleby (Old Town). New Varberg, or Nyby, as the new town was called, was first mentioned in 1443, and lay about 3 km from the present centre of the town. During late medieval times this town became quite large and was defended by ramparts. The inhabitants had a lively trade, primarily with north German towns. The appearance of the town church is partly known thanks to excavations made by Albert Sandklef in 1936. Remains of a church, belonging to a Carmelite Friary founded in the 1460's or 70's in New Varberg were investigated in 1964–65. (See below for further information on these buildings and investigations.)

Gamleby existed side by side with New Varberg until the end of the sixteenth century. Both towns suffered in the wars between Sweden and Denmark. In 1565, during the Scandinavian Seven Years' War, New Varberg was stormed and burned by the Swedes. To hasten rebuilding, the townspeople of Gamleby were ordered in 1578 to move into New Varberg, and the privileges of the older town were cancelled in 1584. Finally, New Varberg ceased to exist when, during the so-called Calmar War, it was burned by the Swedes in 1612.

Christian IV, the Danish king, ordered in 1613 that Varberg was to be rebuilt under cover of the fortress cannons on the so-called Platsarna—the area now occupied by the town park below the castle. This was done, but already in 1666, the new town, which was now Swedish, was destroyed by fire. A decision to rebuild the town on a new site was communicated by the Government in Stockholm the same year. The town built during the following decades was equivalent to the present town centre. This seventeenth century town has been ravaged by fire several times, and the original church—the Charles Church—was completely destroyed by fire in 1767. The varying fate of Varberg is reflected in the history of its

churches, and the present church, which was completed during the 1770's, has only few relics of its forerunners. Hardly any of the church archives older than 1800 have survived. The situation is further complicated by the fact that the town of Varberg and Varberg Castle were formerly independent municipal and ecclesiastical units. Until 1830, when the fortress ceased to be a military centre, it had its own chaplain and church.

GETAKÄRR CHURCH

The remains of Getakärr Church were investigated by Albert Sandklef in 1937–38. After the excavations, the church ruin, which is a couple of metres high, was restored and is now surrounded by an open park in the north part of Varberg.

I. The oldest church was without aisles, had a tower and probably a straight-ended chancel. It was most likely built at the same time as the castle, i.e. between 1287 and 1300. The walls were of large random blocks laid in lime mortar and the crevices were filled with smaller round stones and mortar. All the portals had brick surrounds with one or two vertical angles. No window surrounds were found. There was an entrance in the west through the tower, while a north entrance had been blocked up during a later building period. It is, however, reconstructed in the ruin. There may also have been an entrance in the south wall of the original church. The nave was probably, and the tower was certainly vaulted. During the excavations, a brick floor and brick vault ribs were found.

It is uncertain whether the church was a hall church or whether it had a straight-ended chancel. The powerful west tower suggests that the church was used for defence (fig 121 A).

II. A rebuilding and extension of the church seems to have taken place around 1350 (fig 121 B). This dating is based on the fact that the town was flourishing then, which is shown by rich finds of mid-fourteenth century coins in graves. In the rebuilding, the original parts of the nave were demolished except for a west section of the north wall. The new nave walls, which were much thinner than the older ones, were equipped with buttresses in the south and east. The church was lengthened and given a three-sided ending to the chancel. At the same time, a vestry was built by the north wall of the chancel, and a chapel south of the nave. Both additions are bonded into the nave walls. There was direct entrance into the church by way of the south wall of the chapel. Farther to the west there was still another south entrance, probably remaining from the old church. The original entrance in the north wall of the nave was blocked up, and a new one was made farther east. A charnel house was made in the south by building a brick wall between two buttresses.

III. The last addition to the church is the large room north of the nave (fig 121 C). It is not in bond with the church and had no entrance into the church, for the remaining entrance in the north wall of the nave was probably blocked up then. On the other hand, there was an entrance in the west wall of the room. This room, which was vaulted and had a fireplace in the

northeast corner, is assumed to have been a hospital. Judging from coins found in graves, it may be dated to the end of the fourteenth century or the beginning of the fifteenth. A floor of bricks in a simple pattern was also found in the room.

IV. The church was probably demolished in the sixteenth century when the town had been moved.

THE CHURCH OF NEW VARBERG

The foundations of the church were found in 1936 in conjunction with the erection of a barn on the Lindhov Estate. The archaeological investigation, made by A Sandklef, showed that an eighteenth century building had been erected over the west part of the church. The exact measurements of the church are therefore unknown.

I. The church is considered to have been built at the beginning of the fifteenth century when the town of New Varberg was created. The known remains suggest that the church was a rather large brick one with nave and aisles and a chancel with a three-sided ending (fig 11). There were entrances at least in the south and north. The portal surrounds were richly decorated (fig 13). The floor of the church was covered with square bricks, glazed in different colours. Graves were found under the floor. It seems likely that the pillars were alternately square and round.

II. The church was seriously damaged in 1565, during the Scandinavian Seven Years' War, and, among other things, the south outer wall seems to have been utterly destroyed. For several years, the king exempted the townspeople from taxation, to allow them to rebuild their church. At the restoration during the 1570's, however, the south wall was not built up again, but a new wall was erected along the south row of pillars. This made the church two-aisled, with aisles of different widths, since the original nave was wider than the aisles (fig 11). The chancel was given a pointed ending (fig 16) and only the north portal remained. From this phase, too, there were remains of a brick floor, and graves were found beneath the floor. Many of these graves had been covered with limestone slabs with inscriptions in minuscules, to judge from limestone fragments found in the church.

III. When New Varberg ceased to exist in 1612 the church became a barn for the Royal Manor estate. According to a letter from the Governor of the County, the townspeople in the new town were allowed to take stone from New Varberg to build the Charles Church. Around 1790, the town church at New Varberg was probably completely demolished.

THE CARMELITE FRIARY AT NEW VARBERG

In 1462, the province prior at Landskrona gave permission for the erection of a Carmelite Friary in New Varberg. The founder was Aage Axelsen Tott, knight and Commander of Varberg Castle. He died in 1477. The activities of the friary ceased at the Reformation, and as early as 1531 a letter to the

king reported that there was no one left in the friary. The Carmelites were closely related to the mendicant orders. The friary at New Varberg, which was dedicated to the Virgin, was never completed, as far as can be judged from the remains found during the archaeological investigation made in 1964 and 1965. The foundations, of large granite boulders in dry-wall technique, as well as the brick walls of the whole church and parts of a monastery north of the church were found.

I. The oldest part of the church, which was probably begun in the mid-1460's, was two-aisled, and about 28 m long. It may perhaps originally have had a temporary straight-ended chancel. The granite boulders between the chancel and the nave may have served as the foundations of the chancel arch wall when the whole church was planned. The main aisle (the nave) was a couple of metres wider than the side aisle, which was 8 m wide (fig 18). Among the debris were found many moulded bricks from vaults and windows, and pan-tiles from the roof. This implies that at least this part of the church was completed.

II. The foundations of the chancel were found, and showed that the chancel was as wide as the main aisle and about 19 m deep. The chancel was planned to have a three-sided ending to the east. Bases of buttresses were found round the chancel and along the whole south wall of the church. On the north side the friary buildings supported the church.

There were no traces of bricks or mortar after a wall on the foundations. The chancel walls seem to have been less robust than the walls of the nave, and there is much evidence that the chancel was never completed.

III. The monastery buildings north of the church do not seem to have got beyond the foundations stage. There are no signs of brick or mortar on the granite boulders. It was probably the intention to build three wings round an open court, like the Carmelite monastery at Helsingör. But only for the west wing and the cloister wall were foundations discovered (fig 18). The monastery wall is not bonded with the church. A brick well was found in the centre of the cloister garth.

Farther to the northeast were found further foundations for buildings and a wooden well. They may be remains of the oldest buildings, which served as dwellings during building activities. In this region were found many bones of animals, probably after meals.

IV. The monastery buildings probably remained standing for a few years after the Reformation, but they were most likely destroyed during the Seven Years' War. Skeletons were found among the ruins of the church and elsewhere during the excavations. Otherwise there were many graves from the time of the monastery both inside and outside the church. In 1612 the town was deserted by the townspeople, and moved to a situation nearer the castle. The remains of the friary were then probably left to disintegrate.

ST GEORGE'S CHAPEL

St George's Chapel is known only from written sources. It is mentioned in letters earliest in the 1520's and 30's. In 1565

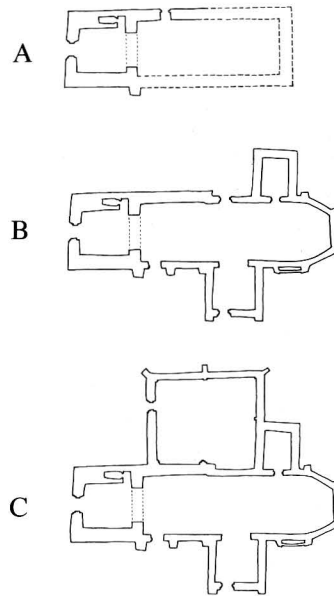

Fig 121. Getakärrens kyrka. Kyrkans planutveckling. Skala 1:1000. Efter A Sandklef.

Getakärr Church. Development of plan of church. Scale 1:1000.

only St George's churchyard is mentioned. This has been assumed to be identical with the present South Cemetery (see below). No remains of the chapel have been found. The chapel had property in the form of land. It is unclear whether the chapel belonged to the castle or to one of the towns, Getakärr or New Varberg. The cemetery may have belonged to Varberg at Platsarna.

THE CASTLE CHURCH

The Castle Church, which was in use until the fortress garrison was withdrawn in 1830, was in the north wing of the castle. This wing was probably built around 1300, originally as a three-storeyed dwelling house of granite rubble with small windows overlooking the courtyard and the north side without windows. In the middle of the fourteenth century, King Magnus Eriksson had a representation hall built on the first floor of the building. An entrance and two pointed-headed windows were made in the south wall (fig 29). In the east gable, too, a pointed-headed window was made, still partly in existence (fig 30). During the 1570's, parts of the courtyard were filled out and the exterior of the medieval building was altered. The former ground floor became almost a cellar. Two new entrances were made in the south front and the hall on the first floor was converted into a church.

The appearance of the church during the early part of the seventeenth century is shown in a drawing made around 1635

(fig 31). There was a belfry on the ridge of the roof. On the east gable was a window and to the west a gallery leading over to the west wing of the castle. Only little information about the interior is available. A description made in the early years of the nineteenth century states that the insides of the walls were covered with bricks, the roof was of beams and boards and the floor of bricks. Above the church was a granary. The belfry was covered partly with boards and partly with shingles, and contained a chamber with an old tower clock.

At a visitation by the bishop in 1824 it was found that the chapel was in a deplorable condition, and it was decided to ask the military authorities for funds to repair it. No repairs were made, however, and in June 1830, by Royal decree, the garrison was withdrawn from the castle. According to a decision made in October the same year, anything of value belonging to the castle church was to be transferred to the newly built Vanäs—later Karlsborg—fortress. After Varberg Castle had become a prison in 1848, a chapel was made in the south wing of the castle. It was completely destroyed by fire in 1872. The former church in the north wing of the castle remained unaltered until 1925, when the Varberg Museum rented the whole wing and the collections were moved in. The chapel was equipped with imitation cross vaults in wood and became a museum of ecclesiastical objects from northern Halland. Now the room is used for special exhibitions.

Furnishings

A few pieces of furniture from the castle church have survived, while the fixtures are completely lost. Descriptions of the reredos made in the early years of the nineteenth century are in existence. It was made during the 1620's by Sven the Carpenter. The painting in the centre was of the Last Supper, and in the surrounding, sculptured framework were symbols of Faith and Courage. On the head was the coat-of-arms of Denmark. The pulpit was also made by Sven the Carpenter at the same time. It had a square drum with carved biblical figures in two storeys. The pulpit was moved to the chapel in the south wing when the castle church was discontinued, where it was destroyed in the fire of 1872.

The chalice used in the castle church before 1645 was taken, when the Danes left the fortress, to Copenhagen Castle. This chalice is probably one now in the Danish National Museum (fig 86). It is dated 1533, and came originally from Antvorskov Monastery in Sjælland (Denmark) and is very similar to the chalice which is now the most valuable object in Varberg Church (see below). It seems very likely that both chalices were given to Varberg in the 1570's by King Frederik II of Denmark.

A brass baptismal bowl (fig 34) with an Annunciation belongs to a rather common type made in Nürnberg from the latter part of the fifteenth century until the seventeenth. The bowl was first sent to Karlsborg Church but was placed in the Museum of National Antiquities in 1880, where it still is. There is a chasuble (fig 35) of red velvet with silver lace, dated 1724 in silver ribbon, in Karlsborg Museum. It was presented to Varberg Castle Church the same year by the Commander of

the Castle, C H Fleetwood and his wife, together with an altar frontal, altar cloth and surplice.

When the garrison left Varberg in 1830, the church bell (fig 36) was among the objects transferred to the new fortress at Vanäs. This bell, recast in 1724 by Olof Öhrn in Gothenburg, was returned in 1969 to Varberg Castle, where it is now hanging on a wall north of the former castle church.

THE CHURCH AT PLATSARNA

Not much is known of the church erected in the town built during the 1610's at Platsarna. We do know, however, that it was a half-timbered building, and in the county accounts for 1617–18 there are two entries mentioning a carpenter, Hans Engelmand from Helsingör, who is said to have been the master builder responsible for the church. Entries in the accounts for 1619–20 state that the church was finished and furnished. Jens Søffrenssen, a painter from Helsingborg, had decorated the reredos and the pulpit, and had been paid by the Crown.

On a plan of Varberg Castle and town in 1645 (fig 37) the church is marked as a building with a semi-circular chancel ending, and a west tower, narrower than the rest of the church. An entrance is marked on the west side of the tower. The church was destroyed—as was the rest of the town—in a great fire on 12 August 1666. The church was in the present town park, where a ruin mound can still be seen—no archaeological study has been made, however.

THE CHARLES CHURCH

The fire of 1666 completely destroyed the town of Varberg at Platsarna. Most of the inhabitants became not only homeless but also impoverished. Requests for help were sent to the Government in Stockholm and in November the same year a series of privileges and extra economic relief were granted to help the sorely tried townspeople to rebuild their town. A new town plan was drawn, and is, on the whole, still valid for the central parts of Varberg. For the church and churchyard the present site, which then extended to Torggatan (fig 52), was allotted.

It was very difficult at first to collect funds for the erection of a new church, and it was not until 1685 that Master Mason Hans Schmidt could be contracted to build the foundations of the church and tower after plans by Master Builder Christopher Brack of Gothenburg. The foundations were to be built of granite rubble, but the church itself was to be a half-timbered building. Schmidt was to build the whole church, plaster it and lay the roof.

Building was begun at once. The framework was raised in the autumn of 1685 and rather more than two years later the Charles Church—called after King Charles XI—could be consecrated by the bishop. A copper engraving of the town, executed around 1750 (figs 1, 38), shows the church from the southeast. According to this picture, the church ended in a five-sided chancel with windows in the three easternmost sides. The nave had a saddle-back roof and there were four

windows in the south wall. The tower had a dome with a lantern. There were clock dials on all sides.

A description dated during the 1750's, by Johan Rosén, gives a relatively good picture of the interior. There were paintings on the ceiling depicting *Gloria in excelsis*, executed in 1694 and paid for by the majority of the townspeople. At the west end of the church there was an organ loft, and on the south side a gallery with pictures of the four evangelists and other paintings. The reredos was made by Nils Läs, a sculptor, in 1688, and had paintings of the Last Supper, the Crucifixion, the Deposition and the Resurrection. The pulpit was completed in 1690, and was probably also made by Läs. On the drum were "the 3 wise men, the Disciples, the Crown of Thorns and the Crucifixion". Läs's style can be studied in surviving works in other parts of western Sweden. An organ with ten stops, on the organ loft, was finished in 1735, built by one of the best-known organ builders of Sweden, Johan Niclas Cahman.

At an inspection in 1738, it was found that the church, although only fifty years old, was in a very poor state. There were holes in the thin, half-timbered walls, and the tower, built mainly of wood, was so weak that a complete demolition was recommended. Owing to lack of funds, only the most urgent repairs could be undertaken before the townspeople, by the fire of 1767, were relieved of all problems regarding the old church, but were faced with the far more costly task of building a new one.

CHURCHYARDS

In central Varberg there are, in addition to the churchyard by the marketplace, two older cemeteries, the south and east cemeteries. The former is in the southwest corner of the central part of the town and may be the churchyard that belonged to St George's Chapel, which, in the sixteenth century, lay "outside Varberg". The south cemetery (fig 39) is rather small and has not been used since the latter part of the nineteenth century. There have been no graves in the churchyard by the marketplace since the middle of the nineteenth century—those remaining then were destroyed when the new burial-place, the east cemetery, of the parish was taken into use in 1852. The east cemetery (fig 41) is near the centre of the town and a regulation of 1874, forbidding burials within the town area, caused the cemetery to be used for only rather more than three decades. A parish hall was erected in 1968 (fig 42) adjacent to the east cemetery, designed by architects H and S Nygren, Varberg.

The cemetery used by the parish of Varberg since 1885 is situated on the northeast limit of the town, and has been extended several times—in the 1910's, 30's and 70's. A crematorium and chapel were built near the cemetery in 1967–69, designed by architects J Ehn and H Hellsén, Västerås.

THE PRESENT VARBERG CHURCH

The present Varberg Church (figs 49–51, 53–55) has a rectangular nave and a chancel with a five-sided ending in the east.

In the west is a tower, much narrower than the nave. In 1961 a vestry was built in the middle of the north side, according to plans by architects H H and I Uddenberg, Stockholm. The erection of the church was begun in 1769 and it was completed in 1772. There are no documents in the church archives referring to the building, but its creation can be followed in a diary written by the master builder responsible for the work. The master's name was Friedrich August Rex, born in Saxony in 1721. From Stralsund, which was then Swedish, he was called to Gothenburg in 1747 to build some stone houses in the town. Rex had a long and rather important period of activity as a builder in the west of Sweden, with greatly varying tasks. For instance, several bridges were built under his supervision. Rex was as industrious with his pen as with his trowel, and he left no fewer than twelve volumes of diaries which are still in the possession of his descendants. He enjoyed very much arranging ceremonies in conjunction with his tasks, and the account of the building of Varberg Church is entertaining reading with its detailed descriptions of the more or less complicated feasts Rex arranged in connection with important stages in the building of the church.

The church is built of granite rubble covered with rough-cast. There are entrances on all sides, with the main entrance in the west, through the tower. Since 1961 the north entrance has led into the vestry. The east led formerly into a vestry, originally behind the reredos. There are round-headed windows in four of the five sides of the chancel ending, and in the north and south walls, each with four windows. In 1978, the whole of the church roof was covered with sheet copper. Originally the nave had a pan-tile roof, and from 1890 to 1978 a roof of sheet zinc in squares. The copper covering of the tower dates mainly from 1890, when the present lantern was built. The tower has had two earlier "octagonals", the first when the church was built and the second after repairs in 1815 (fig 56).

The interior (figs 62, 63) was painted white and pale grey during the latest restoration in 1965–66. The large windows in the north and south walls give good illumination, but the lighting in the chancel is subdued, owing to stained glass (see below). The interior is covered with trefoil barrel vaulting, built in wood and plastered. During an extensive restoration in 1890–91, the vaulting and walls were decorated with paintings (figs 69–71), after designs by Reinhold Callmänder, an artist from Gothenburg who was also responsible for the stained glass in the chancel windows. The wall paintings disappeared during a restoration in 1932, and in 1960 Callmänder's stained glass was replaced by the present windows by Johan Thomas Skovgaard, Copenhagen. The windows (fig 73) depict events in the life of Christ. Parts of the earlier stained glass, which represented the four evangelists, are now in the Varberg Museum.

The most recent restoration of the church was in 1965–66, according to proposals by architect S Langö, Halmstad. The work included, in addition to a complete repainting of the interior, alterations to the organ front and the organ loft and other items.

Furnishings

The oldest and most valuable object in Varberg Church is the chalice (figs 83–85), mentioned above in connection with the castle church. According to an inscription on the underside of the eight-lobed foot, the chalice was made in the 1520's for Friar Christiern, St Lawrence's scribe in Antvorskov Monastery, to be used in John the Baptist's Chapel in Nyborg Church. Nyborg is on the island of Fyn in Denmark, and it has earlier been assumed that the chalice was taken as war booty when the Swedes occupied the island in 1658. It seems more likely, however, that it came to Varberg as early as in the 1570's when the Danes, during the Seven Years' War, recaptured Varberg Castle in 1569. It is probable that the chalice, together with the chalice now in the Danish National Museum, was presented to the impoverished Varberg to compensate for losses suffered during the war. It was no doubt in this connection that the chalice still in Varberg was equipped with its present knob of mountain crystals and silver in a filigree pattern. The chalice in Copenhagen—which must be assumed to be by the same goldsmith—still has its late medieval knob with flowers and round projections.

A chasuble of pomegranate-patterned red velvet (figs 102, 103) dates from the latter part of the sixteenth century. It has rich silver relief embroidery and, according to metal coats-of-arms sewn on, it was presented by Anders Bing and his wife, Anne Pedersdatter. A pair of large bell-metal candlesticks (fig 99) were presented in 1587 by Hans Kampen from Hildesheim, undoubtedly a merchant on a visit to the town.

The baptismal bowl (figs 80, 81), of carved, painted and gilded wood, is probably from the church erected at Platsarna during the 1610's. Stylistically, the font may be dated to the beginning of the seventeenth century, and it is therefore only natural to identify it with the font which, according to the county account books, was made by Sven the Carpenter for the new church at Platsarna. The font is decorated with herms, masks and various types of decorative moulding. Its nearest equivalents are among church furnishings in Skåne which were executed at the same time by the sculptor Jacob Kremberg and his circle. A probably contemporaneous chased copper dish belongs to the font (fig 82). Two other objects that must have belonged to the church at Platsarna

have been preserved, namely a chandelier (fig 92) presented in 1635 by Alderman Jørgen Jacobsen, and a chalice (fig 87) made originally in 1655 but with a remodelled bowl.

Among the relatively many objects from the Charles Church is an altarpiece which hung for a time above the altar in the present Varberg Church. The picture was presented in 1716 by Dean Lars Dahlberg and contains various allegorical and symbolic subjects probably commissioned by the donor. During the 1720's, Goldsmith Johan Wallman, active in Varberg, executed several richly decorated objects in late Baroque style, as a donation or commissioned by the parish: two large candlesticks (fig 98), a flagon (fig 88), the bowl of the above-mentioned chalice (fig 87), the ornamentation on a bread-box made originally in 1701 in Halmstad (fig 90) and candle snuffers with holder (fig 113).

A chasuble (figs 104, 105) of red velvet with an applied crucifix in relief embroidery can, by the help of the donor's initials on a filigree morse, be dated to the 1710's.

The present furnishings of the church are characterized by the restoration of 1965–66. The pulpit (fig 77) dates from the restoration of 1890–91, while the reredos (fig 71, 75) was installed during repairs made in 1816. The west gallery was built at the latest around 1790, when the church got its first organ. It was given its present appearance in 1890–91, and, like the rest of the furnishings, was repainted in 1965–66. The organ front was executed from designs by the famous architect Olof Tempelman (fig 78) but it has lost many of its decorative elements (fig 79). The present organ, with 36 stops, was built by Olof Hammarberg of Gothenburg and consecrated in 1966.

Among recent lighting units are a large chandelier (fig 94), presented in 1892 by Anders Bernhard Hay, born and brought up in Varberg, later manager of the Jönköping Match Factory. Hay also contributed to the restoration of the church in 1890–91, when he donated, among other things, parts of the stained glass windows installed then.

Two bells hang in the tower. The great bell (fig 114) is from the Charles Church, but has been recast three times, in 1772, 1888 and 1902. According to an old source, the Charles bell was made from metal from "Halmstad's broken bell", and was hung as late as 1765, only two years before the fire. The small bell (fig 115) was recast in 1786 and 1905.

FÖLJANDE KYRKOR I HALLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES
KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Värö och Stråvalla kyrkor. Ha, volym 180.

Varbergs kyrkor. Ha, volym 181.

Under inventering: Viske och Himle härader.

Arkiv

VOLYM 181

HALLAND

Himle härad

